

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

KÜLLİYAT YAYINLARI 00003

BATI UYGARLIĞININ KRİZİ

CARPENTER

BATİ UYGARLIĞININ KRİZİ

- Batı uygarlığının yaşadığı köklü krizin temelleri ve sonuçları neler?
- Modern bilimin imkânları ve zaafı nelerdir?
- Bilim, Batı uygarlığını neden ve nasıl çöküşün eşiğine getirdi?
- *Bütün fikri*'nin yitirilmesi, insanlığa neden pahalıya patladı?
- Dindar ve mistik bir sosyalizm mümkün mü?

İngiltere'nin en ilginç sosyal ve tarih felsefecilerinden Carpenter, bu kitabında, Batı uygarlığının yaşadığı köklü krizi bütün yönleriyle tartışır ve çözüm önerileri sunar. Hint düşüncesinin, özellikle de Gandhi ile Tagore'un etkileri, Carpenter'ın, bu kitapta Batı uygarlığına çok köklü eleştiriler yöneltmesine imkân tanımıştır.

Carpenter, bu kitabında, Batı uygarlığının *nitelik* yerine *niceliği* öne çıkarmasının, Batı toplumlarını ve dünyayı büyük bir çıkmazın eşiğine getirdiğini gözler önüne serer. "Uygar Batı" imgesinin bir efsane olduğunu göstermek için Amerika'daki, Afrika'daki ve Avustralya'daki "yerli" kabileleri inceler. Batı dışındaki toplumları ve kültürleri "barbar" olarak nitelendirmenin ne denli yanlış olduğunu örneklerle ortaya koyar.

Carpenter, ayrıca Batı uygarlığının yaşadığı krizi, mistisizm ile sosyalizm arasında bir sentez yaparak aşacağı önerisini ayrıntılı olarak tartışır.

Edward Carpenter İngiliz sosyal ve tarih felsefecisi. İngiltere'de dindar ve mistik bir sosyalizm anlayışının geliştirilmesine öncülük etti. Genelde uygarlığa, özelde Batı uygarlığına karşı sert eleştiriler yöneltti.

KÜLLİYAT YAYINLARI 00003

ARA/CI METİNLER: 0002
TARİH: 001 / TARİH FELSEFESİ: 001

batı uygarlığının krizi

Batı Uygarlığının Krizi İngiltere'nin en ilginç sosyal ve tarih felsefecilerinden Carpenter, bu kitabında, Batı uygarlığının, nitelik yerine niceliği öne çıkarması nedeniyle yaşadığı köklü krizi bütün yönleriyle tartışır ve çözüm önerileri sunar. "Uygar Batı" imgesinin bir efsane olduğunu göstermek için Amerika'daki, Afrika'daki ve Avustralya'daki "yerli" kabileleri inceler. Hint düşüncesinin, özellikle de Gandi ile Tagore'un etkileri, Carpenter'ın bu kitapta, Batı uygarlığına çok köklü eleştiriler yöneltmesine imkân tanımıştır. Carpenter, ayrıca Batı uygarlığının yaşadığı krizi, mistisizm ile sosyalizm arasında bir sentez yaparak açacağı önerisini ayrıntılı olarak tartışır.

Edward Carpenter (1844-1929) İngiliz sosyal ve tarih felsefecisi. İngiltere'de dindar ve mistik bir sosyalizm anlayışının geliştirilmesine öncülük etti. İngiliz İşçi Partisi'nin kurulmasında önemli rol oynadı. Uzun bir süre Hindistan'da yaşadı, Hint düşüncesinin, Gandi ve Tagore'un derin etkisinde kaldı. Genelde uygarlığa, özelde Batı uygarlığına karşı sert eleştiriler yöneltti.

Orhan Düz (1974-) 2000 yılında Boğaziçi üniversitesi moleküler biyoloji ve genetik bölümünden mezun oldu. Dostoyevski, Tolstoy, Anarşist Felsefe ve Ünlülerden Unutulmaz Replikler başlıklı derleme eserleri. Ayrıca yanı sıra, Küreselleşmenin Sefaleti, Komünizmin Tarihi, Kim Korkar Schrödinger'in Kedisinden ve Tra Geni gibi tercüme eserleri vardır. Halen İstanbul'da yaşıyor ve İngilizce öğretmenliği yapıyor.

civilisation: its course & cure
batı uygarlığının krizi
ara/cı metinler: 0002
yazarı
türkçesi

genel yayın yönetmeni
editör
kapak tasarımı
iç tasarım
baskı-cilt

george allen & unwin ltd., 1921
istanbul 2008
tarih: 001 / tarih felsefesi: 001
edward carpenter
orhan düz

yusuf kaplan
ismail doğu
nüans ajans
mürettibhane
kurtiş matbaacılık
tel.: 0212 613 68 94

© KÜLLİYAT YAYINLARI, bir **İnsan Yayınları** kuruluşudur.

isbn
yayıncı sertifika no
birinci baskı

978-605-5976-02-6
0707-34-008811
mayıs 2008

KÜLLİYAT YAYINLARI

keresteciler sitesi, mehmet akif cad.

kestane sok. no: 1 merter/istanbul

tel: 0212. 642 74 84 faks: 0212. 554 62 07

www.kulliyatyayinlari.com.tr - kulliyat@kulliyatyayinlari.com.tr

BATI UYGARLIGININ KRİZİ

Edward Carpenter

Türkçesi
Orhan Düz

KÜLLİYAT YAYINLARI 00003

KÜLLİYAT MANİFESTO

Yaklaşık iki yüzyıldır, köklü bir medeniyet buhranı yaşıyoruz. Tarihimizde yaşadığımız bu ikinci medeniyet buhranı, sarsıcı bir fetret döneminin zuhur etmesine yol açtı.

Moğol İstilâsı, Haçlı Saldırıları ve Endülüs Medeniyeti'nin çökmesinden sonra yaşadığımız birinci medeniyet buhranı, temelde siyasî bir buhrandı, bir fetret dönemine dönüşmemişti. Bu buhranı, insanlık tarihinin, Asya, Afrika ve Avrupa'dan oluşan merkezî coğrafyasındaki bütün medeniyet geleneklerinin üzerine oturarak, hem bunlardan yararlanan, hem de akîdevî, fikrî ve siyasî bütünleşme gerçekleştiren Osmanlı tecrübesiyle ürettiğimiz çok yönlü cevapla aştık.

Rönesans ve Reformasyon'la başlayan modern / seküler Batı uygarlığı'nın geliştirdiği meydan okuma, dünyada bütün medeniyetlere karşı yıkıcı bir saldırı üretmiş, Toynbee'nin deyişiyle, üç asır içinde, mevcut 26 medeniyetten 16'sını yok etmiş, 9'unu ise fosilleştirmişti.

İki yüzyıldır yaşadığımız ikinci medeniyet buhranı, epistemolojik ve ontolojik bir kopuş ve çift yönlü bir temassızlık doğurdu: Hem İslâm'la, hem de diğer dünyalarla simülâtif / sığ ve sahte ilişkiler kurmamıza yol açtı.

Seküler Batı uygarlığının geliştirdiği meydan okuma, Asya, Afrika ve Amerika kıtalarının yürüyüşünü durdurdu; bazı kadîm medeniyet tecrübelerini tarihten sildi; bazılarını fosilleştirdi ya da Japon ve Çin tecrübelerinde gözlemlediğimiz gibi, neo-liberal ve neo-seküler meydan okumayla mutasyona uğrattı.

İslâm medeniyeti, Toynbee'nin yerinde tanımlamasıyla, "Osmanlı'nın durdurulması"yla birlikte, tarihin yapılmasında özne rolü oynama konumunu yitirdi; ilim, fikir ve sanat geleneklerini yeniden-üretemez ve geliştiremez hâle geldi.

Neo-pagan Batı uygarlığı, ikinci sanayi devriminden bu yana büyük bir felsefî kriz yaşıyor: Bu felsefî kriz, hayatın her alanında postmodern relativizm, atomlaşma ve kaos şeklinde kendisini gösterirken, insanın, gezegenimizin ve kâinatın geleceğini tehdit eden boyutlar kazanmış durumdadır.

Dünyanın, bütün kültürlerle varoluş ve hayat hakkı tanıyabilecek, yeni bir medeniyet tasavvuruna ihtiyacı var.

İşte biz, Külliyyat Yayınları olarak, hâlâ üç kıtanın hem coğrafî, hem de fikrî dinamikler bakımından kavşak noktasında yer alan Türkiye'nin bu medeniyet sıçramasına öncülük edecek tarihsel ben'e ve derinliğe sahip olduğuna inanıyoruz ve bu süreçte üzerimize düşen "rol"ü ve mükellefiyeti yerine getirmek amacıyla yayın hayatına atıldık.

Hız. Mevlânâ'nın pergel metaforundan hareketle, bir ayağını bizim medeniyet dinamiklerimize muhkem bir şekilde basan, diğer ayağıyla bütün medeniyetlere açılacak kapsamlı bir yayıncılık projesiyle karşınızdayız.

Külliyyat Yayınları, ilim, fikir ve sanat hayatımıza gelenek kurucu, yeni bir soluk getirmeyi amaçlıyor. Bu süreçte, ülkemizde, kültür, sanat, düşünce ve ilim hayatında yaratıcı ve ufuk açıcı açılımlara önayak olabilecek, *medeniyet dilimiz*in yeniden kurulmasına imkân tanıyabilecek telif ve tercüme eserlerle bir atılım gerçekleştirmeyi tasarlıyoruz.

Batı'da, Doğu'da ve İslâm dünyasında göz ardı edilen fikir, ilim ve sanat geleneklerini belli bir program dahilinde ve sistematik olarak ilk kez ülkemizin gündemine taşımayı hedefliyoruz.

Külliyyat Yayınları, *Referans Metinleri*, *Ara/cı Metinler* ve *Ana Metinler*'den oluşan üç ana "damar"da yapacağı yayıncılıkla ilim, fikir ve sanat hayatımıza "öncü" katkılarda bulunmayı amaçlıyor.

Referans Metinler "damar"ında, ilim, fikir ve sanat dünyasının genel / bütün resmini sunabilecek, "ara/cı" ve "ana" metinlerin anlaşılmasında "anahtar" işlevi görecektir, hem özlü, hem de kapsamlı ansiklopedi ve sözlük çalışmaları; Ara/cı Metinler "damar"ında, ana metinlerin anlaşılmasını kolaylaştıracak metinler; Ana Metinler "damar"ında ise Doğu, Batı ve İslâm medeniyet havzalarının, geçmişte ve günümüzde üretilen ana klasik metinlerini yayımlayacağız.

Külliyyat Yayınları olarak temel ilkimiz şudur: Bütün'ü kavrayamadığımız sürece, hem parça'nın içinde kaybolmaktan, hem de bütün'ü de parçalamaktan kurtulabilmemiz, dolayısıyla önümüze yeni koridorlar açabilmemiz zordur.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ

Carpenter ve Öncü Bir Batı Uygarlığı Eleştirisi; Bilim, Toplum, Tabiat ve Tarih Felsefesi Metni	IX
--	----

ÖNSÖZ	1
-------	---

1. Bölüm: Batı Uygarlığı: Teşhisi ve Tedâvisi	7
2. Bölüm: Modern Bilim: Bir Eleştiri	51
3. Bölüm: Geleceğin Bilimi: Tahmin	79
4. Bölüm: Suçluların Savunması: Bir Ahlâk Eleştirisi	95
5. Bölüm: Soyulma: Lamarck ve Darwin	121
6. Bölüm: Gelenek	139
7. Bölüm: Rasyonel ve <i>Hümanist</i> Bir Bilim	149
8. Bölüm: Yeni Ahlâk	165

Ek: Uygarlık-öncesi Toplumlarda Bazı Özellikleri ve Âdetleri Hakkında Notlar	181
--	-----

CARPENTER VE ÖNCÜ BİR BATI UYGARLIĞI ELEŞTİRİSİ; BİLİM, TOPLUM, TABİAT VE TARİH FELSEFESİ METNİ

YUSUF KAPLAN

Aydınlanma'nın Hayalleri Hayaletlere Dönüşürken...

Marx'ın *Komünist Manifesto*'suna, "Avrupa'nın üzerinde kara bulutlar kol geziyor" diyerek giriş yaptığı bir zaman dilimi... Aydınlanma düşüncesinin hayallerinin hayaletlere dönüştüğü alacakaranlıklar zamanı...

İnsanların *sadece* çalışmak için yaşadıkları, sınıf savaşlarının Avrupa çapında süratle yaygınlaştığı, insanın ömrünün 45-50 yaşlarına düştüğü, kentlerin can çekişmeye başladığı, varoşlara sığınan kitlelerin karın tokluğuna çalıştıkları, Avrupa'nın sosyo-ekonomik ve siyasî devrimlere gebe olduğu bir yok oluş mevsimi... Ethos'unu yitiren kitlelerin pathos'un eşiğinde kıvrandığı karabasan zamanları...

Ve Karşı-Aydınlanmacı Romantiklerin, soluğu, bu kez -rönesanslar öncesinde olduğunun aksine İslâm coğrafyasını aşarak- Uzak Asya'da, Afrika'nın içlerinde aldıkları bir arayışlar zamanı...

Bir yandan, Avrupa sömürgeciliği ve emperyalizminin, bütün acımasızlığı ile tam bir *dış patlama* / "*explosion*" ürettiği; öte yandansa, Avrupa'nın içerden çok yönlü bir hercümerce sahne olduğu ve muazzam bir *iç patlama* / "*implosi-*

on” yaşadığı bir belirsizlikler, karamsarlıklar, nihilizmler ânu... Bir yanda, *aşırı* bir özgüven patlamasının, öte yanda ise özgüven kaybının zuhûr ettiği bir alacakaranlıklar zamanı...

İşte Edward Carpenter, bu çifte gerçeklikler dünyasının Avrupa’sının çocuğudur. Maddî uygarlığın, insanın iç dünyasını tahrip etmesinin sonuçlarını iliklerine kadar yaşayan ve bu çifte / şizofren gerçekliğin, Avrupa uygarlığını çözülmenin ve çöküşün eşiğine sürüklediğini görebilen düşünürlerden biridir.

Faustçu ruhun ete kemiğe büründürdüğü *Prometeci insanın* “ateş”i eline aldığı ama dünyayı da, Avrupa’nın “iç dünya”sını da ateşe verdiğini; Avrupa uygarlığının, tam da gücünün zirvesindeyken, -dışardan bir saldırı ile değil, insanı tanılaştıran seküler Avrupa fikrinin, insanın ruhunda açtığı büyük gedikler nedeniyle- Avrupalı güçlerin birbirlerini boğarak yerle bir oluşuna bilfiil tanık olan o alacakaranlıklar kuşağının en önemli düşünürlerindendir Carpenter.

İngiliz Sosyalizmi’nden Hint Mistisizmi’ne...

Carpenter, Türkiye’de benzeri olmayan bir sosyal tarih felsefecisidir: Biraz Nurettin Topçu’ya benzetilebilir. Nurettin Topçu, bu topraklarda ürettiğimiz medeniyet ruhundan ve medeniyet birikiminden, Hallâc-ı Mansûr, Yunus, Mevlânâ gibi medeniyetimizin harcını karan, yapıtaşlarını döşeyen kurucu figürlerinden yola çıkarak bir toplum ve tarih felsefesi önermişti bize, *İrâdenin Davası* ve *İsyan Ahlâkı*’yla.

Topçu’nun “sosyalizmi”, ideolojik bir sosyalizm değildi elbette; “Anadolu milliyetçiliği”ydi: Anadolu insanının ruhunu oluşturan medeniyet kayağımızın her alanda harekete ve hayata geçirilmesi önerisiydi onunkisi. Topçu’nun kalkış noktası, Anadolu insanına ve toprağına ekilen tohumun ruhuydu; varış noktası ise, Anadolu insanının ruhunu oluşturan medeniyet tecrübemizin doruk noktalarında konaklayan tasavvufun zirveleri.

Carpenter’sa tastamam sosyalist bir düşünürdü: Engels’in müridiydi; İngiltere’nin sanayi kentlerinden Sheffield’deki işçi sınıflarının sorunlarıyla yakından hemdert olan biriydi: Sheffield’de yaklaşık 100 bin nüfustan oluşan işçi

sinifının yaşadığı gayr-ı insanî hayat şartlarına isyan ediyordu: Aynı yıllarda Namık Kemal'in Londra üzerinden hayranlıkla, keyfe keder ve bi-şuur seyre daldığı Avrupa uygarlığının dış yüzeyinin, Avrupa uygarlığının gerçek yüzünü aslâ yansıtmadığını Carpenter, Avrupa'nın iç yüzünü, Sheffield örneğinde, modernliğin tabiatı tahrip etmesinin, insanın ruhunu tarumar etmesinin sonuçlarını bütün gerçekliğiyle, kendi deyimiyle, “canlı cenazeye dönüşen insanın ölümü”yle gözler önüne seriyordu.

Carpenter'ın bu kitapta geliştirdiği bilim, toplum, tabiat ve tarih felsefesinin birinci kaynağını, yani kalkış noktasını, yine kendi ifadesiyle “hayatı cehennem çeviren, yaşanılmaz kılan, insanların nefes alıp vermelerini zorlaştırarak tam bir Kıyamet Günü'nü andıran karabasan havası”nın hâkim olduğu çağının İngiltere'si, yani İngiliz sosyalizmi oluşturuyordu: İngiliz sosyalizmi, onun *Fabian Demeği*'nin ve İngiliz İşçi Partisi'nin kurulmasına öncülük eden kişiler arasında yer almasıyla sonuçlanmıştı.

Carpenter'ın ikinci ve asıl zihnî / rûhî kaynağını, varış noktasını ise, 1880'li yıllardan itibaren bir Hint bilgesinin / Gnani'nin dizinin dibine oturarak aldığı mistik tedrisattan ve tenvîrattan sonra Tagore'la, Whitman'la kurduğu yakın arkadaşlıklarının, Gandhi'yle yazışmalarının teşekkül ettirdiği Hint mistisizmi oluşturuyordu. Carpenter'ın bu keşif yolculukları, onun bir düşünür ve şair olarak en yaratıcı eserlerini ortaya koymasına imkân tanımıştı. İşte bu kitap, Carpenter'ın olgunluk dönemini oluşturan bu zihnî ve rûhî keşif yolculuklarının ürünüdür.

Tarih Felsefecileri Kuşağının Öncüsü...

Carpenter, ülkemizde bilinmeyen bir sosyal/ist tarih felsefecisidir. Şahsî yolculukları ve zihnî keşifleri, Carpenter'ın Aydınlanma'nın aşırılıklarının ve kapitalizmin yıkıcı sonuçlarının büyük felâketlerin habercisi olduğunu, felsefecilerden ve tarih felsefecilerinden oldukça erken görmesini mümkün kılmıştır.

Bu açıdan Carpenter, geliştirdiği toplum, bilim, tabiat ve tarih felsefesi fikriyle, hem Spengler ve Toynbee gibi tarih felsefecilerinin habercisi olmuştur; hem de iki dünya savaşı sırasında ortaya çıkan tarih felsefecileri ile post-

modern sürece ayna tutan çağdaş sosyal teorinin gelişini haber veren öncü bir düşündürdür: bu nedenle, bu metni, pek çok bakımdan öncü bir metindir.

Kapsamlı Bir Batı Uygarlığı Eleştirisi Metni

Carpenter'ın bu kitabı, entelektüel olarak Aydınlanma düşüncesinin, sosyal ve ekonomik olarak da sanayi devrimlerinin ürettiği pozitivizmin köklü bir krizin eşiğine sürüklediği seküler Batı uygarlığının temellerine esaslı eleştiriler yönelten çığır açıcı ilk toplum, bilim, tabiat ve tarih felsefesi metinlerinden biridir.

Kitabın temel tezi, seküler Batı uygarlığının, insanın tabiatla ve derûnî hakikatle birliğini ve bütünlüğünü bozmasının, insanı tabiatı, kendi benliğinden ve diğer insanlardan uzaklaştırdığı fikridir: Tabiatın inkârının, insanı ve hayatı mekanikleştirdiğini, Avrupalı insanı büyük bir anlamsızlık ve hiçlik denizinin ortasına fırlatarak hayaleti andıran kendi krallığında yapayalnızlaştırdığını haykırır Carpenter.

Bu, derin bir uygarlık krizinden başka bir şey değildir; ve bu uygarlık krizinin sonuçları özetle şöyledir Carpenter'a göre: Batılı seküler insan, içinde tabiatın yer almadığı yapay, kuru, ruhsuz bir dünya yarattı ve kendisini bu dünyaya kapattı. Böylelikle tabiatı güzelleştirmek yerine tabiatı çirkinleştiren tek *hayvan* olarak tarihe geçti.

Sonuçta, tek sığınak ve tutamak olarak gördüğü bilimi putlaştırdı: Oysa bilim, dünyevî bilgi'den, sınırlı / zâhirî gerçekliğin bilgisinden başka bir yere götürmüyor/du insanı. Modern / seküler bilim, ahlâkı, değerleri, insanın iç / derûnî hayatını, kısacası *nitelîği* yok ederek, onun yerine *niceliğin*, dolayısıyla ruhsuzluğun hükümfermâ olmasıyla sonuçlanan insansız bir dünyanın eşiğine bırak/mıştı Batılı insanı ve bütün insanlığı.

Özetle, Carpenter'ın bu kitabı, hem seküler Batı uygarlığının dayandığı temel dinamiklerin daha berrak bir şekilde anlaşılmasını sağlayan; hem de küre ölçeğine yayılan bu dinamiklerin insanlığı büyük anlamsızlıkların, ayartıcı bir izafileşmenin ve hiçleşmenin, yok edici kaosların ve çatışmaların eşiğine sürüklediği çağımıza önemli şeyler söyleyen ufuk metinlerden biridir.

önsöz

İlk kez bu kitabın son baskısını tetkik ettikten sonra, çok fazla değişiklik gerektirmediğini görmekten ve bunu ifade etmekten memnunum. İlk baskının 30 yıldan fazla bir süre önce yapıldığı göz önüne alınırsa, bu süre boyunca bilimsel ve felsefi düşüncede meydana gelen değişimlerin, elinizdeki kitabın önemli bir kısmını “eskimiş” hâle getirdiğı düşünülebilir belki.

Aslında uygarlık hakkındaki ilk metin, İngiltere’de *Fabian Topluluğı* önünde bir konuşma metni olarak sunuldu. Bu noktada, konuşmaya karşı yöneltilen öfkeli saldırıları hatırlatmalıyım. Bir bütün hâlinde o zamanlar yayımlanan kitap da, basındaki eleştirmenlerden benzer tepkiler aldı. Gazete yazılarında kitaba suçlayıcı eleştiriler yöneltildi. Çok ender durumlarda ise onu büsbütün görmezden gelip bir kenara attılar. Zamanın düşünce akımlarının çoğı, kitabın çıkarımlarına karşıydı. Herhâlde bu süre zarfında ne kadar mesâfe katettiğimizi ölçmek için bu gerçekleri hatırlatmakta fayda var. Nitekim günümüzde, kitabın çıkarımlarının genelde doğru kabul edildiğini söyleyebiliriz, diye düşünüyorum. Eskiden kuşku uyandırıcı ve tehlikeli görünen görüşler, artık dosdoğıru kabul edilip tanınmaktadır.

Kuşkusuz, bu dönem boyunca *uygarlık* kelimesi, uğursuz bir değişimden geçti. Artık bu terim, sosyal hayatta ideal ve istenilir olan her şeyi dile getirmiyor. Aksine, sanki henüz hiçbir sûrette kabul görmeyip, -fiilen kınanama- sa bile!- sorgulanan bir şey gibi kuşku ve eleştiri anlamı taşıyor.

Öte yandan, bu kitabın seyri içinde birçok kez yaptığım öneri -sadece her milletin kendi tarihinin belli bir dönemi için kullanılacak bir terim olarak, *uygarlık* terimine ideal değil de, *tarihî* bir değer atfetme-, henüz genel anlamda kabul edilmiş değildir. Yine de, tarihteki *uygarlık* döneminin izleri ve işâretleri konusunda -onların insanın ilerleme ve evrim süreci içinde ilk kez ortaya çıkışları ve daha sonraki bir evrede tekrar muhtemel yok oluşları konusunda- benden daha yetkin birinin yazacağı bir kitap, büyük ölçüde ilgi çekici ve yapıcı olurdu.

Büyük oranda imajinatif bir *elan* (canlılık) ile yazdığım bu konu hakkındaki bu küçük risalem, kesin *veriler*, kanıtlar, tarihî resimler, benzetmeler ve bunun gibi unsurlarca yeterince desteklenmediği ve esasen coşkulu bir hava taşıdığı için, elbette eleştiriyeye açıktır. Ne var ki, elinizdeki bu kitabı, ciddi ölçüde bozmaksızın, kitapta büyük değişiklik veya düzeltme yapmak imkânsızdır. Ayrıca, her ne kadar biçimi aceleye gelmiş ya da zayıf olsa da, asıl içeriği ve çıkarımları sözkonusu olduğunda onları hâlâ savunuyorum; ve zamanın, onları tamamen haklı çıkaracağına inanıyorum.

Modern bilim hakkındaki görüşlerime gelince... Geçen (19.) yüzyılın son çeyreği, onları garip bir şekilde doğruladı. Nitekim, bir yandan beklenildiği gibi, gözlemlenen gerçeklerin fiilen keşfinde ve uygulamaya konulmasında muazzam bir ilerleme kaydedilirken, diğer yandan, bütün bu gelişmeler hakkındaki *teoriler*, giderek daha geri plana çekildi ve büsbütün gözden kayboldu. Örneğin, elektriğin etkileri ve uygulamaları konusundaki bilgimiz her geçen gün artarken, elektriğin ne olduğunu açıklayacak geçerli bir teoriden giderek uzaklaşmış gibi görünüyoruz. Bu durum; ısı, ışık, astronomi, biyoloji ve jeoloji “yasaları” ve benzeri şeyler için de geçerli. Bu konularda modern bilim, iflas ettiğini itiraf etme noktasına gelmiş bulunuyor. Ancak, bunu yapmaya istekli olmadığından, ihtiyatlı sessizliğini koruyor.

Otuz yıl önce, bilim camiasındaki arkadaşlarımla nefretini üzerime çekme pahasına dalga geçmeye cüret ettiğim atom, şimdi tamamen bir Alman “kömür kutusu” gibi patladı. Eski günlerin sâbit kimyasal elementleri de, son zamanlarda değişken buharlar, akımlar, iyonlar ve elektronlar içinde çözüldü. Onların bitmek tükenmek bilmeyen dönüşümlerini tâkip etmek imkânsız gö-

rünüyor artık. 19. yüzyılda kesinkes ispatlamak üzere olduğumuz sayısız “tabiat yasası”na gelince, bu yasaların herhangi birinin keşfedilmesinin, şimdi çok zor olduğu anlaşılıyor. Onların çoğu, eski ders kitaplarının karanlığına gömüldü. Orada sahipsiz ve görünmez bir hayat sürüyorlar, tıpkı *Kentucky* mağaralarındaki balıklar gibi.

Bilim hakkında yazdığım bölümlerdeki bazı ifadelerin artık modası geçmiş olsa da, onları özgün halleriyle bırakmanın en doğrusu olduğuna karar verdim; çünkü, onların anlamları ve genel çıkarımları hâlâ geçerlidir. Bu bölümlerin genel amacı, gerçek bilim alanının hayatın içinde bulunacağı ve varlıkları *bilmenin* en iyi yolunun, onların anlamını *tecrübe etmek* ve eylem yoluyla onlarla özdeşleşmek olduğu yönündeki düsturu işaret etmektir. Bu prensiplere dayanan bir çalışma, şimdiye kadar adına yakışmayan, hastalıklı, hayâlî ve kendini kandıran bir bilim yerine, gerçekten insânî, yaratıcı, yetkin ve insanlar için hakikî bir *yurt* inşa etme gücüne sahip bir bilimi eninde sonunda ortaya çıkaracaktır.

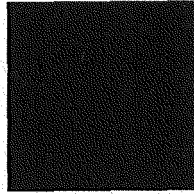
Aynı şey, ahlâk anlayışında da yaşanacaktır. İnsan hayatına ölümcül tecâvüzüyle büyük hasara yol açan soyut ahlâk yasaları, hızla miadını dolduruyor. Bu hayâletler, tıpkı tabiat “yasalarının” hayâletleri gibi ölüm sessizliğine bürünüyor. “Suçluların Savunması”nda sunulan genel taslağın izleri, bu kitabın sonuna eklenen “Yeni Ahlâk” bölümünde daha müspet bir şekilde bulunabilir. Ahlâk, nihâyetinde sahiden insânî ve organik ihtiyacın gerçek ifadesi olmak zorundadır. İnsanoğlu, şimdiye kadar kendini ahlâk alanında felce uğratmış kısıtlamaların, baskıların ve saplantıların boyunduruğundan kurtulmak zorundadır. Koza evresinin kuşatıcı sargılarından sıyrılıp gökyüzünün özgür havasına açılmalı ve en geniş anlamda öz-irâdeli ve yaratıcı olmalıdır.

Böylece karşımıza üzerinde kafa yorulması gereken şu üç husus çıkıyor: 1) Sınıf hâkimiyeti ve asalaklık hastalıklarının sonunda yok olacağı, tabiatla iç içe yeni bir toplum düzeninin kurulması; 2) bundan böyle, sırf beynin bir ürünü değil de, fiilî hayatın parçası olacak bir bilimin tesis edilmesi; 3) insanın diğer insanlarla olan hayatî ve organik birliğini işaret edip dile getirecek bir ahlâkın hayata geçirilmesi. İşte bu üç husus, insanlığın yeni çağının -kendini muhtemelen uygarlıkla *adlandırmayacak* bir çağın- müjdeleri olacak.

Kitaptaki ilk makaleyi desteklemek ve doğrulamak için birçok “uygarlaşmamış” toplumun hayatı ve gelenekleri hakkında notlar ve *veriler* içeren bir Ek’e, kitabın sonunda yer verildi. 1. Ek’in büyük bir kısmının hazırlanmasında emeği geçen, çok *okunan*, becerikli dostum E. Bertram Lloyd’a minnet borçluyum.

Edward Carpenter

BİRİNCİ BÖLÜM

batı uygarlığı:
teşhisi ve
tedâvisi

“Dost canlısı, özgür *ilkel* insan kimdir? Uygarlığı bekleyen biri mi, yoksa geride bırakarak onun üzerine üstünlük kurmuş biri mi?”

Whitman

G ünümüzde, *uygarlık* diye adlandırdığımız bir ölçüde tuhaf bir toplum durumunun içinde bulunuyoruz, ama aramızdaki en iyimser kişiler bile, uygarlığı büsbütün istiyor görünmüyorlar. Aslında bazılarımız, uygarlığı, çeşitli insan ırklarının atlatmak zorunda oldukları bir tür hastalık olarak görüyorlar; tıpkı, çocukların kızamık ya da öksürüklü boğmaca geçirmesi gibi. Ancak, eğer *uygarlık* bir hastalıksa, şu ciddi husus dikkate alınmalıdır: Tarih, pek çok milletin *uygarlık* hastalığına yakalandığını, pek çoğunun ona yenik düştüğünü, ve bazılarının da hâlâ onun şiddetli ağrılarını çektiğini bizlere söylüyor. Bir milletin, *uygarlık* hastalığını tamamen atlatıp sağlıklı bir hâle kavuştuğu tek bir vakıa mevcut değil. Başka bir ifadeyle, insan toplumunun gelişimi, *uygarlık* diye adlandırdığımız süreç içinde kesinkes belirli ve apaçık nihâî olan bir evreden (bildiğimiz kadarıyla) henüz geçmemiştir. O evrede her zaman ya yenik düşmüş veya takılı kalmıştır.

Hiç şüphesiz ki, *hastalık* kelimesini *uygarlık*la bağlantılı olarak kullanmak, ilk bakışta abartılı gelebilir; ama meseleye biraz daha yakından baktığımız za-

man, buradaki bağlantının asılsız olmadığı görülecektir. İlk önce, meseleyi somut yanıyla ele alacak olursak, şu hususa dikkat çekmek istiyorum: Mull-hall'ın *İstatistik Sözlüğü*'nde (1884) verilen bilgiye göre, Birleşik Krallık'taki yetkili doktorların ve cerrahların sayısı, 23.000'den fazladır. Eğer ülkedeki hastalığın boyutu, 23.000 tıp adamının bizimle ilgilenmesini gerektirecek ölçüdeyse, sorun, herhâlde çok ciddi olsa gerektir. Üstelik, *onlar* bizi tedâvi etmiyorlar. Bugün nereye bakarsak bakalım; ister konaklara, isterse varoşlara, hastalık belirtilerini görüyor ve buna dâir şikâyetler duyuyoruz. Sağlıklı bir insan bulmak zor. Modern uygar insanın durumu, bu açıdan –öksürükleri, soğuk algınlıkları, atkılar, soğuk hava esintisinden çok korkması- hiç de iç açıcı değil. Görünüşe bakılırsa, bütün tıp kütüphanelerimize, bilgilerimize, tekniklerimize ve araç gereçlerimize rağmen, gerçekte, hayvanlar kadar kendimize bakmıyoruz. Hayvanlardan söz açılmışken, Shelley'in de belirttiği gibi, *evcil* hayvan türlerini hızla bozduğumuzu söyleyebiliriz. İnekler, atlar, koyunlar ve hatta güvenilir kediler bile, giderek daha sık hastalığa yakalanıyorlar ve tabii ortamlarında hiç yaşamadıkları hastalıklarla karşılaşılıyorlar. Son olarak, yer-yüzünün *vahşî* ırkları da ölümcül etkilerden nasibini alıyor. *Uygarlık*, onların neresine dokunursa dokunsun, çiçek hastalığından ölen sinekler gibi ölüyorlar. İçki ve ondan daha fecî kötülükleri beraberinde getiren uygarlığın sadece teması bile, bütün ırkı harap etmeye yetiyor.

Öte yandan, *hastalık* kelimesi de, hem sosyal, hem de fizikî durumumuz için kullanılabilir. Nasıl ki bedende hastalık, sağlığı tesis eden bedensel birliğin kaybindan doğuyorsa; ve bunun sonucunda, beden'in çeşitli kısımları arasında bir tür uyumsuzluk ve savaş yaşıyorsa ya da organlar kendi başlarına anormal büyüyorsa ve talancı mikroplar ve tümörler bedeni tüketiyorsa, aynı şekilde bizim modern hayatımızda da, sağlıklı toplumu oluşturan birliğin kaybolduğunu, ve onun yerini, bireyler ve sınıflar arasındaki savaşın, bazılarının başkalarının zararına anormal gelişmesinin ve sosyal asalakların oluşturduğu kitlelerin organizmayı tüketmesinin aldığını görüyoruz. Eğer, *hastalık* kelimesinin kullanılması gereken bir yer varsa, onun gerek doğrudan, gerekse dolaylı anlamıyla, günümüzün uygar toplumları için kullanılması gerektiğini söylemeliyim.

Bununla birlikte, durumumuz zihin sağlığı açısından da berbat değil mi? Her yere yayılmış akıl hastanelerinin sayısından ve öneminden söz etmiyorum; ayrıca, beyin ve sinir sistemi hastalıklarının günümüzde çok yaygın hâle gelmesinden de söz etmiyorum. Toplamlarımıza damgasını vuran tuhaf bir zihinsel rahatsızlık hâlinde söz ediyorum. Öyle ki bu hâl, Ruskin'in can alıcı şu tespitini fazlasıyla doğruluyor: "Bizim hayatta iki amacımız var: Neye sahip olursak olalım daha fazlasını elde etmek ve nerede olursak olalım başka bir yere gitmek." Bu rahatsızlık, bu hastalık duygusu, insanın varlığının en derin yerlerine, ta ahlâkî doğasına kadar işlemiş durumda ve orada kendini açığa vurmaktadır; tıpkı, tamamen uygar oldukları dönemde bütün milletlerde, *günah duygusu*¹ olarak kendini çarpıcı bir şekilde açığa vurduğu gibi.

Bütün Hristiyanlık çağları boyunca, pagan / putperest ve ilkel dünyanın sâfiyane tasasızlığıyla keskin bir tezat oluşturacak şekilde, bu tuhaf iç çatışma ve uyumsuzluk duygusunun geliştiğini görüyoruz. En tuhaf olan nokta ise, bu durumun, gelecekteki daha iyi şeylerin muştucusu olabileceği kanısıyla avunan insanlara rastlamamızdır. Oysa, içinde bulunduğumuz durum, insan hayatının tam da merkezindeki birliği yitirdiğimizin ve hastalandığımızın kanıtından başka bir şey değildir.

Uygarlık kelimesinin bazen, ona doğru yöneldiğimiz gelecekteki bir kültürü işâret etmek kastıyla, ideal anlamda kullanıldığını elbette biliyoruz. Burada îmâ edilen varsayım, silindir şapka ve telefonların yeterince uzun seyrinin, bizi bu ideal duruma getireceğidir. Az önce de belirttiğimiz gibi, süreç içinde yaşanacak ufak tefek tökezlemeler, salt tesadüfî ve geçici şeyler olarak görülmektedir. İnsanlar bazen, *uygarlık* ve onun yüceltici etkilerinden, sanki bunlar birbirlerinin yerini alabilecek kelimelermiş gibi söz ederler. Eğer *uygarlık* kelimesini bu anlamda kullanıyorlarsa, elbette haklılar. Ne var ki, toplumun modern hayattaki fiilî eğilimlerinin yüceltici (bundan sonra kastedilecek oldukça dolaylı anlamı dışında) olup olmadığı meselesi, en azından kuşkulu bir meseledir. Şimdiki sürecin ortaya çıkardığı hârika varlık hakkında bir fikir

"Günah duygusu"nun, günümüzde neredeyse ortadan kalkmış görünmesi ilginçtir. Ve bu gerçek, sosyal düzenimizde gözlemlenen önemli bir değişimi işâret etmektedir.

edinmek isteyen kimse, Kay Robinson'ın *Nineteenth Century* dergisinin Mayıs 1883 nüshasında yazdığı o enfes makaleyi bulup okumalıdır. Bu makalede Robinson, son derece vakur bir hâlde bilim adına öngöründe bulunup, geleceğin insanının hareket etmekten tamamen aciz gevşek kasları ve eklemleri olan, dişsiz, kel ve ayak parmakları olmayan bir yaratık olacağını söylüyor.

Uygarlık kelimesini böylesine ideal bir anlamda kullanmayıp, onu, bizim şimdi fiilen içinde bulunduğumuz ve çeşitli milletlerin içinden geçtiği belirli bir tarihî evreyle sınırlandırmak, muhtemelen daha doğrudur. Nitekim günümüzde, ilkel toplumlardaki bütün yazarlar da, bu sınırlı kullanımı tercih ediyorlar. Her ne kadar, tarihî sürecin herhangi bir evresinin başlangıcını çok kesin bir şekilde saptamak elbette zor olsa da, mülkiyetin doğuşu ve ondan neşet eden düşünceler ve kurumların, belli bir noktada, insan toplumunun yapısında böylesi bir değişim doğurduğunu, bu konuyla ilgilenen herkes bilir.

Öyle ki yeni evre, vahşîlik ve barbarlığın eski evrelerinden ayrı bir terimle düpedüz ayrılabilir. Servetin artması ve onunla birlikte özel mülkiyet anlayışı, sosyal hayatın çok belirgin yeni biçimlerini doğurdu; soya dayalı eski toplum sistemini, yani kan bağına dayalı, eşit insanlardan oluşan bir toplumu yıkip, maddî mülkiyet farklılıklarına dayalı, sınıflardan oluşan bir toplumu getirdi; annenin haklarına ve kadının soyundan mirasın kalmasına dayalı eski sistemi yıkıp, kadını, erkeğin malı yaptı. *Toprak mülkiyeti* ilkesini getirdi; ve böylece, topraksız garibanlardan oluşan bir sınıf, rant sistemi, ipotek, faiz ve benzeri şeyleri yarattı. Bir sınıfın başka bir sınıf üzerindeki hâkimiyetinin değişik biçimleri olan kölelik, serflik ve ücretli emeği hayata soktu. Ve bu otoriteleri sağlamlaştırmak için de, devleti ve polisi icat etti. Bildiğimiz her ırk, *uygarlaşıp* bu değişimleri yaşadı. Her ne kadar ayrıntılar biraz farklı geliştirse de, değişimin ana çizgisi, fiiliyatta bütün sınıflarda aynı kaldı.

Dolayısıyla toplumun, mülkiyet ve sınıf-egemenliğinin kabulüne dayalı sınıflara bölünmesiyle, tarihi, kabaca başlayan tarihsel bir evre olarak *uygarlık* olarak adlandırmakta haklıyız. Lewis Morgan, *Ancient Society* başlıklı kitabında buna, yazının icadını ve yazılı tarih ile yazılı hukukun kabulünü ekler; Engels, *Ursprung der Familie, des Parivateigenthums und des Staats* başlıklı eserlerinde, en ilkel biçimiyle de olsa tüccarın ortaya çıkışının öneminin, *uygarlık*

döneminin işareti olduğunu vurgular. Geçen yüzyılın Fransız yazarları, uygar milletlerin yerine *nations policées* (polisleşmiş milletler) ifadesini icat etmekte isâbetliydimler. Zira, ele aldığımız dönemin ve onun sosyal çürümesinin, sözkonusu yeni olgudan daha iyi veya daha evrensel bir işareti yoktur. (Kibar Kuzey Amerikalı Kızılderililerine asayişlerinin sağlanması için *polise* ihtiyaçlarının olduğu söylendiğinde, onların nasıl öfkelenceklerini düşünün.)

Eğer, uygarlığın bu tarihsel tanımını kabul edersek, İngiliz uygarlığının en fazla bin yıl önce başladığını görürüz. Oysa, ondan daha ilkel bir toplumun kalıntıları bile çok daha eskilere dayanır. Roma örneğinde, -ilk kralların son döneminden Roma'nın çöküşüne kadarki süreyi hesaba katarsak- yine yaklaşık bin yıllık bir süreyle karşılaşırız. Davud [peygamber]'dan Süleyman [peygamber]'a kadarki Yahudi medeniyetini kesintilerle birlikte ele alırsak, bin yılı aşan bir süreyle karşılaşırız. Yunan medeniyeti daha az sürmüştür. Şimdi farkına varabildiğimiz Mısır medeniyetleri serisi topyekün, çok daha uzun yaşadı. Ancak, burada öncelikle görmemiz gereken önemli hususlar, bu değişik (ve daha başka sayısız) örneklerde yaşanan sürecin nitelik açısından çok benzer olduğu,² çeşitli kişilerin yaşadığı aynı hastalık sürecine aslında çok benzediği; ve ikinci olarak da, hiçbir örnekte, daha önce belirttiğimiz gibi, bir milletin bu evreden gelip geçmediğidir; fakat bazı örneklerde bir millet, ana belirtiler ortaya çıkar çıkmaz, *hastalığa* yenik düşmüştür.

Öte yandan, insanlık tarihinin bir evresi olarak uygarlığın bazı hastalık belirtileri sergilediğini söylemek yerinde olabilir; ama, şu ya da bu türdeki hastalığa eski evrede -barbarlık evresinde- daha az rastlandığını savunmanın herhangi bir nedeni var mıdır? Bence iyi bir neden var: “Asil vahşî”nin, fizikî açıdan veya başka bir açıdan ideal bir insanken, pek çok bakımdan da uygar insandan kesinlikle daha aşağı olduğu yönündeki kabul edilemez teoriye kendimizi bağlamazsak, asil vahşî’nin bazı bakımlardan üstün olduğunu teslim etmek zorundayız. Üstün yanlarından biri, hastalıktan nispeten daha uzak oluşudur. Iroquois Kızılderililerinin arasında büyümüş ve Kuzey Amerika’nın

2 Bunun kanıtlarını görmek için, okuyucunun, Engels’e ya da onun tarih incelemelerine bakmasını öneririm.

yerlilerini elbette beyaz adam kadar iyi tanıyan Lewis Morgan (*Ancient Society*, s. 45) şunu söylüyor: “Barbarlık, büyük barbarların türetilmesiyle sona erer.” Her ne kadar günümüzde, yeryüzünde barbarlığın en son ve en gelişmiş evresinde bulunan yerli ırk kalmamışsa da, bildiğimiz en gelişmiş kabileleri - yirmi ya da otuz yıl öncesinin Iroquois Kızılderilileri, Afrika’da Nyassa Gölü’nün çevresindeki bazı *Kaffir* kabileleri (hâlen daha *uygarlık*, nispeten temas kurmamış ve belki birkaç yıl daha temas kurmayacak), Wallace’ın *Travels on the Amazon* başlıklı eserini yazmasından otuz ya da kırk yıl önceki, Uaupes nehrinin kıyısındaki kabileler gibi-, Morgan’ın, barbarlığın *orta* evresinde olduğunu söyleyeceği bütün kabileleri göz önüne aldığımızda, kuşkusuz, her bir örnekte iyi ve *sağlıklı* (bizim konumuz) olan bir topluma rastlıyoruz.

Kaptan Cook, ilk yolculuğunda, Otaheite yerlileri hakkında şunu söylemişti: “Adada kaldığımız sırada ciddi bir hastalığa rastlamadık, sâdece geçici birkaç karın ağrısı vakası vardı.” Kaptan Cook, daha sonraki satırlarında da, Yeni Zelandalılar hakkında şunları söylüyor: “Kusursuz ve kesintisiz bir sağlık var hayatlarında. Kasabalarına yaptığımız bütün ziyaretlerde gençler, yaşlılar, kadınlar ve erkekler çevremizde toplandılar... Herhangi bir bedensel şikayeti olana da, gördüğümüz onca çıplak arasında en küçük bir deri kızartısına veya bir kızartıdan kalan izlere de rastlamadık.”

Bunlar gayet iddialı sözler. Uygarlıkla hiç temas kurmadıkları yerlerde bile, bu topluluklar arasında elbette hastalıklar vardı; ama, üst düzeydeki vahşilerde bile, hastalıklara ender rastlandığını; ve hastalıkların, bizim modern hayattaki kadar çeşitli ve yaygın olmadığını söyleyebiliriz. Ayrıca, *yaraları* (kuşkusuz sakatlığın en sık türü olarak kabul edilen) iyileştirme güçlerinin şaşırtıcı olduğu da genelde kabul edilir. J.G. Wood, *Kaffirler*’den söz ederken şunu söylüyor: “Onların sağlık durumu, uygar bir Avrupalı için hemen ölümcül etki gösterecek yaralanmaları atlatabilme imkânı sağlar.”

Frank Oates, *Günlük*’ünde, (*Matabele Land and the Victoria Falls*, s.209) kral tarafından ölüme mahkûm edilmiş bir adamı anlatır. *Ölüm acısına son veren darbe* niyetine yapılan şey, enseyi kesmektir. Kafatasından büyük bir parça kesip çıkarıldı. Bundan amaç, omurilik soğanını beyinle birleştirdiği yerden kesmektir. Öte yandan, yapılan şey bu amacı biraz aşmıştı. Ancak, geride öyle bir

yara bıraktı ki, hiç kimse ondan sağ kurtulamazdı... Yarayı incelemek için feneri tuttuğumda, afallamış bir hâlde geriye sıçradım. Kafatasının dibinde, muhtemelen beş santim uzunluğunda ve üç buçuk santim genişliğinde bir delik vardı. Deliğin ne kadar derin olduğunu söylemeye dilim varmıyor, ama santimlerle ölçülebilecek kadar derindi. Bu delik, mutlaka beynin içine kadar bir mesâfe boyunca uzanıyor olmalıydı. Deliğin içine bir farenin girebileceğini söyleyebilirim.” Buna rağmen adam, fazla rahatsız olmamıştı. İhtiyar Reis Cole gibi, “Bir kamyş ve konyak istedi”; ve sonunda tamamen iyileşti.

Böyle bir hikâyenin, vahşîlerin beyinlerinin organizasyonun, aşağı düzeyde oluşunu kanıtlamaktan başka bir anlam ifade etmediği söylenebilir elbette. Ancak bu iddia, *Kaffirler* için hiçbir surette geçerli olamaz; çünkü onlar, Colenso’nun da bedelini ödeyerek anladığı üzere, büyük beyinlere sahip, son derece hızlı fikir yürüten hazır-cevap bir ırktır. Bol bulunan sağlığın bir başka göstergesi de, bu yerli ırkların bedensel canlılıklarıdır. *Kaffirler* arasında gece boyunca süren çığlıklar, şarkılar ve dansları, değil yapmak, seyretmek bile insanı bitkin düşürür. Onlardan daha ağır olan Kuzey Amerika Kızılderilileri, savaşma arzusu ve acıya sabırla dayanma noktasında benzeri bir hayata güçlü sergilerler.³

Aynı şekilde, vahşî ırkların -ne kadar basit ve gelişmemiş olurlarsa olsun- sosyal hayatlarını ele aldığımızda, kendi sınırları içinde bu hayatın uygar milletlerin hayatından daha uyumlu ve kaynaşık olduğuna, bütün âlimler ve seyyahlar evrensel düzeyde şahitlik edebilirler. Kabilenin üyeleri, birbirlerine karşı sistemli bir savaş hâlinde değildirler. Toplum birbirinin sırtından geçilen sınıflara bölünmemiştir. Ayrıca toplum, asalaklar tarafından da tüketilmez. Daha fazla gerçek anlamda bir sosyal birlik, daha az hastalık vardır. Gerçi her kabilenin adetleri, katı, absürd ve genelde korkutucu ölçüde acımasız olsa da (Col. Dodge’ın *Our Wild Indians* başlıklı kitabında çok nefis bir şekilde tasvir ettiği gibi) ve kabilenin dışındaki herkese düşman gözüyle bakılsa da, *bu sınırlar dahilinde*, kabile üyeleri huzur içinde bir arada yaşarlar. Uğraşla-

3 Daha tabii şartlarla uzun süre yaşamış Avrupalılar arasında da, benzer bir beden sağlığı ve yaşama gücü gelişmiştir. Bu hususî konuda biz, kapasite açısından bütün ırklardan üstün olan ırkımızı değil, içinde yaşadığımız koşulları kusurlu buluyoruz.

rı ve işleri ortaklaşa yapılır, hırsızlık ve şiddet seyrek, topluluk ruhu ve ortak çıkar duygusu güçlüdür. “Kendi grupları içinde Kızılderililer, tam anlamıyla dürüstler. Onlarla yaptığım görüşmeler neticesinde, altıdan fazla hırsızlık vakası işitmedim.

Ancak istisnâi ölçüde kusursuz olan bu dürüstlük, en yakın komşularının üyelerinden daha ötesine uzanmaz. Kabilenin dışındaki herkese göre Kızılderili, dünyada adı en fazla kötüye çıkmış hırsızdır; ve onun becerisi ve vasıfları, azâmi ölçüde takdire şayandır.” (Dodge, s.64). Eğer bir adam bir seyahate çıkarsa (*Kaffirler* arasında), “kendine tedarik edinme ihtiyacı hissetmez; çünkü, bir kulübe veya belki de bir köye rastlayacağından ve orada yiyecek ve barınak bulacağından emindir” (bkz: Wood’un *Natural History of Man*).

A. R. Wallace, *Malay Archipelago* (cilt II, s. 460) başlıklı kitabında şunları söyler: “Güney Amerika ve Doğu’daki topluluklarla birlikte yaşadım. Onların ne yasaları, ne de mahkemeleri vardır. Buna rağmen, köyün ortak görüşü sayesinde her insan, çevresindekilerin haklarına titizlikle saygı gösterir ve o haklar nadiren çiğnenir. Böyle bir toplulukta herkes, neredeyse eşittir. Bizim uygarlığımızın ürünü olan eğitim ve cehâlet, zenginlik ve yoksulluk, efendi ve köle gibi büyük ayrımlar yoktur.” Aslında eski toplumlardaki bu *cemaat* hayatı, sınıflara bölünme ve zengin ile yoksul ayrımının olmayışının, ilkel insanın durumuyla uygar insanın durumu arasındaki farklılığın çarpıcı bir özelliği olduğu herkes tarafından kabul edilmektedir. (bkz: Ek)

Son olarak, barbarın zihin hâlini ele aldığımızda, onun kafasının daha rahat olduğuna ve Günah bilincinin uygar kardeşininkine oranla daha az geliştiğine kimse karşı çıkmayacaktır. Bizim rahatsızlığımız, dallanıp budaklanmış hayatımızın bedelidir. Misyonerce inzivâlar, yüce günahkârlık duygusu kendisinde yer edinmemiş vahşî insana uzaktır. Amerikalı bir hanımefendinin zenci bir hizmetkârı vardı. Bir keresinde hizmetkâr, kutsal ayine katılmak istediğini söyleyerek ertesi sabah evden ayrılmak için izin istedi. “İzin istemene hiç itirazım yok” dedi hanımefendisi, “ama ayine katılmaya *layık* olduğunu düşünüyor musun? Zira, geçen hafta çaldığın o kaz için hiç özür dilemedin.” “Hanımefendim!” diye karşılık verdi hizmetkâr, “yaşlı bir kazın, yüce Tanrım ve Efendimle benim arama girmesine izin mi vermeliydim?”

Latife bir yana, insanoğlunun nihâî evriminde günah bilincinin geçici olarak gelişmesi ne kadar önemli olursa olsun, bu bilincin yer almadığı zihin durumunun bâriz bir şekilde *sağlıklı* olduğunu gözden kaçıramayız; ayrıca, en büyük sanat eserlerinin bazıları, sözkonusu bilincin gelişmediği eski Yunanlar gibi toplumlar tarafından üretilmiştir; ve büyük bir olasılıkla, bu bilincin çok geliştiği yerlerde üretilemezdi.

Az önce belirttiğimiz gibi, her ne kadar uygarlıktan önce gelen barbarlığın son evresine, günümüzde yeryüzünde rastlanmasa da, Homer'de ve çeşitli milletlerin doğuş edebiyatlarında bu evrenin dolaylı kayıtlarına rastlıyoruz. Bu kayıtlar, yukarıda sözünü ettiğim ırkların durumuna çok benzeyen -her ne kadar biraz daha gelişkin olsa da- bir insanlık durumunu gözler önüne seriyor.

Bunun yanında, çok sayıda Altın Çağ gelenekleri (bkz: Bu bölümün sonundaki not), çöküş efsaneleri ve benzeri şeylerin bulunması gerçeği, *uygarlık* yolunda ilerleyen çok sayıda ırkın, tarihin bir noktasında ilkel rahatlık ve hoşnutsuluk duygusunu yitirdiğinin farkına vardığını ve bu bilinci hayalleri süsleyen eski cennet masallarında, şiîrsel bir güzellik ve yetkinlikle somutlaştırdığını bizlere gösteriyor. Bu hikâyelerin evrenselliğini, içlerinde yatan bilgiği ve diğer kadim mitleri ve kitabeleri fark eden bazı toplumlar, gerçekten de genel anlamda tarih öncesi bir cennet bahçesinin veya Atlantis'in olduğunu varsayıyorlardı; vakıanın gerekleri, bu varsayımı dayatmış gibi görünmüyor. Öte yandan, her insan ruhunun, içinde, bir zamanlar yaşanmış, daha uyumlu ve kusursuz bir varlık hâlinin kalıntısını taşıdığını teslim etmeliyiz. Tek başına bu gerçek, çok çeşitli gelenekleri ve mitleri doğurmuştur.

II

Öte yandan, bütün bunlar önümüze şu soruyu getiriyor: *Uygarlık* öncesi toplumlar daha kısıtlı olmasına rağmen ve daha sağlıklı bir hayatı tesis etmişlerken, neden bu çöküş veya yıkılış yaşandı? Hastalığın, bu çok yönlü -fizikî, sosyal, fikrî ve ahlâkî- ve güçlü tezâhürünün anlamı nedir? Onun, insanın muazzam gelişim sürecindeki yeri ve rolü nedir?

Bu soru, bizi sağlığın doğası hakkında birkaç sayfalık arasözler sarf etmeye itiyor.

İster bedensel, isterse zihinsel olsun; ister toplumda, isterse bireyde görülsün, *hastalık* kavramını analiz etmeye çalışırken bu kelimeyi, daha önce de bir iki kez belirttiğimiz gibi, *birliğin / bütünlüğün kaybedilmesi* anlamında kullanacağız. Dolayısıyla sağlık, *birlik / bütünleşme* anlamına geliyor; ayrıca kelimenin tarihinin de, bu düşünceyi tamamen desteklemesi ilginç bir husustur. Çok iyi bilindiği gibi *health* (sağlık), *whole* (bütün) ve *holy* (kutsal) kelimeleri, aynı kökten geliyor; ve bu durum, çok eskiden bu kelime grubunu icat etmiş kimşelerin bizimkinden çok farklı bir sağlık anlayışına sahip olduklarını ve bu anlayışı da, farkında olmadan kelimenin kendisinde ve kendisiyle akraba diğer kelimelerde somutlaştırdıklarını bizlere gösteriyor.

Health (sağlık) ile akraba olan pek çok kelimedden örnek olarak şunları sayabiliriz: *heal* (iyileşmek), *hallow* (kutsamak), *hale* (dinç), *whole* (bütün), *wholesome* (sıhhatli); Almanca *heilin*, *Heiland* (Kurtarıcı); Latince *salus* (*salutation*, *salvation* kelimelerindeki), Yunanca *kalos*; ayrıca bir selamlama şekli olan *hail!*, ve daha zayıf bağlantısının olduğu, *inhale* ve *exhale* kelimelerindeki gibi “nefes alıp-vermek” anlamına gelen *hal* kökü -Fransızca *haleine*-, İtalyanca ve Fransızca *alma* ve *âme* (can), “ruh veya nefes” anlamına gelen Latince *spiritus*, *spirit* ve yine aynı anlamlara gelen Sanskritçe *âtman*.

Wholeness (sağlam, bütün), *holiness* (kutsallık)...”Eğer gözün tek olursa, bütün beden ışıkla dolar.” “...İnancın seni *bütün* kılar.”

Buradaki düşünce, *pozitif / olumlu* anlam yüklü bir düşüncedir. Bir bütün, bir birlik olan beden ın durumu, bu durumu ayakta tutan merkezî bir güç ve bütünlükten parçalanmışlığa geçiş olan kopuş veya bozuluş anlamındaki *hastalık*.

Bizim modern sağlık anlayışımızın ayırt edici özelliği ise tamamen *olumsuz / negatif* bir anlam taşımasıdır. Hastalığın bolluğunun -sayısız tehlikelerinin, çok ânî ve öngörülemez saldırılarının- o denli etkisi altındayız ki, sağlığı, sadece hastalığın yokluğu olarak değerlendiriyoruz. Tıpkı, yalnız bir casusun, düşman kampına sızıp düşmanını ateşin etrafında otururken görünce, ayağının altındaki dal parçasının hışkırdamasından endişelenip titremesi gibi; bu dünyadan geçen seyyah da, bir elinde atkı, diğerinde de ilaç şişesi, her an ölümün uyuyan tümenini rahatsız edeceğim korkusuyla yoluna devam ediyor.

Her ne ne kadar üç kez kutsanmış ise de, bir sağa, bir sola dönüp sâdece kişisel çıkarını düşünerek, öte tarafı keşfetmeden bu dünyadan geçiyor.

Bizim sağlık anlayışımız, olumsuzlamaya dayalı bir şeydir. Karşıt tehlikelelerin, birbirlerini etkisiz kılmasıdır. Ne romatizma olacak, ne gut hastalığı, ne safra, ne de verem; ne baş ağrısı, sırt ağrısı, kalp ağrısı, ya da “bedenin maruz kaldığı binlerce tabiî sarsıntıdan” herhangi biri. Bunlar gerçeklerdir. Sağlık, bu gerçeklerin salt yokluğundan ibarettir.

Günümüzde bütün düşünce biçimlerine çok gizli bir biçimde sızan modern anlayış, hayatın esas gerçeğinin sayısız dış kuvvetlerin varlığından ibâret oluşudur. Çok hassas bir dengeye sahip olan bu kuvvetlerin varlığını sürdürmesi ve aynı anda vukû bularak insanı ortaya çıkarması zordur. Sonuçta, bu kuvvetlerin aynı anda vukû bulmaması, insanı tekrar mahvedebilir.

Eski anlayış ise, hayatın esas gerçeğinin insanın kendisi olduğunu apaçık söyler; dış kuvvetler, bir bakıma bu gerçeğe tabidir. Onlar, insanın ifadesine veya tezâhürüne yardım edebilir ya da onu engelleyebilir; ama insanı ne yaratabilir, ne de yok edebilir.

Konuya, her iki bakış açısı da önem arz ediyor. Bir yanda mahvedilebilen bir insan var, diğer yanda ise mahvedilemeyen bir insan var. Eski kelimeler, ruh ve beden, bu çelişkiye işâret eder; ama diğer bütün kelimeler gibi bir sınır çizgisinin kesinkes çekilemeyeceği bir yere, o çizgiyi çekme kusurunu taşırlar. Gerçekte, sürekliliğin olduğu bir yerde çelişkiye işâret ederler. Zira, orada-burada yaşayan zavallı ölümlü insan ile, bizim vicdanımızın bir parçasını oluşturan yüce ve evrensel insan arasında tam bir varlık merhalesi vardır. Bu durumda, nerede (eğer öyle bir yer varsa) sâbit bir uçurum var? Onlar, bir arada bir birlik oluştururlar; ve her biri, diğeri için gereklidir. Birinci olmadan ikincisi yaşayamaz, ikincisi olmadan da birincisi hiçbir şey yapamaz. Angelus Silesius’un kelimelerini kullanacak olursak (Schopenhauer’dan alıntılanarak), “Tanrı’nın ben olmaksızın, bir ân / sanise bile yaşayamayacağını biliyorum / *Ich weiss dass ohne mich Gott nicht ein Nu kann leben*”.

O hâlde, eski anlayışa ve muhtemelen eski deneyime göre, insanın sahi-den sağlıklı olabilmesi için birlik, bütünlük olması gerekir. İnsanın daha dı-

şa dönük ve anlık benliği, daha evrensel ve bozulmaz parçasıyla bir tür *doğurgan, üretici* bir ilişki içinde olmalıdır. Böylece, bedenın yalnızca en uzak ve en dış bölgeleri, ve oralara ait olan bütün yutma, salgılama ve diğer işlemleri değil, ayrıca zihnin düşünceleri ve arzuları da, ölümlü varlığın nihâi ve kesin şeffaflığı olan evrensel ve bozulmaz parçayla doğrudan ve kesin bir ilişki içinde olur. Sonuçta her varlıkta, o varlığı oluşturan ve onu “kaynaşık / bütünleşmiş” hâlde tutan bu ilâhîlik, o varlığın kurtarıcısı, şifâcısı olarak değerlendiriliyordu: Bedenin ve kalbin yaralarının şifâcısı ve tanınmasının mümkün olmasıyla kalmayıp, onu tanımanın ve onunla birlik olmanın tek kurtuluş olduğu, insanın içindeki insan. İşte bu, insanlık tarihinin eski zamanlarında sağlığın -ve kutsallığın- yasası olarak kabul edilirken, bize bugün muğlak görünmektedir.

Aynı görüşe göre, hastalığın ve günahın durumu, bunun tersiydi. Güçsüzlük, karanlık, ikiye bölünmüşlük, merkezî ışığın engellenmesi; daha aşağı düzeyde ve âsi merkezlerin oluşması, kendilerini onun karşısına çıkarmaları; bölünme, uyumsuzluk, şeytanın musallat olması vesaire.

Böylece, bedende isyankâr bir merkezin oluşması -bir kaynama, bir tümör, bir mikrobun sayısız yavrusuyla birlikte bedene girişi ve yayılması, mevcut bir organın sebepsiz yere anormal büyümesi-, *hastalık* demektir. Zihinde *hastalık*, herhangi bir arzusun kendini bağımsız bir düşünce ve eylem merkezi olarak sunmasıyla başlar. Zihin sağlığının temel şartı, onun, içindeki ilâhî insana bağılıdır.⁴ Eğer paraya düşkünlük, bilgiçlik, ün, içki, kıskançlık, şehvet, pohpohlanma ya da sırf kendisi için erdem diye adlandırılan bir şeyin -safılık, alçak gönüllülük, tutarlılık ve benzeri- peşinden gitmek, hayatın bağımsız bir merkezi olursa, bunlar giderek başkalarına zarar vermeye başlarlar. Bunlar, alt unsurlardır veya öyle olmaları gerekir. Her ne kadar uzun bir dönem boyunca onların isyânı, insanoğlunun ilerlemesinin vazgeçilmez bir şartı olmuşsa da, bu dönemlerde hep birbirleriyle ve merkezî İradeyle çatışma içine girmişlerdir. İnsan, harap hâlde, acı çekiyor ve mutsuz.

4 Hiçbir kelime, teori ve hatta ahlâk, bunu dile getiremez ve formüle edemez; *herhangi* bir erdemün yüceltilmesi de, onun yerini tutamaz. Zira, insanlığımızın nezdinde yüceltilen her erdem, ahlâksızlığa ve hatta ondan daha beterine dönüşür.

Dolayısıyla ben, zihin ve bedenden ayrı ayrı söz ediyorum ama az önce de belirttiğim gibi, onların arasında keksin bir çizginin olmadığı hatırlanmalıdır. Aksine, zihnin her sevgisinin veya arzusunun, bedende bir karşılığı vardır; her ne kadar o, kolaylıkla gözlemlenemese de. Oburluk, sindirim sisteminin ateşidir. Zihinde kusur olan şey, bedende de kusurdur.

Mide, kendini, bedenin merkezi olma düşüncesine kaptırmıştır. Cinsel organlar da benzer bir görüşe kapılabilirler. İşte size, merkezî otoriteye -insanın kendisine- karşı farklı tehditler, tehlikeler... Ne de olsa insan ya hükmetmeli, ya da yok olmalıdır. Mide tarafından insanın yönetildiğini düşünmek imkânsızdır. Sırf kendini oradan oraya taşımak ve yutma çılgınlığını yerine getirebilmek için elleri, ayakları ve diğer âzâları kullanan, yürüyen bir mide. Biz, böyle birine *domuz* diyoruz. (Nitekim, evrim teorisinde domuzun yerinin, insandaki özel yetilerin habercisi veya nüvesi olduğunu biliyoruz. Ve yine aynı teoriye göre, neden gerçek insanın, bütün hayvanlar üzerinde hâkimiyet sahibi olduğunu ve haklı olarak kendisinin, tek başına onların yaratılıştaki yerlerini tâyin edebileceğini de biliyoruz.)

Aynı şey, beyin veya başka bir organ için de geçerlidir; insan, bir organ değildir ve bir organın içinde de yaşamıyor. İnsan, bütün organları idâre eden, aydınlatan ve onlara oynamaları gereken rolü tâyin eden merkezî hayattır.

O hâlde, bu bakış açısına göre hastalık, ister bendende, isterse zihinde olsun, birlikten, bütünlükten kopuş ve parçalanıştır. Merkezî gücün etkisiz kılınması ve isyankâr merkezlerin gelişmesidir. Hayat, her canlıda, sürgit bir enerji veya fetih tecrübesi olarak anlaşılır; ve bu tecrübeyle, hârici veya düşman kuvvetler (ve organizmalar) boyun eğdirilir ve canlının hizmetine sokulur ya da canlıya zararlıysa dışarı atılır. Örnek verecek olursak, sağlıklı bitkilerin veya hayvanların, kendilerine zarar verecek parazitlerin saldırılarını savuşturmada, kayda değer ölçüde güçlü olduklarını görüyoruz. Oysa sağlıklı olanlar, aynı saldırılar karşısında hemen yenilip yutuluyorlar. Örneğin, bir gül ağacı eve getirildiğinde, yaprak biti hemen yem olur. Ama aynı gül ağacı, dışarıda sert bir hâlde olacağından, en yakınındaki böcekten bile etkilenmez. Kuru mevsimlerde, tarlalardaki şalgam bitkisi susuzluktan dolayı zayıf düştüğünde şalgam sineği, bazen bütün ekini telef eder ve sonra acayip serpilir. An-

cak çok fazla hasar gerçekleşmeden önce yağmur yağarsa veya sulanırsa, bitki, dinç bir hâlde büyür. Dokuları gürbüzleşir ve sineğin saldırılarına karşı direnir. Sonunda sinek ölür.

Son araştırmalar, kandaki akyuvarların, kan dolaşımında bulunan hastalık yapıcı mikropları ve bakterileri yuttuğunu -ve böylece bu organizmaları bedenin merkezî hayatının boyunduruğu altına girdirdiğini- kanıtlıyor. Bu amaçla akyuvarlar, bedenin yaralanmış veya hastalanmış bir bölgesine akın ederek orada kalabalık bir hâlde birikirler. Toplumdan bir örnek verecek olursak, eğer bizim sosyal hayatımız, cidden canlı ve sağlıklı olsaydı, daha önce de dile getirdiğimiz gibi, aylak hissedâr ve polis gibi asalaklara rastlanmazdı. Onların üstünden geçindikleri malzeme de olmazdı. Bu yüzden ya ortadan kalkmak ya da faydalı yapılara bürünmek zorunda kalırlardı. Şurası apaçık bir gerçektir ki, bir organizmadaki hayat, ancak parazit veya zararlı organizmaların ya dışarı atılması ya da boyunduruk altına alınması gibi faaliyetlerle sürdürülebilir. Her bir organizmanın kendine özgü birliğini yaratan ve onun lehine işleyen gücün doğasını tanımlamak zor ve belki de şimdilik imkânsızdır; ama böyle bir gücün varlığını inkâr edemeyiz. Belki de bu güç, hâricî bilimsel araştırmanın nesnesi olmaktan ziyade, bizim bilincimizin gelişiminin öznesidir.

Bu görüşe göre ölüm, bu gücün etkinliğinin, bedenin belli yerlerinde zayıflaması ve sona ermesidir. Bu süreç içinde, yaşlılıkta olduğu gibi bu yüzeysel yerler sertleşir, kemikleşir ve onarılmaz şekilde hasar görür; tıpkı, kazalarda olduğu gibi. İç / derûnî varlık, onları dışarı atar ve başka dünyalara geçer. İnsan örneğinde, onurlu ölüm ve onursuz ölüm vardır; tıpkı, onurlu hayat ile onursuz hayatın olması gibi. Kendisine kasteden kuvvetler üzerinde otorite sağlayamayan iç benlik, üstün yetkisini yavaş yavaş yitirmeye başlar, parazitlerin akınına uğrar ve iğrenç düşmanlarının pençesine düşer. Sonunda, yüce olması gereken tapınaktan utanç ve büyük acı içinde kovulur. Ya da ulvî ve sağlıklı bir hayat sürer, ilâhî ışığı yayar, bedenin ve zihninin bütün kanallarıyla sever, mükemmel bir işçi gibi âletlerini kullanır, kendisine teslim edilen bütün eşyayı kusursuz bir beceri ve soğukkanlılıkla kullandıktan sonra sakin ve huzurlu bir hâlde onları sunup hiç değişmeden (kuşkusuz maddî gözlere göre hiç değişmeden) kendisine tahsis edilen diğer dünyalara gider.

Şimdi de, meselenin tıbbî boyutu hakkında birkaç söz söyleyelim. Eğer, sağlığın olumlayıcı bir şey olduğunu ve sırf hastalığın yokluğundan ibâret olmadığını öngören bir teoriyi (az önce dile getirdiğimiz teoriyle, uzaktan da olsa benzeşen bir teori olsa bile) kabul edersek; sağlığın, hastalığın yokluğu olmadığı hususunu ne kadar incelersek; sağlığın, olumlayıcı bir şey olduğu görüşünü o kadar iyi anlar ve ona yaklaşıyoruz. Ayrıca organize, saplı tahta bezi sistemiyle gel-gitli dalgalarda yaratabilirsiniz.

Sırtınızı güneşe dönün ve tabiata açılın; tâ ki, uzakta belli belirsiz görünen ışığın sonsuz karanlığın sınırlarına loş bir şekilde düştüğü çizgiye kadar. Cılız ışıktaki hayâletler ve gölgeler, gece ve gündüz arasındaki kararsız çekişmenin ürünüdür. Bu gölgeleri araştır, onları târif et, sınıflandır, onlarda meydana gelen değişimleri kaydet, büyük kütüphanelerde bu kayıtları insan ürünü endüstrinin âbidesi hâline getir ve incele.

Sonunda, güneşin kendisinin bilgisine ve idrâkine varabilir misin? Oysa sen, onu bütün bu zaman boyunca geride bırakmıştın ve ona sırtını dönmüştün. İşte hastalığı araştırırlar da, sağlığın idrâkine ve bilgisine bu denli uzaktalar. Güneş ışığı, dış dünyayı aydınlatır ve ona birliğini ve bütünlüğünü kazandırır; o hâlde, her bir kişinin iç dünyasında da, başka bir Güneş vardır.

İşte bu Güneş, insana birliğini / bütünlüğünü kazandırır; ısını ve ışığını, insanın bedenine geçirir. Bu “iç güneş”in parlak hâlde doğuşunu bekle, ona özgürce ulaşmaya çalış, onun sevgi ışığını sevinçle karşıla ve o ışığın çevrendeki dünyaya serbestçe yayılmasına izin ver; işte o zaman, sağlık hakkında bütün kitapların sana söylediğinden veya söyleyebileceğinden daha fazlasını öğrenirsin.

Eski bir benzetmeye yer verirsek... O, bütün okyanuslara etkide bulunarak onların sularını tek su yapan ve zaman sırasına göre alçalıp yükselmelerini sağlayan şey, merkezî ay kuvvetidir. Ayı bir kenara alın. O zaman dalgalarda, bu koydan taşp gider. Saplı tahta bezleriyle bin kez set kursanız bile, o sette gedik açıp ırmak gibi akar. Onu buraya hapsederseniz, taşp yandaki koya dolar. Bir yığın temizlik bezi bulsanız bile ne çare! Bu engin denizin perçemine gösterilen sonsuz ilgi -akla gelebilecek bütün kirliliği ve karmaşasıyla-, “merkezî güç”ün kesin lütuf ve takdiri neticesinde kolaylıkla yaptığı şeyi aslâ yapamaz.

Şu hâlde, insanın içinde gel-git hâlinde olan koca derya (engin ve hârika), merkezî idâreden çekildiğinde, tek aydınlık birliğin kendinden uzaklaştığı “sıhhatli” varlığa musallat olacak türlü çeşitli hastalıkları engellemeye, ne kendilerine danışılacak 20.000 kitaplı 20.000 doktor, ne de uygulanacak farklı içeriklerdeki ilaçlar yeterli gelir.

Herhâlde, tarihin hiçbir döneminde ve hiçbir ülkesinde (Yankee diyarı hariç mi?), hastalıklar günümüz İngiltere’sinde olduğu kadar yaygın olmamıştır; ve kesinlikle tarihin hiçbir döneminde (bazı istisnalar hariç) bu kadar çok doktor olmamıştır ve tıp bilimi araç gereç, bilgi, yetkinlik ve bağlılarının sayısı ve fiilî organizasyonu açısından bu kadar güçlü olmamıştır. Bu çelişkiyi -eğer gerçekten çelişkiyse- nasıl izah edeceğiz?

Öte yandan, gerçek şu ki, tıp bilimi, hastalığı inkâr etmiyor; tıpkı, yasaların suçu yürürlükten kaldırmaması gibi. Tıp bilimi, -kuşkusuz çok iyi bir nedenle- hastalık fetişizmi yapıyor ve onun etrafında dolanıp duruyor. Kaide gereği o, sâdece hastalığın olduğu yerde görünür. Hastalık hakkında ciltler dolusu kitaplar yazar. İncelemek amacıyla hayvanlara (ve hatta insanlara) hastalık bulaştırır. Hastalığın belirtilerini, doğasını, sebeplerini, girdisini çıktısını gayet iyi bilir. Gözleri sürekli hastalığa sâbitlenmiştir; tâ ki hastalık, onun için dünyasının asıl gerçeği ve başlıca tapınma nesnesi olana kadar. Zarıfçe hijyen diye adlandırılan şey, bu olumsuz tavrın ötesine geçmez. Bizlere hasta olduğumuzu ve acı çektiğimizi söyleyecek, sağlığın ne olduğunu, nerede bulunduğunu ve nereden doğduğunu bildirecek, bu muhteşem güçle temas kuran kişinin onu ilan etmeden ve diğer insanlara da sunmadan rahat etmeyeceğini anlatacak Şifacısını, dünya bekliyor hâlâ.

Tıp bilimi, genelde hastalığı inkâr etmez. Hastalığı yaratan ve insanı ona yatkın kılan sebep ile, tıp araştırmacılarını ve bilim konusunu yaratan sebep aynıdır: İnsandaki merkezî hayatın bozulması ve imansızlık. Ay⁵ suların yüzeyinden çekilince, iyi insanlar tahta bezleriyle ileri doğru koşuştururlar; zamansız seller, tahta bezler, kargaşa ve telaş... bunların hepsinin sebebi aynıdır.

5 Bu kelimenin (moon), insan (man) kelimesiyle aynı köke sahip olması ilginçtir. Orijinal fikir, demek ki, *Düzen* veya *Ölçüymüş!*

Hastalığın yerleşmesine, kök salmasına gelince... Bunun, düzeni bozulmuş bir organizmada kolaylıkla gerçekleşebileceği açıktır; tıpkı, fitneci bir mâcerâperestin merkezî idârenin zayıf olduğu bir yurdu kolaylıkla etkileyip, orada kullanmaya hazır isyankâr “malzemeler” bulabilmesi gibi. Teşhis edilen hastalığın tedâvisine gelince, kuşkusuz iki yöntem var: Birincisi, isyankâr unsurları dışarı ayırıp, düzeni yeniden tesis edecek ölçüde güçlü olana kadar merkezî gücü desteklemek. İkincisi, *maraz*’a dışarıdan saldırmak; ve mümkünse onu, iç / derûnî canlılığa zarar vermeden yok etmek ve bedeni eski hâline getirmek.

İlk yöntem, en iyi olanı gibi görünüyor, daha istikrarlı ve daha etkin, ama zor ve yavaş. Bu yöntem, beden ve zihin sağlığı olan bir hayatın benimsenmesini içeriyor; bu konu üzerinde daha sonra biraz daha ayrıntılı olarak duracağız. İkinci yöntem, tıbbî yöntem olarak nitelendirilebilir ve değerli bir yöntemdir; daha açıkçası, birinci yöntemle bağlı olan yeri doğru tespit edilirse, değerli olacak bir yöntemdir. Öte yandan, bu yöntemle, genelde daha üstün bir önem atfedilse ve uygulaması kolay olsa da, yarardan çok zarar vermiştir. Hastalık o an için teşhis edilse de, kökleri kazınmadığı için, çok geçmeden aynı şekilde veya başka bir şekilde tekrar nükseder ve hasta, eskisi gibi kötüleşir.

Sağlığın müthiş olumlu kuvveti ve hastalığı çevresinden *defetme* gücü, sanırım çok az insan tarafından biliniyor. Ama bu güç, dünyada gerçekleşti; ve günümüz uygarlığının kirli unsurları ortadan kalktığında tekrar gerçekleşebilir.

III

Hâsılı, arasözlerimizin vardığı sonuç, sağlığın -beden ve ruh- parçalanmasına zıt olarak, *birlik*, *bütünlük* anlamına geldiğini göstermektir. Hayvanlarda bedensel birliğin çarpıcı ölçüde olduğunu görüyoruz. Hiç şaşmayan bir içgüdü ve seçici güç, onların eylemlerini ve düzenini yönetir. Bir kedi düşkünleşmeden (sözgelişi, ateşin başından ayrılmayan hırıltılı bir kedi olmadan) önce, bir bakıma kusursuzdur. Koşarken veya zıplarken, eklemlerinin muhteşem birliği, kaslarının uyumu, içgüdülerinin beden ve duygu bütünlüğü açısından kesinliği ve kaçınılmazlığı, görme ve koklama duyuları, temizliği, yiyeceğe duyarlı-

lığı, anne gibi dokunuşu, öfkelenince veya avını seyrederken bütün bedeninin ifadesi; bütün bunlar, deyim yerindeyse kesin ve ânidir, ve insanda hayranlık uyandırır. Canlı, “bütün”dür veya tek bir parçadır; ifade edilebilir bir çatışma veya bölünme taşımaz içinde.⁶

Diğer hayvanlar ve hatta ilk insan için de aynı şey geçerlidir. Dolayısıyla tekrar konumuza dönersek... Eğer evrim teorisini kabul edersek, canlı varlıkların -esasen mükemmel ölçüde olmasa da sağlıklı olan- en düşük hayat biçimlerinden, elbette sınırlı ölçüde de olsa sağlıklı ve içgüdüleriyle hareket eden insana doğru evrildiğini kabul etmeliyiz. Bütün bu süreç boyunca temel yasa, yükseliştir; ve her canlının beden yapısı, -elbette o canlının ulaştığı serpilme noktasına göre karmaşıklığı ve derecesi değişse de- canlının ifadesinin apâşikâr aracıdır. Dolayısıyla, uzun gelişim süreci içinde (hayvanda gizli ve âtıl kalan) iç / derûnî insan, sonunda ortaya çıkar ve canlı, insanın dış yapısını ve yetilerini kazanır; o yetilerin, temsil ettikleri iç insana ait olmaları sayesinde yalnızca. Canlı hayvan, hayatının evresinden geçtikten ve üzerindeki çömezliği ve benzeri şeyleri attıktan sonra, özel yapılar ve yetilerle sayısız ilk deneyimler yaşadıkten sonra nihâyet, insanlığın bütün görkemini kazanmaya başlar. Sonra, uzun süren gelişim süreci, bir menzile varır; ve yaratılışın gâyesi, gerçekleşebilecek kadar yakınlaşır.

Fakat tam da o anda, yani hedef görüş alanına girmişken, bahsettiğimiz “bütünlük” gerçekleşmez, insanın tabiatının birliği kısmen bozulur; ve insan, aynı çizgi üzerinde eskisi gibi ilerlemek yerine, bütün tezâhürleriyle düşüşe geçer.

Bu birlik kaybının anlamı nedir? Bu düşüşün ve “eski cennet”ten asırlar süren sürgünün sebebi ve gâyesi nedir?

Bu sorunun tek bir cevabı olabilir: -Bir bakıma benliğin terk edilmesini de içeren- kendilik bilgisi / ben-idrâki. İnsan, bilincini kendisinin dış ve ölümlü

6 Hastalık sözkonusu olduğunda, hayvanların hastalığa yakalanmadığını söyleyemsek de -çünkü, az veya çok ölçüde parazit bir karaktere sahip olan hastalıklar, bütün bitki ve hayvan türlerinde ortakır-, onların uygar insana göre daha az hastalığa yakalandıklarını ve organik sağlık güdülerinin daha güçlü olduğunu söyleyebiliriz.

yanından, iç ve ölümsüz yanına aktarabilmek için kaderinin bilincine varmalıdır -özgürlüğünü ve kutsallığını elinde tutmalı ve hayata geçirmelidir-.

Kedi bunu yapamaz. Kendi ölçüsünce mükemmel olsa da, iç / derûnî serpişi henüz tam değildir. İçindeki insânî ruh, henüz ortaya çıkıp kendini ifade etmemiştir. İlâhî tomurcuğun apaçık görünebilmesi için, onun üstünü örtten bazı yaprakların açılması gerekir. Sonunda (tuhaf bir şekilde ifade edecek olursak) “kedi, insan olur”. Canlının içindeki insânî ruh, ileri sıçrayıp ifadesini bulunca, süreç içinde, dış yapıyı insânî yapıya dönüştürür. Bu, sanırım evrim teorisinin anlamıdır. O zaman canlı, her ne kadar insan suretinde kusursuz ve “aydın/lanmış” olsa da hâlâ bir şeyden yoksundur. Kendi’nin bilgisinden, kendi kimliğinden ve kuşkusuz elde ettiği insanlık vasfını hayata geçirmekten mahrumdur.

Hayvanlarda bilinç aslâ kendine dönmez [ben-idrâkine dönümez]. Kolaylıkla dışa yayılır. Canlı, tereddütsüz ve izinsiz, varlığının yasasına, biraz da olsa varsa, *öz-bilinç*le itaat eder. Bu bakımdan, insan yeryüzünde ilk kez ortaya çıktığında ve hatta, *uygarlık* diye adlandırdığımız evreye, hayvanlarla birlikte sınıflandırılarak dahil edilebilir. Her ne kadar insan, bedene ve zihne ilişkin kazanımları, tabiata hâkimiyeti, gelişme kapasitesi ve uyum sağlama kabiliyeti açısından hayvanlardan çok üstün olsa da, bu eski dönemlerde, hâlâ eyleminin bilinçsiz içgüdüye dayalı tabiatıyla bir hayvana benziyordu.

Öte yandan, ahlâkî ve zihnî yapıları, modern insanının çok gerisinde idiyse de -kendilik bilgisinin / ben-idrâki yokluğunun kaçınılmaz bir sonucu olarak-, sonraki nesillere göre, kendisiyle ve tabiatla fiilen daha uyumlu hâlde yaşıyordu.⁷ Bedene ve sosyal yapılara bağımlı olan bu güdüler, daha belir-

7 Bu *vahşî* ırkların tabiatla birliği / bütünleşmesi mevzuu, su götürmez bir gerçektir; duyularının keskinliği, atmosfer değişimlerine karşı “duyarlılıkları”, bitkilerin özellikleri ve hayvanların alışkanlıklarına dâir bilgileri ve benzeri hususların altı çizilmelidir. Ama bunun da ötesinde, en ilginç ve anlamlı olan gerçek, “evrensel ruh”la birlik *duygularının*, muhtemelen zayıf bir *öz-bilinç* taşısa da, âdetlerinde / geleneklerinde kendisini apaçık ve çarpıcı bir şekilde ifade etmiş olmasıdır. *Andaman Adası* sakinlerinin geceleyin kumsalda yaptıkları danslar, *Fanlar* ve diğer Afrika kabileleri arasında yapılan *yeniyay* festivali, ormanda yürüyüş, tamtamların monoton sesleri ve şarkılar, genç Kızılderili haydutların kaynayan güneşteki işkence

gin ve şüphe götürmezdi. İç çatışma ve günaha ilişkin bu bilinçsizlik, bizim sür-git kavga ve kargaşa içindeki modern durumumuzla büyük bir tezat oluşturuyor.

Bu evre, insânî olgunluğu ve mutluluğu bir ölçüde taşısa da, daha katedilecek çok yol vardı. İnsan “ruh”u, düşük bir hayat biçiminde minik bir kıvılcım hâlindeki nüvesinden, insanın bütün saygınlığına ve görkemine doğru yaptığı bin yıllık karanlık yolculuktan sonra, muhteşem mirasının *bilgisini* edinme, bireyselleşip özgürleşme; kendisini ölümsüz olarak tanıma, bütün geçmiş hayatlarını özümseyip yorumlama ve kazandığı “krallığa” zaferle girme noktasına geldi.

Aslında, insan, *öz-bilinciyle* yüzleşmek veya gerçek benliğini fâni ve dayanıksız benlikten ayırmak için dehşetengiz mücadeleye girişmek zorundadır. *Düşmemiş* hayvanlar ve insanlar, başkalarının bakımına ihtiyaç duymazlar; sıhhatlidirler ama kendilerinin bilincinde değildirler; insanın, kendilik bilgisini edinebilmesi için *düşmesi* gerekir; gerçek benliğinden daha aşağı bir noktada olmalı, kusurluluğa tahammül etmelidir; bölünme ve çatışma, onun tabiatına girmelidir. Mükemmel hayatı gerçekleştirmek, onun ne olduğunu ve ne kadar muhteşem olduğunu anlamak -taşıdığı bütün kutsallığı ve özgürlüğü kavramak- için bir süreliğine ondan ayrı kalmaya katlanmalıdır; tabiatının birliği, huzuru bozulmalıdır; suç, hastalık ve rahatsızlık, insanın bünyesine nüfûz etmelidir. İşte insan, ancak bu sayede bilgiye [kendilik ya da ben-idrâki bilgisine] ulaşabilir.

Yunan uygarlığının ve yanı sıra Avrupa uygarlığının şafağında, Delphi’li Apollo’nun tapınağına kazınmış mistik sözlerin “Kendini Bil / Tanı” olması ve Sâmi ırkının efsanelerinden birinde, Adem ile Havva’nın, İyi ve Kötünün Bilgisini taşıyan ağacın meyvesinden yemesi oldukça dikkat çekicidir. Hayvanlara göre böyle bir bilgi yoktur. “İlk insan”a göre de böyle bir bilgi yoktu

dansları, eski Yunanlardaki Dionysos festivalleri; ve aslında adakların yapıldığı tabiat âyinleri, karnavallar ve sahip oldukları olağanüstü tabiat ötesi güçleri, bütün *ilkel* haklarda görülen olgulardır. Bütün bunlar apaçık bir şekilde şu hakikati gösterir: Din olarak adlandırılmıza imkân tanıyacak ölçüde *öz-bilinçten* yoksun olsa da, yine de dinin temel unsuru olan bir meleke vardı ve bazı insânî güçlerin nüvesi henüz gelişmeyi bekliyordu.

ve geleceğin mükemmel insanına göre de böyle bir bilgi olmayacak. Günümüz insanının parçalanmışlığını -dış benliğin iç benlikten kopması, iki taraflı dehşetengiz öz-bilinç- işaret eden bu geçici sapma, şimdye kadar hiç gerçekleşmemiş, daha kusursuz ve daha bilinçli bir birliğe nihâyetinde ulaşmanın yoludur: Ölümün zaferin içinde büsbütün yutulması. “İlk insan yeryüzünde dünyevîydi; ama ikinci insan, semâvî Efendi’dir.”

O hâlde insan, evriminin bu noktasından daha ileri doğru gidebilmek için, önce *düşmelidir*; öğrenmek için kaybetmelidir. Sağlığın ne olduğunu, nasıl da görkemli ve mutluluk verici bir nimet olduğunu kavraması için, hastalıkla ilgili bütün bu olumsuz tecrübeleri yaşaması gerekiyor; mükemmel sosyal hayatı öğrenmek, insanın gücünü ve mutluluğunu birbirleriyle olan sahici ilişkisi içinde kavramak için, insanın, bireysellik ve kibirden kaynaklanan sefâleti ve ıstırâbı öğrenmesi gerekiyor. Gerçek insanlığını bulması, onun ne muhteşem bir güç olduğunu keşfetmesi için onu kaybetmesi gerekiyor. Kendi arzularının ve tutkularının kölesi ve kurbanı olması gerekiyor, tıpkı kontrol edemediği atları tarafından sürüklenen Phaethon gibi.

Bu ayrılık zamanı, insanın gelişim sürecindeki bu parantez, bütün tarihin temelini kaphıyor; ve bütün *uygarlık*, bütün suçlar ve hastalıklar, onun muazzam amacının malzemeleridir; sâdece, ortaya çıktıkları gibi yok olmaya mahkûmlar, ama meyveleri sonsuza dek kalacak.

Dolayısıyla, mülkiyete dayalı olduğunu gördüğümüz uygarlığın işlevi, her ne suretle olursa olsun, insanı parçalamak ve yıkmak -tam anlamıyla yıkmak-, tabiatının birliğini *bozmak* olagelmıştır. *Uygarlık*, ilkel hayatın terk edilmesi ve utanç duygusunun gelişmesiyle (Adem ve Havva mitinde olduğu gibi) başlamıştır. Bunun ardından, cinselliğin, kutsallığının terk edilmesi gelmiştir. Cinsel edimler, artık dînî tapınmanın bir parçası olmaktan çıkmıştır. Şimdye kadar birbirinden ayrılmamış sevgi ve tutku -iç sevgi ve dış sevgi-, artık iki ayrı şey hâline gelmiştir. (Bu, kuşkusuz *sevgi bilincinin* gelişmesi için gerekli bir evreydi, ama kendi başına acı verici ve anormal bir durumdur.) *Uygarlık* olgunlaştı ve sona geldi; günümüzde, manevî hakikat ile bedensel tatmin arasında tam bir kopuş var -genelev ve saraylarda alınıp satılabilen geniş ticarî aşk sistemi içinde-.

Uygarlık, çetin tabiat hayatından vazgeçişle başladı; ve her türlü lüks, yoksulluk ve hastalık içinde, insânîlik vasfını yitirmiş, bozulmuş ve mahvolmuş bir toplumla son buldu. Tabiatın özgür çocuğu olagelmış insan, evlatlığını inkâr ediyor; kendisini beslemiş memeleri tanımıyor. Güneş ışığına, kasten sırtını dönüyor ve nefes alma delikleri olan kutularda (ev diye adlandırdığı) kendini saklıyor, giderek daha fazla havasızlığa ve karanlığa gömülüyor; ısıtılı Tanrı'ya göz kırpmak için, belki günde bir kez dışarı çıkıyor ve rüzgârın ilk nefesini alınca, soğuğa yakalanırım korkusuyla tekrar eve koşuyor. Hayvan kürkünden kıyafetlere sarılıyor; her asır, kendini daha fazla sarıp sarmalıyor, giderek artan korkuyla son moda kıyafetler giyiyor; tâ ki, bir zamanlar hayvanların hükümdârı olan o insan, tanınmaz hâle gelinceye ve laternasında oturan maymundan daha komik bir görünüm sunana kadar.

Uygar insan, kaslarını kullanma yetisini büyük ölçüde kaybetmiştir, ayakları kısmen, dişleriye tamamen kötürümleşmiştir; sindirim sistemi öylesine zayıflamıştır ki, kendi yemeğini pişirmek zorunda kalmış ve her türlü yiyeceğin özünü yapmıştır. Bütün sistemi öylesine âşikâr bir şekilde çökmüştür ki, sonunda Kay Robinson çıkıp, uygar insanın, pek yakında, tamamen dişsiz, kel ve ayak parmaksız kalacağı kehânetinde bulunmuştur.

Ve uygar insanın tabiatı inkâr etmesiyle ve yok saymasıyla birlikte her tür hastalık birden bire zuhûr etmeye başlamıştır: İlkin şarküteri, lezzet ve lüks düşkünlüğü; ardından da dengesizlik, moral bozukluğu ve acıya dayanıksızlık. Bütün şifâ verme gücünü yitiren insanın, kaçınılmaz olarak insanlığı zayıfladı; merkezî bağ gevşedi; ve insan, sonunda organlarının kurbanı hâline geldi. Daha önce organlarının farkında değilken, şimdi onların bir hayli farkına vardı (zâten bu da, yaşadığı sürecin amacı değil miydi?). İnsanın nezdinde mide, karaciğer ve dalak, acı verici şekilde belirginleşti. Kalp dengeli atışını kaybetti; akciğerler, *evrensel* havayla olan sür-git temasını yitirdi, beyin ısındı ve kızgınlıştı; her bir organ, sonuçta kendini anormal olarak kabul ettirdi ve düzensizlik yatağı hâline geldi. Bedenin her köşesi ve çatlağı, hastalığın yeri ve sembolüne dönüştü.

İnsan, dehşet içinde kendi *krallığma* bakakaldı. O krallığın büyüklüğünden, daha önce hiç kuşku duymamıştı; şimdi, tabiatla alev almış her şey ona

isyan ediyor. İnsanın bu gelişim süreciyle birlikte türlü çeşitli salgınlar, yeryüzünü silip süpürdü; veba, sıtma, delilik ve dünya genelinde irin toplayan yaralar... Bunun ardından, giderek büyüyen doktorlar ordusu geldi. Elllerinde kitaplar ve şişelerle birlikte, aşılar ve ameliyatlar, arkalarında sırttan ölü kafalar... Ne yaptığını bilmeyen, düpedüz bilinçsizce ve kuşku duymadan insanlığın asırlık büyük kaderini sona erdiren, delirmiş bir güruh.

Bütün bunlarda, mülkiyetin etkisi yeterince açık bir şekilde görülmektedir. İnsanın üretim gücünün artmasıyla mülkiyetin palazlanması, insanı üç şekilde etkiledi: İnsanı, 1) tabiattan, 2) kendi gerçek benliğinden, 3) diğer insanlardan uzaklaştırdı.

Her şeyden önce, insanı tabiattan uzaklaştırdı bu olgu. Yani insan, eşya üzerindeki gücünü arttırdıkça, şimdiye kadar içinde / birlikte yaşadığı rüzgârlar, dalgalar, ormanlar ve dağların hârika dünyasından bir bakıma ayrı ve farklı, kendi dünyasını ve çevresini yarattı. Evler ve şehirlerden kendine yapay bir hayat kurdu; kendini, tabiatın dışındaki bu yapay dünyaya kapattı. Nasıl ki büyüyen bir çocuk, hayatının bir evresinde kısmen özgürlüğünü kazanmak için, annesinin müşfik bakımından kendini uzaklaştırırsa ve hatta annesine karşı gelmeye başlarsa, -geçici bir süreliğine- *büyüyen* insanoğlu da, kendi güçlerini tabiata rağmen keşfedip kullandı -yine geçici bir süre için- ve içinde tabiatın yer almadığı bir dünya yarattı kendine.

İkinci olarak, mülkiyetin gelişmesi, insanı kendi benliğinden uzaklaştırdı. Bu husus yeterince açıktır. Eşya üzerindeki gücü ve sahip olduğu şeyler arttıkça insan, duyularını özgürce tatmin etmenin yollarını buldu. Hayvanları niteleyen ölçülü ve “bütün” içgüdünün rehberliğini terk eden insanın başlıca sâiki, artık kendi duyularını veya arzularını tatmin etmek olmuştur. Bu arzular, anormal bir şekilde tatmin edildi; ve insan, çok geçmeden en büyük faydayı onların tatmininde buldu. Organlarının lehine gerçek benliğini, parçaların lehine bütünü terk etti. Mülkiyet, insanı dışa yönlendirdi, varlığının hârici kısmını harekete geçirdi, bir süre için ona egemen oldu, merkezî irâdesini alt etti ve parçalanarak yıkılmasına yol açtı.

Son olarak, mülkiyet, insandaki hârici ve bencil tabiatı harekete geçirerek, onu diğer insanlardan uzaklaştırdı. Şişkin benliğini tatmin etmek için her

şeye sahip olma endişesi içinde kaçınılmaz olarak, “komşusuyla” çatışma noktasına geldi ve onu düşmanı olarak gördü. Oysa insanın gerçek benliği, bütün diğer insanlarla organik bir ilişkiyi içerir.

Dolayısıyla, insan, gerçek benliğini terk edince, diğer insanlarla kurduğu sahici ilişkiyi de terk etmiş oldu. Artık *kitle-insanı* her *birim-insan*’ı yönetmek zorundadır; aksi hâlde, *birim-insan* düşüp ölür. Ancak, dış’a / dış dünyasına yönelen insan, kendini iç’e / iç dünyasına insandan, *birim-insan*’ı kitle insanından ayırmaya çalıştığında, bireyselliğin hâkimiyeti başlar -elbette ki bu, sahate ve imkânsız bir bireyselliktir ama gerçek bireyselliğin bilincine varmanın da tek yoludur aynı zamanda.

Mülkiyete dayalı uygarlığın doğuşuyla birlikte, eski kabile toplumu dağıldı. Eski putperest sistemin temeli, eski ataerkillik ve eşitliğin garantisi olan kan bağları, mülkiyete dayalı güçler ve otoriteler lehine çözüldü.

Servetin artması eski toplumu parçaladı; iktidâr ve ona eşlik eden mülkiyetin ayartmaları, insanı zincirlerinden kopardı; insana şahsî hırs hâkim oldu; “herkes kendisi için” sözü, evrensel slogan hâline geldi. Her insan kardeşine el kaldırdı; ve sonunda toplum, zenginlerin yoksulların sırtından semizleştiği, güçlülerin zayıfları ezip geçtiği bir organizasyon hâline geldi.

Bu bağlamda, Lewis Morgan’ın, yazılı alfabenin icadını ve özel mülkiyet kavramının gelişmesini, kendinden önce gelen ıkellik ve barbarlık dönemlerinden ayrı olarak, *uygarlık* döneminin başlıca özellikleri şeklinde nitelendirmesi ilginçtir. Zira insanın, *kendinin bilincine vardığı* -yaptıklarını ve düşüncelerini yazıp, tarihi yerli yerince kaydettiği- dönemi, belki de en iyi işâret eden olgu, yazının icadıdır. Özel mülkiyetin doğuşu ise, insanın kendini diğer insanlardan koparmaya başladığı, böylece günah (veya *ayrılık*) kavramını ilk kez edindiği ve bununla birlikte ahlâkî karmaşanın baş gösterip, aslında varlığının özü olan diğer insanlarla birlikte yaşamayı reddettiği uzun dönemi işâret eder.

Daha sonra devlet kurumu ortaya çıkar...

Şimdiye kadar bu kurum, sâdece son derece ilkel bir yapıda vardı. İlk topluluklar, bireysel mülkiyet konusunu umursamazlardı; kan bağları ve sosyal

açıdan eşit kimseler arasında liderlerin seçilmesi söz konusu idiye de, sahip oldukları “devlet”, çoklukla, özde demokratikti.

Ne var ki, insanın sâdece kendisi için yaşayabileceği -dış dolayısıyla arızı benliğinin, kendisini diğer insanlarla birleştiren yüce, iç ve kozmik benlik’ten ayırabileceği- yanılması insana musallat olunca, artık bu yanılama, çok geçmeden ifadesini özel mülkiyet sisteminde buldu. Eski cemaat hayatı ve neşesi kayboldu; her insan, gücü yettiği kadarını ele geçirmeye çalıştı ve onu tüketmek için kendi vahşî inine çekildi: Böylelikle özel mülkiyet doğdu. Hayatın nimetlerinin tabîî akışı kesintiye uğradı ve eşitsiz katmanları korumak için yasaların yapay engelleri tesis edildi.

Mülkiyet arzusuyla birlikte zulüm ve hile de doğdu. Yoksullara karşı yasa engellerini sürdürmek için zenginler, kaba güce başvurdular. Sınıflar oluştu. Ve son olarak, aslında bu kaba gücün ifadesi olan resmî devlet kuruldu. Resmî devlet, elinden geldiğince varlığını sürdürmeye çalıştı; tâ ki, ayakta tuttuğu eşitsizlikler göze batana ve sosyal akıntılar bir kez daha bentten taşıp tabîî seviyelerine ulaşana kadar.

Hâsılı Morgan, *Ancient Society* başlıklı kitabında, uygar devletin, eski nesillerin veya kabilelerin dayandığı şahsî temellere değil de, bölge ve mülkiyet özelliklerine ve işaretlerine dayandığını defalarca vurgular ve “monarşi soy’culukla uyuşmaz” der (s. 124). Ayrıca, mülkiyetin *uygarlık* ve devletle olan ilişkisi hakkında şu anlamlı tespitlerde bulunur:

“İnsanlığın uygarlığında mülkiyetin etkisini göz ardı etmek imkânsızdır. Âri ve Sâmî milletleri barbarlıktan çıkıp uygarlaştıran güç, mülkiyetti. İnsan zihninde mülkiyet kavramı yavaş yavaş gelişmiş ve sonunda, onun başat arzusu hâline gelmiştir. Devletler ve yasalar, mülkiyetin ortaya çıkışı, korunması ve hazzı referans alınarak tesis edilmiştir. Mülkiyet üretiminde bir araç olsun diye, insanın köleleştirilmesi devreye girdi/rildi. Ve birkaç bin yıllık deneyimden sonra, özgür bir insanın daha iyi *mülkiyet üretici makine* olacağı keşfedilince kölelik terk edildi.” (s.124)

Morgan, yine bu konuyla ilintili olarak, başka bir yerde şunları söyler: “Toplunun çözülmesi, mülkiyetin nihâî amaç olduğu bir sürecin sona erme-

sini sağladı; çünkü böyle bir süreç, öz-yıkım unsurlarını içinde taşıyordu. Demokrasi, sonraki yüksek düzlemde. Demokrasi, eski nesillerin özgürlük, eşitlik ve kardeşliğinin daha üstün bir formunda bir canlanış olacaktı.”

Devlet kurumu, aslında sosyal hayatta insanın iç ve merkezî kontrolü kaybettiğinin ve bu yüzden dış kontrole bel bağlamak zorunda kaldığının kanıtıdır. -İnsanın gerçek rehberi olan- iç / derûnî insanla temâsını yitiren insan, her zaman yanılan dış yasaya meyletti. Eğer her insan diğer bütün insanlarla organik bir bağlılık içinde kalsaydı, ciddi bir uyumsuzluk yaşanmazdı; ama ne zaman ki bu birlik politikası zayıfladı, yani yapay yollarla korunmaya çalışıldı, o zaman ilkel ve içgüdü temelli sosyal hayatın çöküşü, artık bütün halkın hayatının demokratik bir ifadesi olmayıp, hâkim sınıf veya kast tarafından halka dayatılan, hârici bir otorite ve zorlama olan bir devlet biçimi ortaya çıktı.

En eski olmasa bile belki de en gerçek devlet biçimi monarşi'dir. İnsanların birliği duygusu henüz büsbütün kaybolmamış, kısmen yaşarken, halk bu duyguyu büyük ölçüde taşıyan birini kendisini yönetmesi için seçerdi. Seçilen kişi, doğru insanı ve dolayısıyla halkı temsil ederdi. Bu, genellikle savaşların yaygın olduğu ve milletlerin olduğu bir zamandı. Bu bağlamda ilginç olan husus şu ki, çok eski zamanlarda, *uygarlık* evresinden önce her milletin “kral-ları” veya liderleri, genellikle yüce dînî işlevlere sahipti; tıpkı Roma kralında (*rex*), Yunan hükümdarlarında (*basileus*), eski Mısır krallarında, İsrailîlilerin Musa'sında [peygamber] ve Britanyalıların papaz liderlerinde olduğu gibi.

Daha sonraları, gerek insanların içinde, gerekse toplumda, merkezî otorite giderek belirsizleşti ve mülkiyetin dış cazibesi arttı. Maddî ve ruhânî güçler birleşti. İlk başta İlâhî Ruhu veya toplumun ruhunu temsil eden kral, geri plana çekildi ve onun yerini, (zihnin daha asil, daha verimli yetileriyle kıyaslanabilir) yüksek mertebeli soylular aldı. Bu, aristokrasi ve feodalite -Eflatun'un öne sürdüğü *timocracy* [onur ve azametın hâkim ilke olduğu devlet]- çağıydı. Özel toprak sahipliği, kölelik ve serflik, bu çağa damgasını vurmuştu. Toplumda görünen kölelik, aslında insanın iç anlamda köleleşmesinin bir sembolüydü.

Sonra ticâret çağı, Eflatun'un öne sürdüğü zenginlerin iktidârı ve oligarşi geldi. Maddî zenginlik, insana onur kazandırır oldu. İdâreciler artık kişisel ve-

ya irsî vasıflarıyla değil, zenginlikleriyle hükmetmeye başladılar. Parlamento-lar, anayasalar ve genel müzâkere, zamanın düzenine dönüştü. Ücretli kölelik, tefecilik, ipotek ve diğer iğrençlikler, ölümcül sürecin başladığını işâret ediyordu. Bireylerin nezdinde, çıkar, varoluşun amacı hâline geldi. Endüstri ve bilimsel kurnazlık, insanın el üstünde tuttuğu erdemlerdi.

Ve sonunda, bozulma tamamlandı. Birey, bütün hâfızasını, semâvî rehberlik ve emsallik geleneğini yitirdi. Saygın tutkuları, kendisini adadığı bir lide-rin arzusuna yenik düştü. Bu, anarşi çağıydı: Carlyle’in demokrasi çağı; ayak-takımının idâresi ve avam-yasası. Parti toplantıları, gevezelik, rekâbet ve ev-rensel açgözlülük, kanserli tiranlıklarda ve zenginler iktidarlarında patlak ver-di. Tam bir kaos ve sosyal kargaşaya yaşanıyordu.

Görüldüğü gibi, nasıl ki bir insan bedeninde, sağlığın iç ve dış gücü beden-den ayrılıp beden kendini ele geçiren ve yiyip yutan parazitlere yem olursa, aynı şekilde, *merkezî ilham kaynağı*, sosyal hayattan ayrıldığında da, toplum, bireysel açgözlülüğün kurtçuklarıyla kıvranıp durur ve uzun vâdede, sosyal bo-zulmadan beslenen en canavar egoistin boyunduruğu altına girer.

Böylelikle, musallat olduğu çeşitli milletlerde, aşağı yukarı aynı gidişâtı iz-lemiş “hastalık” belirtilerinin seyrini kısaca inceledik. Ve bu son evre, aslında her şeyin ve kendisinden ümit kesilmiş gerçek demokrasinin sonuydu. Carlyle’in hiçbir sözü, bu karanlık tabloyu yeterince lanetleyemez.

Ancak bu, gerçek demokrasi değildir. Burada, “herkes kendisi için” düstû-runda, ne her insandaki demos’un idâresi, ne de ona benzeyen bir şey sözkö-nusudur. Burada eski kabilelerde ve ilkel toplumda var olan dayanışma yok-tur, aksine parçalanma ve dağılma vardır.

Gerçek demokrasi, henüz gelmemiştir. Şimdiki evre, iç ve gerçek otorite-yeye hazırlık aşamasında bütün zâhirî ve sınıf temelli yönetimlerin reddidir. Bu evrede uygarlığın görevi sona ermiştir artık.

İnsanlığın yaşaması gereken acı tecrübe tamamlanmıştır: Bu ölümün ve ona eşlik eden ıstırapın ve sıkıntının içinden, sonunda diriliş yükselecektir. İnsan, kendi ilâhî ruhuna yabancılaşmanın derinliklerinde bocalamış, ıstırap-larının kabının tortusunu içmiş ve tam anlamıyla cehenneme düşmüştür; ar-

tık bundan böyle hem birey, hem de toplum nezdinde yön değiştirip kaybet-tiği birliğe doğru yeniden bilinçli ve amaçlı bir şekilde yürüyecektir.⁸

Sahte demokrasi, onun “altından” gelen gerçek demokrasiye yol vermek için kenara çekilecektir. Nitekim, gerçek demokrasi dış değil, iç bir yönetim-dir; her bir *birim-insanın* içindeki *kitle-insanın* yönetimi. Zira, dış yönetim her şey olabilir, ama yönetim olamaz. O sâdece, içeride yeni bir hayat oluşur-ken tırtılı tutmak için gereken geçici sert bir koza tabakasıdır. *Uygarlık* evre-sinin bir aracıdır. Bundan daha ileri gidemez; çünkü, hiçbir sahici hayat, dış bir desteğe bel bağlayamaz; ve toplumun sahici hayatı sözkonusu olduğunda, onun bütün formları, akışkan, kendiliğinden ve gönüllüdür.

IV

Şimdi, bu uzun arasözden sonra geleceğe doğru baktığımızda, insan, ken-dine nasıl bir yol seçecek?

Bu, benim altından kalkamayacağım bir konu. “Sabah rüzgarı dâima eser” der, Thoreau. “Yaratılışın şiiri kesilmez; ama çok insanda, o şiiri duyacak ku-lak vardır.” Şimdiki girdabın içinde boğulan bizler, bizi bekleyen şerefi nasıl dosdoğru kavrayabileceğiz? Hâlihazırdaki bilginin sınırsızlığı bizleri uyarma-

8 *Uygarlık dönemi*’nin ayırt edici bir özelliğini daha vurgulamamız gerekiyor. Bu da, bir yanda fizikî duylara, diğer yanda ahlâk duygusuna nazaran soyut zekânın anormal bir şekilde gelişmesidir. Uygarlığın ürünü olan sahte bireysellik veya ayrılığın asıl itici gücünün, *gerçeklikten soyutlanma / kopma* olduğu göz önüne alınırsa, böyle bir sonucun ortaya çıkması şaşırtıcı olmasa gerek. Nitekim, bu dönem boyunca insan, kendine, çevresindeki koca kâinat-tan ayrı, zihnî bir dünya inşâ etti: Artık, “şeylerin hayâletleri”, kitaplarda inceleniyor. Öğ-renciler, iç mekânlarda yaşıyorlar, açık havaya çıkamıyorlar. Teorileri “sınıflarda pekâlâ ge-çerliyen, engin bulutların altında, coşkun nehirler ve güzel manzaralar boyunca hiç de ka-nıtlanamıyor”. Çocuklar, fiilî hayattan uzak “eğitiliyorlar”; felsefenin ve bilimin devâsa ha-yâlî tapınakları en zayıf temeller üzerine yükseliyor. Ve bu tapınaklarda insan, fiilî gerçek-lerden kopuk hâlde yaşıyor. Nasıl ki, bir su damlası kızgın demirle temas kurduğunda bir bu-har bulutuyla kendini sarmalayıp yok olmaktan kurtulursa, aynı şekilde, insanın zavallı zih-ni de, tabiat ve Tanrı’nın yakıcı hakîkatıyla temas kurup tükenmemek için, her temas nok-tasında, onu bir süre için ayrı tutacak ve *öz-bilincinin* besleyicisi olacak asılsız bir düşünce örtüsü örer insanı.

11. Zamanı geldiğinde, imkânsızlıklar kolaylıkla aşılabacaktır. Kanatların nasıl ve nerede çıkacağına ilişkin anatomik sorun, kanatlar çıkmaya başladığında çözülecektir.

Eğilimin, tabiata ve topluca yaşamaya dönüş yönünde olacağından hiç şüphe etmiyorum; zâten bu eğilim, şimdilerde kendini gösteriyor. Bu, kayıp Cennet'e, daha açıkçası, eskisinin sâdece bir sûret olduğu yeni Cennet'e dönüştür. İnsan, asırların sargılarını ve mumyalığını tecrübe etmek zorundaydı. Bu yolla, güneşin ışığından kaçtı ve güyâ, ölüm döşegine uzanarak, görkemli dirilişini sessizce beklemeye başladı. Onun için, bütün dünya eski, keyifli bir kozaydı. Uzun süreden beri sıkılgan bir hâlde kendisini gizlediği (tıpkı cennetteki Tanrı'nın sesi gibi) evlerden ve bütün diğer mekânlardan çıkmak zorundaydı. Tabiat, yeniden onun evi olmalıydı, tıpkı hayvanların ve meleklerin evi olduğu gibi.

Gizemli eski bir deyişte belirtildiği gibi, "İnsan alçalmak için giyinir, yükselmek için soyunur." Ruhânî veya "uçucu" bedenine, maddî veya dünyevî bir beden giydirir. Dünyevî bedeninin üzerine de hayvanların derilerini ve diğer kıyafetleri geçirir. Daha sonra bu bedeni, -o bedenin ikinci derisi ve uzantıları olacak- bir evde perdelerin ve taştan duvarların ardında saklar. Böylece, insan ile gerçek hayatın arasına çetin ve aşılamaz bir engel girer. Dünyevî bedeni ve onun bütün *derileriyle* alakalı endişeler ve tedbirler yüzünden insan, çok geçmeden insan olduğu bilgisini büsbütün yitirir. Gerçek benliği, derin ve uzun süre bir baygınlık içinde uyuklar. Ancak içindeki ilâhî sûreti (*imago*) açığa vurmak isteyen herkesin yönelimi, soyunmak -bu kelimeyi sözlük anlamından öte bir anlamla kullanıyorum- doğrultusunda olacaktır. Evrim veya pul pul dökülme süreci, bizâtîhî tabiatın sür-git soyunmasından başka bir şey değildir. Bu sayede, onun kökündeki mükemmel insan formunun tezâhürüne yaklaşılr.

Dolayısıyla, insan, yitirdiği sağlığı yeniden tesis etmek için, gelecekte bu yönelim içinde olmalıdır. İç mekânlar ve evlerdeki hayat, şimdi olduğu gibi varoluşun temel ilkesi değil, sâdece tâlûn unsuru olmalıdır. Aynı şekilde, kıyafetlerin basitleştirilmesi zarûridir. Bu sürecin ne kadar zaman alacağını, şimdiden kestirmemiz gerekmiyor. Apaçık olan husus şu ki, evcil hayatımız ve kı-

yafetlerimizin basitleştirilmesi, bize büyük fayda sağlayabilir. Onları fetişleştirmek yerine, tâlî unsurlar hâline getirebiliriz.

Herkes şundan emin olabilir ki, bu istikâmette elde edeceğimiz her kazanç, gerçek hayatta da bir kazanç olacaktır. Bu kazanç, ister gökyüzünün havasına açılmış çıplak baş, ister büyümlü toprağa basan yalın ayak veya örgülerinin içinden güneş ışığının hayatî organlara ulaşmasına imkân tanıyan ilkel bir örtü olsun fark etmez. Açık hava hayatı, rüzgarlara ve dalgalara âşinâ olmak, temiz ve saf yiyecekler, hayvanların dostluğu, yiyecek için “hârikulâde anne”yle güreşmek; bütün bunlar, insanın öteden beri yitirdiği irtibatı yeniden kuracaktır. Ve insanın bedenine sürekli enerji akışının gerçekleşmesi, ona, sağlığın şimdi aklımızdan bile geçmeyen nimetlerini ve varlığın aydınlığını kazandıracaktır.

Kuşkusuz, bu saydığımız şeylerin çoğunu bu ülkede gerçekleştirmemizin zor olduğu, çünkü bütün koşullarıyla birlikte iç mekâna ait hayatı bize iklimin dayattığı söylenebilir. Bu görüş, çok küçük ölçüde doğru olsa da, bahsettiğimiz istikâmette ilerleme sağlayacağı fırsatlardan niçin feragat etmemiz gerektiğini açıklayamaz. İklimimizi, büyük ölçüde kendimizin yarattığını da hatırlayalım. Pek çok büyük şehrin ve o şehirlerin civârlarındaki dönümlerce arâzilerin, havası cansız ve zehirli olduğu gibi, soğuk hava zavallı fânîye direnme gücü vermez; aksine, onu hayatın tehlikelerine karşı önlem almaya ve koca paltolar ve boyun atkılılarıyla sarmalanmaya zorlar. Suç, kimsede değil, bizdedir. Yeryüzünü, dumandan bir tabutla kaplayan ve onun altındaki mezarlarımıza doğru yürüyen, bizleriz.

Öte yandan, bu iklim, en iyi ihtimalle, insan hayatının en ileri gelişmelerine uygun olmayabilir. Britanya, uygarlığın en büyük sorunlarının bazılarını sahne olduğu için, gelecek dönemin liderliğini de mutlaka sürdüreceği söylenemez Britanya'nın. Geleceğin en ileri toplulukları, belki de hayatın burada olduğundan daha müreffeh, daha dolu, daha kendiliğinden ve daha verimli olduğu, daha sıcak ülkelerde ortaya çıkacak. Bu bağlamda vurgulanması gereken diğer bir husus da, yiyecek / beslenme meselesidir.

Kaybedildiğinde veya bozulduğunda, ana canlılığı yeniden kazanmak için esasen meyve ve hububat içeren besinler en uygundur. Hayvanî gıdalar, ge-

nellikle geçici olarak büyük oranda, asâbi bir enerji verir ve özel amaçlar için uygun olabilir. Fakat bu enerji, düzensiz ve harâretlidir. İkincil merkezleri tahrik etme ve dolayısıyla merkezî kontrolü yok etme eğilimindedir. Esasen, hayvanî gıdalarla beslenenler, hastalığa özel bir yatkınlık duyarlar; sâdece bedensel olarak değil, ruhî olarak da. Nitekim ruhları, kolaylıkla tutkulara ve ısıtırlara yenik düşer hâle gelebilir. Beden hastalıklarının yanısıra, her türden keder veya ruhî sıkıntı zamanlarında da acilen başvurulması gereken şey, daha aslî, daha sade gıdalardır. Bu gıdalarla beslenen beden, bitkinliğe düşmeden çalışabilir, acıya ve soğuğa daha dayanıklı olur ve yaralarını olağanüstü bir hızla iyileştirebilir. Bütün gerçekler bunu işâret ediyor.

Vurgulanması gereken bir başka nokta da, -her tür meyve, kabuklu yemiş, yumru kökü, hububat, yumurta, yağ, peynir, çökelek ve süt gibi- tohumlu besinlerin, doğaları gereği, en yoğun yapılarıyla hayatın temel elementlerini içermekle kalmayıp, hiç incitmeden her canlıyı besleyebilmesidir. Lahana, köklerinden koparılıp kaynatıldığında, duyulmaz bir çığlık atabilir; ama çilek, bizden meyvesini almamızı ister ve alıp yememiz için onu açıkça kırmızıya boyar. Her iki örnek de, bu tür besinlerin, insan hayatının çekirdeği geliştirmeye en uygun besinler olduğuna bizi iknâ ediyor.

Bütün bunlar temizliğe işâret ediyor. Yeniden tesis edilen tabiatımızın birliği, *hem* içte ve *hem de* dışta bedensel temizlik içgüdüsü, hayvanların çarpıcı bir özelliği olduğu gibi, insanlığı da yeniden *nitelendirecektir*. Ancak, bu kez, kör bir içgüdü olmak yerine, bilinçli ve keyifli bir içgüdü olacaktır. Zira kirlilik, sâdece düzensizlik ve engel demektir. Böylece, bedeni ve ruhuyla bütün insan varlığı, en içteki merkezden en dıştaki çevreye kadar temiz ve ışıltılı olacak, “yücelecektir”. Mânevî dünya ile maddî dünya arasındaki ayrım ortadan kalkacaktır. Whitman’ın deyişiyle, “bütün nesneler ve görünmeyen ruh, birdir.”

Fakat tabiata bu dönüş ve koca kâinatla bir tür özdeşleşme, insan hayatının ve ilgilerinin inkârını veya değersiz görülmesini içmez. Genel kanıya göre tabiat ile insan arasında bir tür düşmanlık vardır; ve tabiata yakın bir hayat, münzevî veya *ermiş* hayatıdır. Maalesef bu düşmanlık, günümüzde mevcut; her ne kadar sonsuza dek sürmeyecekse de.

İnsanın, tabiatı güzelleştirmek ve donatmak yerine, varlığıyla çirkinleştiren tek hayvan olduğu, ne yazık ki, tamamen doğrudur. Tilki ve sincap, yuvalarını ormanda yapar ve böyle davranarak, ormana güzellik katar. Fakat Alderman Smith, ormana şatosunu diktiğinde, orman ahâlisi pılını pırtını toplayıp oradan ayrılır. Şatoya daha fazla tahammül edemezler. Bushmen kabilesi⁹ çıplak bir kayanın yamacında kendini gizleyip kamufle edebilir. Küçük sarı bedenleriyle birbirlerine sarılırlar ve ölü bir değnek demeti gibi görünürler. Baca borusu ve frak görüldüğünde kuşlar, çığlıklar atarak ağaçlardan havalanırlar. Bu, tabiatı benimseyip mükemmelleştiren Yunan'ların büyük övgü kaynağıydı. Parthenon, Acropolis'in kireç taşından yapılmış setlerinden yükseldiğinde, derece derece taş tabakaları taşıyor, saçak ve alınlığın mükemmel insânî güzelliğini yansıtıyordu. Bu nâdide âbide, gökyüzünün mavi havasına açıktı, onun içine girip bir mesken olmak için.

Aynı şekilde Yunanlar, en iyi eserlerinde ve hayatlarında, yeryüzüne, gökyüzüne ve bütün içgüdüsel ve tabîî şeylerle yakın ilişki içinde oldular, onlarla aralarına mesâfe koymayıp, onların güzelliğini ve ifadesini mükemmelleştirdiler. Bir gün, gerçek sanatın tam da şafağında, Yunanların çok iyi anladıkları şeyi, biz de anlayacağız. Muhtemelen bir gün, yine çok sâde, tabîî ve güzel olacak evlerimizi ve meskenlerimizi, tepelerin eteklerine, nehir kıyılarına veya ormanın kenarına, manzaranın uyumunu bozmadan ve kuş cıvıltılarına müdâhale etmeden inşâ edeceğiz. O zaman, tepelerin üstünde ya da nehir veya göl kıyılarındaki büyük tapınaklar, bütün değerli ve güzel şeylerin meskeni olacak. Oralara kadınlar, erkekler ve çocuklar gelip, asil ve muhteşem toplum hayatını paylaşacaklar. Çevredeki bahçeler, hayvanlara hiç zarar vermeden kucak açacak. Her şey oralarda saklanacak; herkes için, kitap, müzik ve sanat faaliyetleri olacak. Oralar, sosyal hayat ve ilişkiler için bir buluşma yeri olacak. Oralarda danslar, oyunlar ve bayramlar düzenlenecek. Her köy, her ufak yerleşim yeri, bu tür bir meydana veya meydanlara sahip olacak.

9 20.000 senedir Afrika'nın güneyinde Kalahari Çölü'nde yaşayan, hâlen avcılıkla ve çöldeki meyveleri, kökleri yiyerek yaşayan insanlar - ç.n.

Özel sermayeye gerek kalmayacak. Her adam ve her kadın, kendi sermayesini canı gönülden ortak merkeze getirecek, âcil veya zorunlu kullanım zamanları dışında. Orada sermayenin değeri, onu kullananlarca bin kat daha artırılacak. Böylece sermaye, dışarıda özel ellerde dağılmasından çok daha verimli ve meşakkatsizce değerlendirilecek. Bir hamlede emek yarıya inecek ve evde sermayeyi muhâfaza etme tedirginliği tamamen ortadan kalkacak. Ondan sonra özel meskenler, taşıdıkları sermayenin değeri ve miktarı oranında pahalı ve girift olmaktan çıkıp, tabiat anaya ve diğer insanlara hasetle kapanmış pencerelerden ve kapılardan kurtulacak. Güneş ve hava, onların içine girecek; ve mesken sâkinleri, serbest giriş-çıkışın keyfini sürecektir. Kadın da, adam da, yaşadığı ufak eve köle gibi bağlanmayacak, yeniden tabiatın bir parçası olacak. Şimdilik, en azından insan soyunun yarısı için hapisane olan meskenlerimiz, uzun vâdede bu özelliğinden arınacak.

İnsanlar, sık sık yeni mimarinin nasıl olacağını soruyorlar. Ne var ki, böyle bir soruyu cevaplandırmak için, öncelikle yeni hayat anlayışının insanların zihnine yerleşmesi gerekiyor. Ancak ondan sonra yeterince açık bir cevap verilebilir.

Nitekim Yunan Tapınakları ve Gotik Katedraller, tutumlu bir hayat sürüp, bütün emeklerini ve servetlerini tanrılara ve ortak hayata adayan kişiler tarafından inşâ edilmişti. Bugün kendimiz için geniş ve lüks villalar inşâ etmeye ihtiyaç duyduğumuzda, zarif bir kilise veya kamu binası tasarlayamıyoruz. Asıl amacımızı ve hayatımızı, topluluğun hayatı içinde bulana kadar da tasarlayamayacağız. Ancak o zaman yeni bir ruh, mimarimize ilham verebilir. Ancak o zaman tapınaklar ve belediye meclisleri, bir mimarı veya patronu göklere çıkarmak için değil de, özgür insanların faydasına yapılacak; ve yer-yüzünden yükselip, gökyüzüne, denize ve güneşe bakacak; ağaçlarla ve kayalarla iç içe olacak, güneşin aydınlattığı dünyaya ve yıldızlı gecenin enginliğine rûhen yabancı olmayacak. İşte o zaman, onların şekli ve yapısı hemen kendilerini belirleyecek ve insanlar, onları güzelleştirmekte zorlanmayacaklar.

Aynı şey, insanların evleri ve meskenleri için de geçerli. Bu yapılar, insanların türlü ihtiyaçlarına göre değişebilir; ister tek kişilik, ister bir aile, ister bir grup kişi veya aile için olsun; ister son derece sâde, isterse az ya da çok süslü

ve karmaşık olsun; her hâlükârda, yeni anlayış ve hayatın yeni ihtiyaçları kaçınılmaz olarak damgasını vuracak; ve içten dışa doğru açılan bir yasa, onlara şeklini verecek.

O zaman, bu yeni insan hayatında -tarlalarda, çiftliklerde, tezgâhlarda, şehirlerde- insanın emeği, her zaman yeryüzünü kusursuzlaştırıp güzelleştirecek, güneşin ve toprağın faaliyetlerini kolaylaştıracak, bu sessiz dünyanın isteğine ses verecektir. İnzivâdan ve konuk sevmezlikten çok uzak, tabiata yakın bu yeni toplu hayatta bizler, eskisinden çok daha fazla insanlık ve sosyalleşme bulacağız. Aynı annenin çocuklarıymışız gibi, sınırsız bir yardımlaşma ve duygudaşlık göreceğiz. O zaman karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma, tabîî olarak kendiliğinden gerçekleşecek. Her insan, kendiliğinden ve tabiatı icâbı, komşusunun yardımına koşacak; tıpkı, insan bedeninde sağ elin sol elle birlikte -ve elbette aynı amaç için- iş görmesi gibi. Her insan, *sevdiği*, yapmak istediği, önünde apaçık yapılmayı bekleyen ve faydalı olacağını bildiği işi, ücreti ve mükâfatı hiç umursamadan yapacak. Mükâfat ona, tabiatıyla, kaçınılmaz şekilde gelecek; tıpkı, insan bedenindeki kanın, kullanılacak yere kendi kendine akışı gibi. Bütün o bitmek bilmez emek ve ücret ayarlamalarının, görev ve hoşnutsuzluk savaşının, arzu ve bezginlik ikileminin yükünden kurtulacağız. Hububata karşı yürütülen onca boş işten uzak duracağız. İnsan tabiatının sonsuz çeşitliliğinden ötürü hepsi birbirine katkıda bulunan ve tamamen doğal çok çeşitli meslekler ortaya çıkacak. Sonunda, toplum özgür olacak ve onca asırdan sonra insanoğlu kurtuluşa kavuşacak.

Bu, uygarlığın her zaman öğrendiği -tıpkı İsa-Mesih'ten nefret ettiği gibi- bir gelecek tasarımıdır. Ne kadar nefret ederse etsin, bu kaçınılmazdır; çünkü *kozmik plan*, tabiatı benimseyen ve taçlandıran, tabîî insan, tabiatın evrensel yasasını yerine getirecektir. Zahirî devlet ve yasa ortadan kalkacak; çünkü onlar, iç devlet ve düzenin geçici olarak yerini tutan taklitlerinden başka bir şey değildir. Son hâliyle toplum düzeni ne monarşi, ne aristokrasi, ne demokrasi, ne de anarşi olacaktır; bir bakıma bunların hepsini bünyesinde taşıyacaktır. *Anarşi* olacaktır, hârici bir yönetim olarak değil, hayatın iç ve görünmez ruhu olarak. *Demokrasi* olacak, çünkü her *birim-insanda kitle-in-*

sanının veya demos'un idâresi olacak. *Aristokrasi* olacak, çünkü her insanda, bu iç gücün mertebeleri ve dereceleri vardır. *Monarşi* olacak, çünkü bütün bu mertebeler ve güçler, sonunda mükemmel bir birlik ve merkezî kontrolde toplanacak.

O hâlde görünen o ki, *uygarlık* dönemine ait hârici yönetim şekilleri, toplumun hakikî iç hayatının gerçeklerinin ayrı dış sembollerinin ifadesidir sâdece. Nasıl ki *uygarlık* döneminde hârici değişik yönetim biçimleri, ardından gelen dönemde gerekçelendirilip yorumlandıysa, günümüzün mekanik ürünleri ve diğer ürünler için de aynı şey geçerli olacaktır. Gelecek zamanda onlar alınıp yerli yerine konulacak ve kullanıma sokulacak.

Onlar reddedilmeyecek, sâdece insana tâbî kılınacak. Lokomotiflerimiz, makinelerimiz, telgraf ve posta sistemimiz, evlerimiz, mobilyalarımız, giysilerimiz, kitaplarımız, dehşetengiz ve hârîka açıcılığımız, sert içkilerimiz, çaylarımız, tütünlerimiz, tıbbî ve cerrahî cihazlarımız, yüksekte uçan bilimimiz ve felsefelerimiz ve şimdiye kadar insanın hayretine mûcip olmuş bütün diğer itici güçler, sadece hakikî insanın kullanımına tâbî kılınacak.

Bütün bu araç gereçler ve akla hayâle gelmeyen başkaları, yalnızca insanın gücünü pekiştirip özgürlüğünü artıracak; ve aslâ şimdi olduğu gibi salt fe-tiş-tapınma'nın nesneleri olmayacaklar. İnsan onları kullanacak, onlar insanı değil. İnsanın gerçek hayatı, onların çok ötesindeki bir alanda yer alacak. Böylece insan, uygarlığın ürünlerini geçici bir süre için reddedip onlara "hâkim olunca", ilk kez onların gerçek değerini keşfetmiş olacak ve onlardan şimdiye kadar hiç bilmediği bir mahsulü alacak.

Aynı şey, ahlâk için de geçerli olacak. Daha önce de belirttiğimiz gibi, belli bir zamana özgü iyi ve kötünün bilgisi geçip gider veya daha üst bir bilgi içinde erir. Günah anlayışı, insanda belli bir zayıflıkla birlikte yürür. İnsanın içinde çatışma ve bölünme olduğu sürece, insan, dış dünyada çatışan zıt ilkelere görecektir. Dış dünyadaki nesneler, insanda, kontrolünü aşan duygular uyandırdığı sürece, o nesneler, kötülüğün, düzensizliğin ve günahın işaretleri olacaktır. O nesneler, kendi başlarına kötü değildir, hatta uyandırdıkları duygular da kötü değildir; ama bu dönem boyunca, insanın gözüne *kendi* zayıflığının işaretleri gibi görünürler.

Ancak insanın içindeki *merkezî güç* yeniden tesis edildiğinde ve her şey onun hizmetine sokulduğunda insan hiçbir şeyde kötülük göremez. Ondan sonra beden, mânevî sevgiye düşman kesilmez, aksine onun içinde erir. İnsanın bütün arzuları, tamamen tabîî yerlerini bulurlar ve fırsat çıktığında, insanın ifadesinin araçlarına dönüşürler. Mevcut koşullar altında ahlâksızlıkların ahlâksızlık olmasının sebebi, onların yaydıkları ifsat edici aşırı etkilerdir. İnsan uygun idâreyi yeniden ele geçirdiğinde ahlâksızlıklar ortadan kalkacak. Temiz bir bedende temiz bir rûha sahip olan Socrates, masada ahbablarıyla içtikten sonra sabah havasını almak üzere dışarı çıkar. Onlar için kusur ve bozukluk olan şey, Socrates için keyif verici, takviye bir güç olur.

Buradaki can alıcı nokta (hayatın ve bilincin ağırlık merkezinin, *kısmî insandan evrensel/bütüncül insana* aktarılması), daha evrensel şartların tedricî olarak kabulüyle sembolize edilmektedir. Başka bir ifadeyle, *uygarlık* dönemi boyunca beden sistematik şekilde sarmalanır, sâdece *baş*, insanı temsil eder; beden organlarının bütünü tarafından temsil edilen *kozmetik insan*’la keskin bir tezat oluşturan minik kumru, akıllı, *öz-bilince* sahip insanı. İnsanın gönlünde *kozmetik bilinç*’in yeniden yer etmesi için, bedenın sargılarından kurtulması gerekir. İlkel insanın kendinden söz ederken söylediği gibi “çıplak” olmalıyız.¹⁰

Kozmetik benliğin olduğu yerde artık, *öz-bilinç* olmaz. Beden ve yaygın tâbirle benlik, gerçek benliğin parçaları olur sâdece. İç ve dış, bencillik ve özgecilik gibi ayrımlar, anlamını yitirir. Artık, düşünce, yerleşik benliğe ana ilgi nesnesi olarak dönmez; aksine, bilinç, sürekli ondan yayılır, bedeni doldurur ve dış tabiata taşar. Nitekim, dış dünyadaki güneş, gerçek benliğin bir alegorisidir. İbâdet eden kişi, güneşe hayranlık beslemeli, onun ışığıyla dolup taşmalı ve onu içine almalıdır. Ateş ve mum ışığıyla yaşayanlara hayâletler muşallat olur. Onların düşünceleri aldatıcıdır, tıpkı kendilerinin görüntüleri gibi ve dehşetengiz *öz-bilinç*leri, onlara acı çektirir.

Uygarlık dönemi geçtiğinde eski tabîî din, -serpilip gelişmiş hâliyle- geri dönecek. Eski tarihin ufuklarının çok ötesinde başlamış, bu coşku dolu engin

10 Bkz.: Alonso di Ovalle’in *Account of the Kingdom of Chile*; Alıntılan kaynak, Churchill’in *Collection of Voyages and Travels*, (1724) başlıklı eseri.

dînî hayat ırmağı, tarihsel dönemde çeşitli metafizik kanallarla birlikte diğer kanallardan -Yahudilik, Hristiyanlık, İslâm, Budizm ve benzeri- aktı ve bir kez daha yatağında toplanıp insânî ilerlemenin bütün yüce arklarından ve kanallarından akacaktır.

İnsan bir kez daha diğer insanlarla birliğini *hissedecek*; hayvanlarla, dağlar ve nehirlerle, yeryüzüyle, hafifçe sönen takımyıldızlarla bir olduğunu, bilim veya teolojinin soyut dogma'sı olarak değil, yaşayan ve her zaman varolan bir gerçek olarak hissedecek. Çok eskiler, bunu şimdikinden çok daha iyi anlamışlardı. Bizim Hristiyanlık törenlerimiz, cinsel ve astronomik sembollerle doludur; ve Hristiyanlıktan çok önce cinsellik ve astronomi, dinin başlıca biçimleriydi.

Başka bir deyişle, insanlar, cinsellik yoluyla kendilerine ulaşan, cennetin derinliklerinden kendilerine gelen hârika hayatı tabii olarak yaşayıp o hayatı kutsuyorlardı. Her ikisini de ilahlaştırmışlardı. Tanrılarına -insan suretindeki- cinsellik atfetmişler, onları gökyüzüne yerleştirmişlerdi. Yalnızca bununla da yetinmemişler; hayvanlarda, balıkçıl kuşlarda, boğalarda, kuzularda, yılanlarda, timsahlarda, ağaçlarda, çiçeklerde, çamda, dişbudak ağacında, defne ağacında, sümbülde, nehirlerde, şelâlelerde, dağ yamaçlarında veya denizlerin diplerinde; velhasıl, nerede olursa olsun bu yakın hayatı hissettiklerinde, oraya tanrılarını yerleştirmişlerdir. Bütün kâinât, her zaman dostça olmasa da, kendilerinininkine yakın ve *insânî* olan, *hissettikleri*, sorgulamayıp yalnızca duyumsadıkları bir hayatla doluydu. Eski insanın, kendini ayrı bir bireyselliğe sahip insan olarak düşünmesi pek mümkün değildi. Bu nedenle, şimdilerde modern zihni meşgul eden zaman ve mekânla ilgili ölümcül sorularla canını sıkıyordu.¹¹

11 Hiç ziyaret edilmemiş Nyassa Gölü çevresindeki yerlilerle 1876-1878 yılları arasında bir süre birlikte yaşamış H.B. Cotterill'in onlar hakkındaki tespitlerinden oluşan bu alıntı ilginizi çekebilir. "Salt 'hayvanî' gelişim ve sağlık, yani bedene dayalı yetilerin (algısal) hassas kusursuzluğu açısından Afrika yerlisi, genellikle bizden kıyaslanamayacak ölçüde üstündür. Onlarla birlikte yolculuk yaparken veya avlanırken, bir çocuk gibi onlara bağımlı olduğunuzu hissedersiniz. Birçoğu (özellikle köle olarak avlanmış veya çorak yerlere sürülmüş zayıf kabileler arasında) yarı aç ve pörsümüş görünse de, genelde hârika hayvanlardır. Geç-

miş ve geleceğe saldıgı kökler sayesinde eğitilmiş uygar insanın *karakterinde* müthiş bir güç iradesi vardır; ve muazzam algılama üstünlüklerine rağmen, beyaz adamın karakterindeki üstün gücü hissedip kabul ediyorlar. Onlar, kendi kendine yeten Stoacı keşişlerden çok farklılar, çocuklar gibi Bilinmeyene hayranlık duyup tapınıyorlar. Her ne kadar kendilerine hâkim ve vakarlı olsalar da, kesinlikle *gururlu* olmak istiyorlar. Sevip saydıklarının gözünde inançlı ve sâdiklar -inançlılıkları ve dürüstlükleri, hiçbir “kategorik emirden” değil, kişisel sevgiden kaynaklanıyor-. Bir düşmanın karşısında vicdânî endişe duymadan, haince ve insafsızca zalim olabilirler. İlkel Afrika zihnine, genel hayırseverlik ve düşman sevgisi kavramlarından daha yabancı bir kavram olamaz.

Afrika yerlisi, *dayanıklılık* açısından bizi (eğitilmiş atletler dışında) geride bırakır. Bir keresinde adamlarım, dalgalı bir denizde rüzgâra karşı *25 saat boyunca*, Kuwirwe Koyu’ndan karışya, yaklaşık 60 mil kürek çektiler teknemizde. Ne durdular, ne de yerlerinden ayrıldılar. Sâdece, zaman zaman bir avuç pilavı elden ele dolaştırdılar. Ben, dümen kısmındaydım ve yeterince pilavım vardı... Sık ormanlarda ve bataklıklarda, başlarında 40 kiloluk ağırlığı 10 saat taşıyabiliyorlardı. Adamlarımdan dördü, 14 taş ağırlığındaki bir adamı, kurumuş Malikata Bataklığı’nda sedyede 200 mil taşıdılar. Fakat *birdenbire* âcil durumlar, boran veya fırtına gibi şeyler çıktığında ortalıktan kayboluyorlar.” (Bkz., s.27) “Öylesine güzel bir manzara, *Altın Çağ*’ın, şairlerin salt bir hayâli olmadığı, aksine köy ve ev-topluluklarının ilkel düzenindeki sosyal hayatın gerçeklerinin bir kalıntısı olduğu yönündeki görüşü gayet inandırıcı kıldı. (J.S. Stuart-Glennie’nin *Europe and Asia*, böl.i. Servia; bkz., s. 72) “Bireysel Ölümsüzlüğe duyulan isteğin ve dolayısıyla inancın yeşerdiği ilkel sosyalizmlerin bir uzantısıydı sâdece. Bağımsız bireysel hayatın değil de, bağımlı ortak hayatın derin hissiyâtıyla birlikte bireyin ölümünden sonraki hayata karşı tutkulu bir arzu değilse de, belli bir inanç vardır.” (A.g.e., s.161)

Sıradaki alıntı, dostum Havelock Ellis’in kibarlık gösterip yayımlamama izin verdiği bir mektuptan yapılmıştır. Sözkonusu alıntı, modern uygarlıkların öyle veya böyle iflâsının bir sebebini işaret etmesi açısından ilginçtir: “*Batı Uygarlığının Krizi* başlıklı kitabınızı yeniden yayımlayacağınızı söylemeniz, beni bu kitabı yeniden okumaya sevketti. ‘Uygarlık’a ilişkin yaygın bir hoşnutsuzluğun olduğu günümüzde, bu kararınızın ne kadar yerinde olduğunu anlıyorum. Kitabın tamamlanması için eklenmesi gereken çok şey olduğunu düşünsem de, onda herhangi bir değişiklik yapmaya gerek olmadığını da düşünüyorum. Öte yandan benim dikkatimi çeken husus, ilkel insanlardaki müthiş sağlığın, dinçliğin ve neşenin (pek çok koşul buna müsâitken) *nedenine*, ve hayatlarının *daha zorlu oluşundan* kaynaklanan daha acımasız tabii ayıklanmaya değinmememizdir. Hiç şüphesiz ki, Westermarck’ın *Moral Ideas* başlıklı kitabının xvii. bölümünü okumuşsunuzdur. Orada yazar, ilkel insanlar arasında ve eski uygarlıklarda (ilk kaba ilkel evreyi geçtikten sonra), yeni doğan sakat bebeklerin öldürülmesinin ve hasta insanların ölüme terk edilmesinin çok yaygın olduğunu anlatır. Açıkçası bu durum, eski uygarlıklara mensup insanların ve ilkel insanların, tabii açıdan

Bu soruları sordurtan sâik, insanın bu engin kâinatta kendini ayrı bir varlık olarak düşündüğünde, kaçınılmaz olarak yakalanacağı, fiilî veya muhtemel berbat yalnızlık duygusudur. Aşağıda uzanan uçurum ve bir kaçış yolu arama endişesi, onu yutmaya hazırır. Fakat *bizzat* kendisinin, bu koca *bütünün* kesinlikle ayrılamaz ve bölünemez bir parçası olduğunu tekrardan hissederse, o zaman, niçin içine düşebileceği bir uçurum olsun ki! Vakıalara karşı duyarlıysa, onların *nasıl* gerçekleştiği sorusunu, ilgisini hiç yitirmeden, inançla ve gönül rahatlığıyla cevaplandırabilir. Güneş, onun ruhunun görünen bir sûretidir; bütün fânî varlıklar içinde ona en yakın ve hayatî gelen, uçsuz bucaksız gökyüzünü doldurmuş, canlılığıyla her şeyi besleyen bir varlıktır. Ay, onun derin düşüncesinin, bilinçli insanın, zamanın ölçütünün, güneşin aynasının sembolü ve besleyicisidir; ileri-geri hareket etmelerine rağmen belli sınırlardan çıkmayan gezegenler; yıldızlar, yeryüzündeki değişimler, mevsimler, bütün organik hayatın serpilmesi ve yukarı doğru gelişmesi, bütün yaratılışın doğum canlıları içinde feryat figan ederek beklediği mükemmel insanın ortaya çıkışı...

Bütün bunlar, gerçekliğe dönüşür ve insanın mânevî hayatının beşiği ve ya yatağı olur. Bütün eski dinlerin anlamı ona açılır. Yüksek tepelerde bir kez daha toplanıp, çıplak danslarla insan olmanın şerefini, yıldızların muazzam geçidini kutlar, asırlardan sonra böylesine muhteşem çağrışımlarla dönen yeni ayın parlak çatalını selamlar; bütün bu özlemler, düşler ve insanoğlunun hayreti, Astarte, Diana, İsis ve bâkire Meryem'in tapınması... Bir kez daha kutsal korulukta insan, tabiatın yüceliğine ve güzelliğine karşı beslediği derin duygularla insânî sevginin şevkini ve arzusunu birleştirecektir. Yahut açıkta,

üstünlüğünün sırrıydı. Nitekim Yunanlar ve Romalılar, bu konuda çok katıydılar. Sizin hicvettiğiniz, uygar insanların zavıflığı ve doktorların ve sağlıkların kalabalıklılığı, en değerli bir canlıyı bile öldürmekten çekinen ve böylece 'uygar' insanlığın genel seviyesini düşüren, insan hayatına yönelik modern şefkatten kaynaklanıyor. Bu bağlamda, eğer Yeni Sertliği hayata geçirip yüksek seviyede ilkelliğe dönersek, doktorlar, sanki onlara sihirli bir değnek değişmiş gibi ortadan kaybolurlar. Bu sertliği hayata geçirebileceğimize ben şahsen inanmıyorum. Bu nedenle, akılcıca yapılan *eugenics* [soy geliştirilmesi bilimi] ve doğum kontrolüne büyük önem veriyorum; zira bunlar, sizin hedeflediğiniz yüksek tabîî seviyeye çıkmanın *hâlihazırda tek muhtemel* yoludur."

güneşe karşı çıplak hâlde dikilip, içinde parıldayan ölümsüz görkemin simgesine hayranlık duyacaktır. Çok eski, *uygarlık* öncesi haklarda izlerini bulabileceğimiz canlı mükemmellik ve coşku duygusu, -bin kat daha güçlenmiş, belirginleşmiş, aydınlanmış ve saflaşmış hâlde- kendini bulmuş ve kurtuluşa ermiş insanı aydınlatmak üzere geri dönecektir.

Dolayısıyla, uygarlığın tarihte oynadığı rolden söz ederken bu kelimeyi tanımlamanın zor olduğunu, en iyi ihtimalle, zihnimizin kullanmaya zorlandığı şu belirsiz genellemelerden birinin yerini tutabileceği ve ayrıca, uygarlığa ilişkin yaptığım açıklamanın maalesef yetersiz kaldığını, insan evriminin bu bin yıllık sapmasının yalnızca olumsuz ve yakıcı yanını ele aldığımı gayet iyi biliyorum.

Ayrıca, uygarlığın çözücü etkisi altında imparatorluklar, birbiri ardınca gelip silinmişler ve insânî ilerleme süreci, zaman zaman ancak yeniden ilkelliğin kabulüyle doğru yola girmiş olsa da, uygarlığın yıkıcı eğiliminin, hiçbir zaman sınırsız bir çılgınlığa ulaşmadığını, aksine onun yeryüzünde hâkimiyetini sürdürdüğü bütün çağlar boyunca, şifâ verici ve kurtarıcı gücün geleneğinin izlerinin ve insanoğlunun ikinci kez doğuşunun sezgisinin insanın gönlünde yeşerdiğini okuyuculara hatırlatmak isterim.

Sanat ve aile (bu iki kurumun, şimdiki varlıklarının özel koşulları ortadan kalktığında, büyük ölçüde değişecekleri muhtemelse olsa da bu) gibi kimi kurumlar, kutsal ateşi canlı tutmaya hizmet ettiler. Aile, bireysellik ve açgözlülük denizleri yeryüzünü kapladığında, eski ortaklaşa hayatı adacıklar hâlinde yaşatmaya yaradı. Sanat ise tabiatla, deyim yerindeyse göbek bağı temâsını sürdürdü ve çevredeki dünyada tatmin edilemeyen ilkel duyguların ifade aracı oldu.

Eğer, toplumun tarihsel zamanın akışı boyunca karşılaştığımız çatışma ve kargaşanın kaotik durumundan kurtulup yeniden canlanacağını varsaymak veya geçmişte, hep ölümcül bir şekilde kesintiye uğramış *uygarlık* sürecinin daha üst ve daha kusursuz bir sağlık-durumunun tesis edilmesiyle son bulacağını ummak size abartılı geliyorsa, sorunun, günümüzde daha önce hiç var olmamış boyutlarının var olduğunu hatırlamakta teselli bulabiliriz.

Öncelikle günümüzde *uygarlık*, artık eskiden olduğu gibi ilkellik ve barbarlık tufanlarıyla kuşatılmış hâlde yalıtılmış değildir, aksine fiilen bütün küreyi

kaplamış bulunuyor; ve uzağındaki ilkellik o kadar zayıf ki, onun için bir tehdit oluşturmuyor. Bu, ilk bakışta bir köstek gibi görünebilir; çünkü *uygarlık*, dışarıdan bir *ilkelliğin* alınmasıyla canlandırılmazsa, kendi yapısal kusurları, çok geçmeden toplumu bütünden mahvedebilir. Ve bu görüşte haklılık payı da vardır, ama şu olguyu hesaba katmalıyız: Tarihte ilk kez *uygarlık* küre geneline yayılırken, yine tarihte ilk kez onu yıkacak ve yeni düzeni kuracak olan güçler, tam da *kendi yapılarının içinde* kesintisiz bir saf oluşturarak seslerini yükseltiyorlar...

Mevcut rekâbetçi toplum modeli, yeni ve *insânî* toplumun kaba hatlarıyla belirlediği günümüzde giderek daha hızlı bir şekilde ölü bir reçete hâline geliyor. Aynı zamanda bu gelişmeyle birlikte, tabiata ve ilkelliğe doğru yönelim, tarihte ilk kez, topluma dışarıdan dayatılmak yerine, içeriden gerçekleşiyor. Yıllar önce edebiyat ve sanatta başlayan bu hareket, günümüzde uygar dünyanın en gelişmiş kesimleri arasında kendini hızla fiilî hayata geçiriyor, bazı yerlerde, uygarlığın mekanizmasının ve karmaşık ürünlerinin salt bir reddiyesi olarak bile çok ileri noktalara varırken; başka yerlerde, sandallar ve güneş banyolarıyla bir kurtuluş inancına dönüşüyor. Bu iki hareket de -kapsamlı, insânî bir toplumculuğa yönelik hareket ile bireysel özgürlük ve ilkelliğe yönelik hareket-, bir bakıma birbirlerini dengeleyip düzeltiyorlar; ve her ikisi de, her ne kadar tedâvisini bulmamız gerektiğini düşündüğüm günümüz uygarlığına büsbütün yabancı olsalar da, bu uygarlığın içinde gözle görünür biçimde geliíyorlar.

İKİNCİ BÖLÜM

modern bilim:
bir eleştiri

Modern bilimin hiç tatmin edici olmadığını söyleyen bir kişinin önüne çıkan zorluklardan biri, o kişinin, Ingersoll'un "kaburga kemiği hikâyesi" dediği şeyi örtük olarak savunduğunun veya İncil'in kitâbî anlamına duyulan inancı canlandırmak istediğinin zannedilmesidir. Fakat dînî tartışma bir yana, bilimin, bâtıl inançlar çöplüğünü silip süpürerek, daha aydınlık ve akılcı bir dünya görüşüne yol açma noktasında kayda değer bir çaba sarf ettiğini kabul etmekle beraber, bilimin, kâinatın düzenini anlamamıza yaptığı olumlu katkıların, son zamanlarda bizleri hayâl kırıklığına uğrattığı ve hatta metotlarının sâdece sınırlı ölçüde uygulanabildiği gerçeğini göz ardı edemeyiz.

Zâten, bu görüş doğrultusunda şekillenen bir düşünce giderek güçleniyor. Bilimin muhtemelen elli yıllık görkemli bir patlamasından sonra, kurnaz eski kâinatı, titiz ağına düşüreceği yönündeki canlı umutlara ve yaygın görüş birliğine rağmen, bilimin, şimdilerde kendini, neredeyse her cihetten çok çaresiz bir açmazda bulduğunu itiraf etmeliyiz.

Bununla birlikte kaburga kemiği hikâyesi, doğru olsun ya da olmasın bilim, onun yerine tatmin edici başka bir şeyi kesinlikle koyamadı. Ve bu başarısızlığının nedeni de çok açıktır. Daha önce belirttiğimiz gibi, insanın zihninde *uygarlık* dönemine ait kesin bir maraz var. Bu maraz da, insanın man-

tıksal ve düşünsel yanını, duygusal ve içgüdüsel yanından koparıp, ona bizzat *locus standi* [Latince: Davada bulunma hakkı] kazandırmasıdır. Bilim başarısız oldu; çünkü, tabiatı sâdece düşünsel açıdan incelemeye çalıştı, meseleye zorunlu olarak dâhil olan diğer unsurları göz ardı etti. Bilim başarısız oldu; çünkü, imkânsız bir işe girişti; zira, kâinatın kalıcı şekilde geçerli olacak ve tamamen *düşünsel* bir temsilini keşfetmek imkânsızdır. Böyle bir şey mevcut değil.

Tabiata ilişkin savunduğumuz çeşitli teoriler ve görüşler, sâdece, insânî ilerlemenin ardıl evrelerinin kısa ömürlü zarflarıdır. Her bir teori ve görüş kümesi, ulaşılan ahlâki ve duygusal evreye organik olarak bağlıdır ve bir bakıma, evre'nin bir ifadesidir. Dolayısıyla, olgulara ilişkin kendi içinde geçerli olması gereken bir açıklama, o açıklamayı sunan kişilerin zihinsel durumlarına atıfta bulunmadan yapılırsa, kaçınılmaz olarak başarısızlıkla sonuçlanır. Modern bilimin şu an içinde bulunduğu kargaşa ve çelişki hâli de, böyle bir çabanın ürünüdür.

Kuşkusuz bu, sınırlı geçerliliği meselesi hakkında kafa yoran kişilerin çoğu tarafından kabul edilmiştir. Fakat bu husus çok yaygın bir biçimde gözden kaçtığı ve yakın zamanlarda bilimin “yasalarının” değişmez gerçekler ve ilelebet doğru önermeler olduğu yönündeki kanı iyice yerleştiği için, konuyu biraz daha ayrıntılı olarak ele almak gerekiyor.¹²

Bilimin metodu, bütün dünyevî bilgilerin metodudur; sınırlılığın veya fiilen göz ardı etmenin metodudur. Birlik içermeyen tabiatın karşısında konumlanan bizler, ancak teorik temelde, kimi ayrıntıları seçip geri kalanlardan ayırarak (kasten veya bilinçsizce) tabiatı ele alabiliriz. İş bununla kalmıyor. Bunu yaparken -filanca ayrıntıları ayırırken- bizler, pratikte araştırdığımız meseleyi erteleriz. Dahası, böyle bir ayrımı benimserken, yanlış olanı kabul edip çıkarımımızı da bozarız. Bütün düşünsel sorgulamaların bu iki radikal kusurundan kaçamayız. Bilimin görüşü, bir dağın görüntüsüne benzer. Her ikisinde de ancak, kendinizi belli bir bakış açısıyla sınırlandırdığınız sürece bir görüşe sahip olabilirsiniz. Konumunuzu değiştirdiğinizde, görüntü de değişir.

12 Ben bunları yazdıktan sonra elbette büyük bir değişim oldu ve bilimsel yasaların kesinliğine duyulan dogmatik güven, şimdi (1920) neredeyse büsbütün kayboldu.

Belki de anlatmak istediğimiz hususu en iyi aydınlatacak kelime, “tür”dür; ve bir bakıma bu kelime, bilimsel metodun tipik bir örneğini sunar. İlk kez bir köpek görüyorum. Av köpeği. Sonra ikinci bir av köpeği görüyorum. Ardından, üçüncüsü ve dördüncüsü geliyor. Böylece, hâlihazırda bu sınırlı örneklerden yola çıkarak, genel bir “köpek” kavramı oluştuyorum zihnimde. Fakat bir süre sonra kır renkli bir av köpeği, sonra bir teriyer ve ardından bir çoban köpeği görünce, zihnimdeki eski köpek kavramı yıkılıyor. Yeni bir kavram oluşuyor; sonra bir yenisi ve bir yenisi daha. Şimdi, bütün uygar köpek ırkını göz ardı edip kendi bilgilerimle yetiniyorum. Sonra birkaç vahşi köpeklerle karşılaşıyorum, kurdun ve tilkinin alışkanlıklarını inceliyorum. Jeoloji, bana bazı bağlantılar sunuyor ve benim köpek kavramım, suyun içindeki bir buz gibi eriyor.

Benim türüm artık mevcut değil. Birkaç gerçeği bildiğim sürece, onlar hakkında çok bilgece konuşabilirim. Yahut kendimi, sözgelişi, keyfi olarak, İngiltere’deki mevcut hayvanları incelemekle sınırlandıırırsam, onları sınıflandırabilirim. Ancak bilgimin sınırları ve gözlem alanı genişlerse bütün çalışmalarımı yeniden yapmak zorunda kalırım. Benim *türüm*, tabiatın geçerli bir gerçeği değil, gözlemlediğim nesneleri keyfi olarak ayırmamdan veya göz ardı etmemden kaynaklanan bir kurgudur sâdece.

Bir de astronomiden örnek verelim. Ayın yörüngesinin elips olduğunu söylemeye alışkınsınız. Ama, bu çok temelsiz bir önermedir. Araştırma yaptığımız zaman, güneşin yol açtığı düzensizliklerden dolayı yörüngenin elipsten önemli ölçüde saptığını görürüz. Aslında titiz hesaplamalar yaptığımızda, onun sâdece bir an için elips olduğunu, sonraki an da başka bir elipsin bir parçası olduğunu fark ederiz. O zaman yörüngeyi, bir şekilde elipse benzeyen düzensiz bir eğri diye adlandırabiliriz. Bu yeni bir görüştür. Daha fazla araştırma yaptığımızda, ayın dünyanın çevresinde dönerken, dünyanın da uzayda güneşin etrafında döndüğünü ve bunun sonucunda, ayın yörüngesinin hiç de elipse benzemediğini anlarız.

Son olarak, güneş de sâbit yıldızlara göre hareket hâlinindedir ve yıldızlar da hareket ederler. Şu hâlde, ayın yörüngesi neye benzeyebilir? Kimse bilmiyor. En ufak bir fikrimiz bile yok. Kelimenin kendisi, tâyin edilebilir anlamı-

nı yitirmiş bulunuyor. Eğer güneşin yol açtığı düzensizlikleri göz ardı edersek -asında gezegenlerin ve diğer gök cisimlerinin yol açtığı düzensizlikleri göz ardı ettiğimiz gibi-; ve eğer dünyanın dönüşünü, güneş sisteminin uzaydaki uçuşunu ve hatta çevresinde dönülen herhangi bir merkezin hareketini göz ardı edersek, o zaman ayın yörüngesinin elips olduğunu söyleyebiliriz. Ama bu, fiilî gerçeklerle uyuşmaz. Ay, eliptik yörüngede hareket etmez, “dünyaya göre” bile. Herhâlde hiçbir zaman da etmemiş ve etmeyecektir. Falanca şartlar altında eliptik yörüngede hareket eder demek, salt bir kurgu veya gerçeğe yaklaşık bir görüş olur. *Birliğin* bilimin en fazla değer verdiği esas olduğu kâinattaki bir takım olguları geri kalanlardan ayırmaya çalışmak, kuşkusuz kendi kendini kandırmak olur ve beyhûdedir. Öte yandan, belli koşullar altında elipsin yörünge olabileceğinin matematikle ispatlanabileceğini söyleyebilirsiniz.

Buna karşılık ben de, her ne kadar insan zihnini (hâlihazırda çoğu kişinin zihnini) iknâ edici olsa da matematiksel kanıtın, fiilî gerçeklerle ilgilenmediği yönündeki itirazı dile getirebilirim. Matematik, zihinsel bir varsayımla, yani birbiri üzerinde etkili olan iki cisim vardır varsayımıyla gibi -ama böyle bir durum hiç olmamıştır ve hiç olamaz da -, ve kütle çekimi yasasını varsayarak (ki bu yasa da kanıtlanmayı bekliyor) zihinsel bir formüle varır: Elips. Ama bu işlemden yola çıkarak elipsin, tabiatta gerçekten var olan bir şey olduğunu ve gök cisimlerinin elips şeklindeki yörüngelerde hareket ettiğini veya hatta buna eğilimli olduklarını savunmak, kesinlikle karanlıkta yapılmış mesnetsiz bir sıçrayıştır. Sonunda, ay ve gezegenlerin elips içinde hareket ettiğini varsaymak sûretiyle gelecekte *vukû* bulacak şeyleri, eliptik oluşumlar olarak önceden söyleyebildiğinizi ileri sürüp sıçrayışınızın mesnetli olduğunu iddia edersiniz. Buna cevaben ben de şunu söyleyebilirim: Tycho Brahé, gök cisimlerinin merkezî bir dâirenin çevresinde dönen küçük bir dış dâirede hareket ettiklerini varsayarak dış dâireleri öngörmüştü; modern astronomlar da, dış dâire teorisini matematiksel formüllerinde kullanırlar. Dış dâireler, belli bir amaç için yapılmış bir varsayımdır; elipsler de, aynı amaç için yapılmış bir varsayımdır. Bazı bakımlardan elips, dış dâireden daha kullanışlıdır; ama yine de bu, onun salt bir kurgu olduğu gerçeğini değiştirmez.

Başka bir deyişle, “ayın yörüngesi” sözkonusu olduğunda (tıpkı diğer herhangi bir tabîî olguda olduğu gibi) onun hakkındaki bilgimiz ya kesin ya da izâfîdir. Ama bizler kesin yörüngeyi bilemeyiz. Ve izâfî bilgimize gelince, onun var olmadığını (türlerden daha fazla) hepimizin söyleyebilmesinin nedeni, tabiatı parçalayamamamızdır. O, tabiattaki bir şey değildir, zihinlerimizdeki bir şeydir; bir düşünce ve bir kurgudur.¹³

Şimdi de, fizikten bir örnek verelim: *Boyle*’un gazların basıncı yasası. Bu yasa, sıcaklık sâbit kaldığı sürece, belli miktardaki bir gazın hacminin, onun basıncıyla ters olduğunu belirtir. Çok işe yaramış bir yasadır bu; ve bir zamanlar, bu yasanın doğru olduğuna inanılıyordu. Ne var ki, daha kapsamlı ve dikkatli gözlemler, sözkonusu yasanın, ancak birçok kısıtlamayla birlikte doğru olduğunu gösterir, tıpkı astronomideki elips gibi.

Boyle yasasına, gerçeğe yaklaşık bir kurgu gözüyle bakabiliriz sâdece. Hava, varsayılan bu yasaya, ancak basıncın çok dar sınırları içinde uyar. Karbonik asit ve hidrojen gibi diğer gazlar ise, sözkonusu yasadan önemli ölçüde sapar. Bazı gazlar, diğerlerinden daha fazla sapma gösterir. Bazıları bir yönde saparken, diğerleri ona zıt yönde saparlar. Bir gazın, sıvılaşıma noktasına ne kadar yakınsa, varsayılan bu yasadan o kadar saptığı bulundu ve bunun sonucunda sözkonusu yasanın, sâdece *ideal* gazlar için geçerli olduğu çıkarımına ulaşıldı.

Bu ideal gaz kavramı, kuşkusuz, gazların sıvılaşıma noktalarından ne kadar uzaklaşırlarsa, özelliklerinde başka değişimler olmadığı sürece -tabîî çok uzun bir süre boyunca- sâbit ve kararlı bir duruma ulaştıkları varsayımına dayanıyordu; ve *Boyle* yasasının da, bu duruma uygulanabileceği sanıldı. Ne var ki, ondan sonra maddenin ultra-gaz hâli keşfedildi; ve maddenin, sıvı hâlden ultra-gaz hâline geçişinin tamamen kesintisiz olduğu -bütün sıvı değişimleri, yoğunlaşma, tastamam gaz olmaya varan bütün merhâleler ve dördüncü hâlin çok ender görülmesi sâyesinde- apaçık bir şekilde ortaya çıktı.

Şu hâlde *Boyle* yasası, gerçekte, hangi noktada uygulanabilir? Açıkçası, giderek artan bu uzun yelpazede *tastamam* sâdece bir noktada -metafizik bir

13 Öte yandan bu tür kurgular, önümüzdeki problemleri ne kadar eksik de olsa, çözme yolları olmaları hasebiyle çok gereklidir.

noktada- kesinkes uygulanabilir. Diğer bütün noktalarda geçersizdir. Fakat tabiattaki hiçbir gaz, sayısız değişim yelpazesi içinde tam da bir noktada kalmaz veya tutulamaz. Sonuç olarak, gazların sayısız farklı hallerinin olduğunu ve dolayısıyla, sayısız farklı basınç yasalarının uygulanabileceğini; o hallerden birine, Boyle yasası diye adlandırdığımız basınç yasasının uyduğunu; ve eğer, gazı bu hâlde tutabilirsek (ki bunu yapamayız), Boyle yasasının sâdece bu hâl için “gerçekten doğru” olduğunu söyleyebiliriz. Diğer bir deyişle, sözkonusu yasa metafizikseldir. Gerçek bir varlığa sahip değildir. Öncelikle cehâletten kaynaklanan ve ancak daha ileri gözlemler kısıtlı olduğunda veya kasten göz ardı edildiğinde savunulabilen bir kurgu veya gerçeğe yaklaşık bir düşüncedir.

İşte bu, bilimin metodudur. Gerçeklerin sâdece küçük bir kısmına bakıp bir yasa veya önerme oluşturur. Başka gerçekler ortaya çıktığındaysa, o yasa veya önerme geçersizleşir. Conrad, Gessner ve diğer eski zoologlar, hayvanları boynuz sayısına göre sınıflandırmakla işe başlamışlardı. Ekonomi-politik, sosyal eylemi, arz-talep yasasına göre sınıflandırmakla işe başlar.

İnsanlar, dünyanın düz olduğuna inandıkları zamanlarda ağır cisimlerin düşüşüyle ilgili olguları, “yukarı ve aşağı” kavramlarıyla genelliyorlardı. Bunlar, boşluktaki iki zıt yöndü. Ağır cisimler “aşağı” düşerdi. Bu, onların doğasında vardı çünkü. Fakat zamanla yeni gerçekler öğrenildiğinde, hayvanları boynuz sayısına göre gruplandırmak imkânsızlaştı. Dünyanın yuvarlak olduğu öğrenilince, “yukarı ve aşağı” kavramları anlamlarını yitirdi.

O zaman, yeni yasaların ve önermelerin bulunması gerekiyordu. Son sözü edilen örnekte, dünyanın kâinatın merkezi olduğuna inanılıyordu. Yeni yasa, bütün gök cisimlerinin, dünyanın merkezine yöneldiklerini varsayıyordu. Bu yasa, bir süreliğine tatmin edici bulundu ve doğru kabul edildi. Fakat, daha sonra dünyanın, kâinatın merkezi *olmadığı* ve bazı gök cisimlerinin -Jüpiter’in uyduları gibi-, gerçekte hiç de dünyanın merkezine yönelmedikleri ortaya çıktı. Eski genellemenin var olmasını sağlayan bir cehâlet örneği de böylece terk edildi ve aradan bir süre geçtikten sonra, *evrensel kütle çekimi yasası* adlı yeni bir genelleme yapıldı. Ancak bu yasayı da, cehâletimiz yüzünden doğru kabul ediyor olmamız kuvvetle muhtemel. Üstelik bu yasanın doğru olduğuna inanmamız, önümüze büyük zorluklar çıkarıyor.

Aslında burada önemli bir noktaya geldik. Yukarıdaki tespitleri ve bilim yasalarının kusurluluğunu ve eksikliğini teslim etmekle beraber, onların doğruya yakın yasalar olduğu ve her yeni gerçekte eski yasada yapılan değişikliğin bizi, yeterince sabırlı olursak varabileceğimiz kesin doğruluğun eşğine *yaklaştırdığı* bazen dile getirilir. Acaba gerçekten böyle mi? *Bütün* gerçekleri öğrendiğimizde nasıl bir kesin hükümde bulunacağız? Tabiatın bir olduğunu unutmayın. Eğer bir olgu kümesini geri kalan olgulardan ayırıp o olgu kümesi hakkında kesin bir hükümde bulunursak (ayın yörüngesi örneğindeki gibi), daha baştan kendimizi yanlış bir çıkarıma mahkûm ederiz.

Kesinlik sınırı, her zaman için sonsuz ötededir. Verili bir araştırma hakkında bir kişi, iki veya üç gerçek dışında bütün gerçekleri biliyorsa, onun kendi bilgisi içinde kesinlik sınırına yanaştığı söylenebilir. Fakat bizler tabiatı araştırırken, diyelim milyon tane gerçek içinden sâdece iki veya üçünü biliyorsak, artan deneyimlerimizden her en doğabilecek yeni bir yasa, eski hesaplamalarımızı büsbütün geçersiz kılacaktır.

Bir duvara yaklaşmakla Kuzey Yıldızı'na yaklaşmak arasında fark vardır. Birincisinde gayretinin neticesine varırsın, ama ikincisinde sâdece *belli bir yönde ilerleyip* durursun.

Bilimsel teoriler, genelde ikinci duruma uygun düşerler. İnsan zihninin sözkonusu olduğu anda aldığı yönü işaret ederler, ama hiçbir sınır göstermezler. Her bir noktada bir sınır *belirir*, tıpkı çöldeki bir serap gibi hevesli bir çabanın ürünü.

Ne var ki, o sınır gerçekte orada yoktur; sâdece duruş noktasının bir sonucudur, ve bir süre sonra gözlemci hareket edince tekrar kaybolur. Kütle çekimi örneğinde, uzaklığın karesiyle ters orantı yasasında kesinlik belirmesi, muhtemelen yasanın, sâdece sınırlı bir gözlem alanından, esasen birbirlerinden çok uzakta bulunan bazı ağır gök cisimlerinin hareketlerinden kaynaklanmasındandır.¹⁴ Cavendish ve Schehallien deneyleri, yeryüzündeki sıradan

14 Kütle çekim kuvvetinin ne kadar zayıf olduğu genelde fark edilmez. Birbirlerinden bir mil uzaklıkta, 415.000 ton ağırlığındaki iki kütlelerin birbirlerine sâdece 1 pound'luk kuvvet uygularlar. Eğer aralarındaki uzaklık, ay ile dünya arasındaki uzaklık olursa, çekim kuvvetleri

uzaklıklarda, yasanın yukarıdakinden *çok fazla* değişmediğini; fakat moleküler kuvvetlerin, küçük uzaklıklar için yasada *çok büyük* değişiklikler yapmaya (kütle çekimin tamamen farklı olan çeşitli çekim ve itmelerin maddede bir arada var olduğu yönünde çok yapay bir varsayımda bulunmadığımız sürece) bizi ittiğini göstermekten öteye geçmez.

Gerçekte, daha önce Boyle yasasında gördüğümüz gibi Newton yasası da, sınırlı belli koşullar altında geçerli ve büyük olasılıkla metafiziksel bir yasadır; ve bu yasaya kesinlik atfetmemizin sebebi, gözlemlerimizi belli sınırlı koşullar altında yapmış olmamızdır. Eğer gözlemlerimizi uzayın başka alanlarına uygularsak, kütle çekimi yasası, gerçeğe yakın olma özelliğini yitirir. Nitekim, örneğin zıt *beşinci* kuvvetin, küçük moleküler uzaklıklarda gerçeğe daha yakın sonuç verdiği düşünülmüştür.

Aslında günümüzde bilimin büyük teorilerinin durumu -fizikteki atom teorisinin karşılaştığı güçlük, en iyi uyum sağlayan ve en güçlü olan canlınin hayatta kalmasını öngören Darwin teorisinin yetersizliği, astronominin temel teoremlerinden biri olan, ayın ve gezegenlerin yörüngelerinin sabitliği teorisinin yakın zamanda çökmesi, jeolojinin şimdilerde yaşadığı *âfetler* ve sarsıntılar, ışığın dalga teorisinin karşılaştığı çetin zorluklar, ekonomi-politiğin temel teorisi olarak bilinen değer teorisinin yıkılıp terk edilmesi-, bütün bunlar, katı kesinliğin çok yakın sınırlarını işaret ediyor gibi görünmüyor.

Zaptedilemez bir teori ya da zaptedilemezliğin sınırlarına yakın bir teori, zaptedilemez bir zırhlı levha kadar sağlamdır. Güller verildiğinde, onların bir kanıtı olacak zırhlı bir levhayı da genellikle bulabilirsiniz. Ama zırhlı bir levha verildiğinde, onu delip geçecek güller her zaman bulabilirsiniz.

Yapay sınırlama veya fiilen göz ardı etme metodu olarak bilimsel metot, bilimin çeşitli kolların göz önüne alındığında aydınlatılabilir. En kesin müspet bilim olduğu kabul edilen astronomiden bazı örnekler verdim. Bu durumda *ast-*

sâdece 1/57.600.000 pound olur. Bu, 415.000 tonluk bir cismin hareketini yönlendirmek için çok küçük bir kuvvettir. Ayrıca, kuvvet yasasındaki küçük bir değişikliğin uzun bir süre saptanamayacağını, ancak yüzlerce asır geçince onun büyük bir önem arz edeceğini kolaylıkla fark edebiliriz.

ronominin -bizden en uzak ve gözlemlenmesi en zor gök cisimlerini inceleyen-, en doğru bilim olarak kabul edilmesi size garip gelmiyor mu? Böyle kabul edilmesinin sebebi belli. Hakkında *en az bilgimiz olduğu için*, fiilî olguları en fazla göz ardı ettiğimiz bilim dalı olduğu için astronomi, en kusursuz bilimdir.

Aslında, yıldızların muazzam hareketleriyle kıyaslandığında, geçici ve çabucak geçip-giden zaman dilimleri içindeki sınırlı gözlemlerimizle uzayın bir noktası üzerinde konumlanmış olan bizler, tren-yolunu ve trenin gidişini inceleyen bir zerre konumundayızdır. Ve bir adam, çok geniş bir çemberin çok küçük bir yayını gördüğünde, kolaylıkla hayata düşüp onun düz bir çizgi olduğunu sanabilir.

Tıpkı o adam gibi bizler de, daha kapsamlı bir deneyimin çürüteceği ucuz çıkarımlar ve çözümlerle kolaylıkla tatmin oluruz. O adamın gördüğü şeyin bir eğri olduğunu anlaması için, “düz çizgisinde” uzun yol katetmesi gerekir. O eğri üzerinde de uzun yol kat ettikten sonra onun bir dâire olmadığını anlar; ve bir hayli ilerlediğinde de onun bir elips mi, bir spiral mi, yoksa bir parabol mü olduğunu ya da bunların hiçbiri olmadığını keşfeder. Varacağı nihâî noktada onun *nasıl* bir eğri olduğu, çok büyük fark yaratacaktır. Astronom için de bu geçerlidir. Buna rağmen astronomiye *kesin* bir bilim gözüyle bakılıyor.¹⁵

15 Bu konuyla ilgili başka bir örnek vermek istiyorum. Sözkonusu örnek, Maxwell'in *Theory of Heat* adlı kitabından; sayfa 31'den. İtalikler bana aittir: “İsıya ilgili olarak, cisimlerin fiziksel özelliklerini tanımlarken en kolay ele alabileceğimiz katı cisimlerle başladık, sonra açık kaplarda muhafaza edilebilen sıvılara geçtik ve nihâyet açık kaplardan kaçabilen ve genellikle *görünmez* olan gazlara geldik. Bu farklı halleri ilk kez incelememizden tabîî sıra budur. Maddenin bu farklı hallerinin en baskın özelliklerine âşinâ olduğumuz sürece en bilimsel çalışma seyri, bunun tam *tersi* yönünde olur; yani gazlardan başlayıp onların yasalarının müthiş basitliğini anlatırsın, sonra çok daha az bilinen karmaşık yasalara sahip sıvılara geçersin, ve nihâyet katı cisimlerin yapısı hakkında şimdiye kadar çok keşfedilmiş az bilgiyle bitirirsin.” Bu demek oluyor ki, bilim, gazlarla -görünmez olan ve hakkında çok az şey bilebildiğimiz- çalışmayı, -âşinâ olduğumuz ve kolayca idâre edebileceğimiz- katılarla çalışmaktan daha kolay buluyor. Bu garip bir çıkarım gibi görünebilir, ama bilimin yaygın yöntemini sunuyor. Öte yandan büyük olasılıkla gerçek, gazların yasalarının, sıvıların ve katıların yasalarından *daha basit* olmadığı yönündedir. Fakat gazlar hakkında daha az şey bildiğimiz için, onların yasalarını *uydurmak*, katılarını uydurmaktan daha kolayımıza geliyor ve gazlarda hatalarımızın saptanması daha zor oluyor.

Şu hâlde, astronomiye “kesin bir bilim” gözüyle bakmamızın nedeni şudur: Gerçekler ve olgular öylesine muazzam bir ölçekte ki, biz onların sâdece küçük bir kısmını görebiliyoruz; deyim yerindeyse, birkaç ayrıntıyı... Ve bu yüzden, cehâletimiz bizi dogmatikleştiriyor.

Ölçeğin diğer ucundaki fizik ve kimyaya da, sözde kesin bilimler gözüyle bakıyoruz; çünkü, gerçekler ve olgular öylesine *muazzam* bir ölçekte ki, *bütün ayrıntıları* es geçip, sâdece burada ya da oradaki belli genel sonuçları görüyoruz. Bakır sülfat çözeltisi, amonyakla reaksiyona sokulduğunda, yün yeşili bir çökelti kütlesi oluşur. Hiç kimsenin, çökeltinin oluşmasına yol açan bu iki sıvının moleküllerinin türlü çeşitli bütün hareketleri ve devinimleri hakkında en ufak bir fikri yoktur. Kuşkusuz onlar, çok karmaşık hareketler ve devinimlerdir. Fakat, gerçekleşen bütün değişimler arasında bir değişim, göze çarpma avantajına sahiptir; ve kimyacı, bu değişimi ana olgu olarak öne çıkarır.

Dolayısıyla, genelde kimya, gerçekte ilgilendiği bir yığın olgu arasından rastgele seçtiği (ya da gözlemlenebilir olguların tabiatı gereği) az, çok az olguyu içeren bir bilim dalıdır. Ve olgular az olduğu için, kimyacı onları kafasına göre belli bir düzen içinde düzenleyerek genellendirebilir. Ama şurası kesin ki, olgularının veya gözlem gücünün kapsamı genişlediğinde, bütün genellemeleri çökecektir. Aynı şey, manyetizma, ısı, ışık, ısı ve diğer fizik bilimleri için de söylenebilir. Bu husus yeterince açık olduğundan, ayrıntılı bir şekilde kanıtlamaya gerek duymuyoruz.

Şimdi, kabaca konuşursak, insânî gözlemin üçüncü bir alanı daha mevcuttur. Bu alan, astronomi ve jeoloji gibi, sâdece küçük bir kısmını görebileceğimiz şekilde bizim çok ötemizde ve üstümüzde uzanmıyor. Ayrıca bu alan, fizik ve kimya gibi sâdece genel sonuçlarını yakalayabileceğimiz şekilde uzay ve zamanın çok dar koşulları altında ve bizim çok altımızda da değildir. Aksine bu alan, insanla aynı düzeydedir: Organik dünya diye adlandırılan dünya, insanın tarihi, gelişimi, hayvanların ve hatta bitkilerin incelenmesi, hayatın kurallarıdır; kısacası biyoloji, sosyoloji, tarih, psikoloji ve diğerleri...

İmdi, bu alan, elbette ki, insanın en iyi bildiği alandır. İnsan, en fazla bu alan hakkında genelleme yapar demiyorum; ama en iyi bildiği olgular, bu alana ait olgulardır.

Nitekim, insanoğlu, yıldızların veya kimyasal çözeltilerin davranışları hakkında -astronominin veya kimyanın uzak alanlarında- bir gözlem yapıyor- sa, diğer insanların davranışları ve alışkanlıkları hakkında binlerce milyonlar- ca gözlem yapıyor, hayvanlar ve bitkiler hakkındaysa yüzlerce binlerce gözlem yapıyor. O hâlde, bu alanda kendinden daha az emin olması, daha az dogmatik olması, bir yasanın olup olmayacağına daha kuşkuyla bakması şaşırtıcı de- ğil mi? Daha açıkçası, geçerli bilginin en az olduğu yerde bilimin, bilgisiz bir çocuk gibi kendinden en fazla emin ve dogmatik olması, sağduyuya ters de ğil mi?

Öte yandan, canlılara özgü olguların, astronomi veya fizik olgularından çok daha karmaşık olduğu ve dolayısıyla, kesin [müspet veya pozitif] bilimin canlılar hakkında çok az şey söyleyebildiği öne sürülebilir. Her ne kadar in- san, diğer insanların davranışları hakkında, yıldızların davranışları hakkında bildiğinden milyonlarca kat fazlasını biliyorsa da; birinci husus, ikincisinden o kadar çok karmaşıktır ki, insanın bütün ilâve bilgileri, işine yaramaz.

Öne sürülen itiraz, “bu itiraz tutarlı değildir” ifadesinedir. Astronomiye ait olguların, canlılığa ait olgulardan daha az karmaşık olduğunu söylemek, tam bir safsatadır. Biraz düşündüğümüz zaman astronomik olguların, aslında son- suz karmaşık olduğunu anlarız.

Sözgeleşi, ayın hareketini düşünün. Bu konuyla ilgili hâlihazırdaki bilgile- rimiz bile, ayın hareketinin, denizlerdeki dalgalanmalar dâhil, dünyanın küt- lesi ve konumuyla, güneşin kütlesi ve konumuyla, her bir gezegenin kütlesi ve konumuyla, çok sayıda ve bilinmedik kuyruklu yıldızlarla, meteor halkaları- la ve nihâyet, bütün yıldızlarla alâkalı olduğunu bizlere söylüyor.

Herkesin bildiği üzere problem, en kısa vâdede bile çözümsüzdür. Zaman unsuru işin içine girdiğinde, problemi astronomik anlamda hakkıyla ele aldığımızda, bu problemin çözümü, en az bir milyon yıl alacaktır, ki, bu süre zar- fında dünyanın, güneşin ve konuyla alâkalı diğer cisimlerin izâfî konumları değişecek ve problem, sonsuz karmaşıklıacaktır. Üstelik bu, astronominin sâdece küçük bir parçasıdır.

Dolayısıyla, yıldızların hareketlerinin sonsuz karmaşıklığının, hayatî olgu- ların sonsuz karmaşıklığından daha büyük mü, yoksa daha küçük mü olduğu-

nu tartışmak, Teslis'teki üç kişinin önceliğini ya da Kutsal Ruhun baba mı, yoksa çocuk mu olduğunu tartışmaya benzer. Anlamadığımız şeyler hakkında konuşuyoruz.

Tabiat, bir'dir. Sandığımız gibi, tabiatın bir parçası, başka bir parçasından daha fazla derin ve harikulâde değildir. Fakat bizler belli koşullara ve sınırlamalara bağlı olduğumuz için, bizimle aynı düzeyde olan kısmı daha derinlikli görebiliyoruz.

Beşerî bilimlerde tabiata daha derinlikli bakabiliyoruz. Orada bakışımız delici oluyor ve tabiatın, akla hayâle gelmeyecek ölçüde derin ve muhteşem olduğunu görebiliyoruz. Oradan öğrendiğimiz şey, öğrenebileceğimiz en değerli şeydir. Bilimin kendini eğlendirdiği alanlarda bizler, sâdece tabiatın, deyim yerindeyse kılıflarını görebiliyor ve onları aslâ çok kesin olarak ölçemsek de, onların ötesinde bir şey görmüyoruz.

Öte yandan, olayları *tahmin etmemizi* sağlayan, bilimsel yasaların ve genellemelerin kayda değer doğruluğuna dayanak olarak sık sık dile getirilen bir husus daha var. Fakat bu hususla fazla vakit kaybetmeye gerek yok. J. S. Mill, *Logic* başlıklı kitabında, birazcık düşündüğümüzde, hepimizin kolayca kabul edebileceği bir tespitte bulunur: Bir tahminin başarısı, o tahminin dayandığı teoremin doğruluğunu kanıtlamaz; sâdece, o teoremin o tahmini yürütebilecek kadar iyi olduğunu kanıtlar.

Bir zamanlar güneşin, her sabah iki tekerlekli at arabasından çıkan bir tanrı olduğuna inanılıyordu. Yine bir zamanlar dünyanın, kâinatın merkezinde olduğuna; ve güneşin, bir ateş topu gibi onun çevresinde döndüğüne inanılırdı. O zamanlar insanlar, güneşin ertesi sabah doğacağını kesinkes tahmin edebilirlerdi, hatta doğacağı saati bile söyleyebilirlerdi. Ama bundan dolayı, onların teorilerinin doğru olduğunu düşünmeyiz.

Adams ve Leverrier, Neptün'ün gökyüzünün belli bir yerinde belireceğini öngördüklerinde, bilinen gezegenlerin hareketlerinin gözlemlenmiş ilişkilerinden yola çıkarak, bilinmeyen bir gezegen hakkında kısa vâdeli bir tahminde bulunmuşlardı. Öte yandan, bu, zikredilen hareketlerin büyük genellemesi olan "kütle çekimi yasası"nın doğru olduğunu göstermez; sâdece, bu küçük -astronominin gerçek problemleriyle kıyaslandığında gerçekten küçük ve her-

hâlde oldukça yetersiz- adımı atmayı mümkün kılacak kadar iyi olduğunu gösterir.

Mükemmel bir astronom olan Tycho Brahé, bilindiği gibi, merkezî bir dâire çevresinde dönen küçük dâire teorisini savunuyordu. Ayın dünya çevresindeki yolunun, dâirelerle dış dâirelerin sâbit bir birleşimi olduğunu düşünüyordu.

Kepler, elips kavramını ortaya atmıştı. Yerberi [bir gökcisminin yörüngesinin yeryüzüne en yakın noktası] hareketi ve diğer sapmalar, elips teorisini terk etmeye; herhangi bir noktada elipse benzeyen, dünyayla ortalama uzaklığı sâbit olan ve ama aslâ kendi etrafında dönmeyen veya kesinkes kapalı bir şekil çizmeyen sonsuz bir eğri teorisini benimsemeye bizleri sevk etti. Sonunda George Darwin'ın yaptığı çalışmalar, sâbit uzaklık fikrini çürüttü ve sürekli genişleyen spiral fikrini ortaya attı.

Kuşkusuz bu dört teoriden hiçbiri birbirinden farklı değildi. Ertesi yıl için bir ay tutulması hesabı yapılacaksa, hangi teorinin kullanılacağı pek de önemli değildi. Gerçek şu ki, problem öylesine büyük ki, birkaç yıllık ön tahmin, onun sâdece, deyim yerindeyse ucuna dokunur; yine de tahminin doğru çıkması, bu farklı durumların her birinde teorinin kanıtı olarak ele alınırsa, sonunda mutlaka çelişkili sonuçlara yol açar.

Bu nedenle, bir tahminin başarısı, sâdece, onun dayalı olduğu teorinin işleyen bir hipotez olarak pratik değere sahip olduğunu gösterir. İşleyen hipotezler, *doğrulanabilir* kısa vâdeli adımlarla sınırlı tutulduğu sürece, bilimsel teoriler değerlidir ve aslında bizler onlarsız yapamayız. Ama eğer onlara nesnel gerçekler gözüyle bakarsak, örneğin gök cisimlerinin kısa vâdeli incelenmesine dayanan kütle çekimi yasası'na evrensel bir doğruluk atfeder de, onu milyonlarca yıllık bir süreye yayılan olgulara uygularsak ve gezegenlerin yörüngeleri hakkında doğrulanamaz tahminler yürütürsek ya da dünyanın yaşı veya güneş sisteminin ömrü hakkında yargılarda bulunursak, fiilî gerçeklerden teğetsel olarak koparız.

Teğet, küçük bir yayın üzerindeki bir eğrinin yönünü temsil ettiği gibi bu teoriler de, küçük bir gözlem alanına dâir olguların anlamını temsil eder. Ne var ki, teğeti tâkip ederken, çok geçmeden eğriyi kaybettiğimiz gibi, fiilî göz-

lem alanına herhangi bir uzaklıktan bu teorileri tâkip ederken de, gerçeklerden hemen ayrılırız.¹⁶

Bilimin genel metodu hakkında birkaç söz daha edelim. Bilim, olgulardan yasalara, görülüp duyumsanabilen tekil ayrıntılardan maddî olmayan, hayâlî nitelikte büyük genellemelere sıçrar. Başka bir deyişle, düşüncenin hatırına nesneleri sınıflandırırız. Bu sınıflandırmayı nasıl yaparız? Farklılıklar arasındaki benzerlikleri algılayarak. Birçok varlık arasında, kimi ortak özellikleri algılarız. Bu ortak özellikler grubu, sözkonusu varlıkları birbirine bağlamak için, deyim yerindeyse, bir bant işlevi görür. Böylece onlar, düşüncenin hatırına bir küme olurlar. Banda bir isim veririm;ve bu isim, kümenin her bir üyesini ifade etmeye yarar.

Dolayısıyla, birçok köpek arasındaki ortak özellikleri algılayarak, -daha önce verdiğimiz örnekte olduğu gibi- bu özellik grubuna *av köpeği* ismini veririz ve böylece, zihnindeki bu varlıkları birbirine bağlamak için *av köpeği* ismini kullanırız; diğer benzer varlıklar arasındaki ortak özellikleri algılayarak, bu varlıkları ifade etmek için *tazı* kelimesini icat ederim. *Av köpeği* kavramı, belirttiği nesnelerden farklıdır. Bu bağlamda bu sonuncu varlıklar, her biri binlerce özelliğe sahip, bizim deyişimizle *gerçek* köpeklerdir. Birinin kırık bir dişi vardır, diğeri neredeyse bütünüyle beyazdır; bir başkası “Sally” ismine karşılık verir, ve benzeri... Ne var ki, kavram, sâdece birkaç özelliğe sahip, tekil öznitelikler taşımayan, zihnindeki hayâlî bir yapıdır sâdece; tıpkı, bir dizi büyük şekilden yola çıkarılarak yapılan minik bir maket gibi.

Şimdi, *av köpeği*, *tazı* ve bunlara benzer diğer birçok kavramı oluşturduktan sonra, bunların sonuçta birkaç ortak özelliğe sahip olduğunu ve dolayısı-

16 Bütün düşüncelerimizin, teorilerimizin, “yasalarımızın”, bir noktada tabiata *dokunduğunu* söyleyebiliriz; tıpkı, teğetin eğriye dokunması gibi. Bu noktada bir yönleri vardır, ve doğrudurlar. Ama küçücük bir değişiklik olduğunda, onların bütününe yeniden kurulması gerekir. Teğetler sonsuz sayıdadır, ama eğri bir tanedir. Bu, sâdece tabiatla bilimin ilişkisini aydınlatmakla kalmaz, sanat ile sanatın kullandığı materyaller arasındaki ilişkiyi de aydınlatır. Şair düşünce yayar, ama tek başına düşünceye önem vermez. Düşüncelerinin, kendi başına doğru olmadıklarını, yalnızca hakîkate *dokunduklarını* bilir. Mısraları, şiirini oluşturan eğrinin zarfıdır.

çıkan apaçık sonuç, buraya kadar gördüğümüz gibi, bilimin, kendini her bakımdan saçmalığa ittiğidir. Bilim, *düşen* cisimden *düşme* özelliğini ayırarak -büsbutün bir hata olan bir soyutlamayla başlayarak-, sonunda tam bir saçmalığa vardıracağı bu soyutlamayı geneller ve hiçbir anlamı olmayan bir şeyi -kütle çekimi yasasını- varsayar.¹⁷

“Kâinattaki her parçacık, diğer parçacıkları, kütlesiyle doğru orantılı, aralarındaki uzaklığın karesiyle ters orantılı bir kuvvetle çeker” önermesi anlamsızdır; çünkü insan zihni, birbirleriyle örtüşmeyen ve birbirlerini boşa çıkaran “kütle”, “çekim” ve “kuvvet” gibi kelimelere kesin anlamlar veremez. Yasa, her bakımdan akla ters düşer. Bu yasaı icat eden Newton’ın belirttiğine göre, hiçbir felsefî zihin, cisimlerin birbirleri üzerinde böyle bir etkide bulunmasını, bu etkiyi taşıyacak bir şeyin aracılığı olmadan varsaymaz. Günümüz bilim adamlarının memnuniyetle kabul edeceği gibi, bu türden maddî bir aracılık, sözkonusu yasaı anlamamızı çok daha zorlaştıracaktır. Öte yandan, bazıların önne sürdüğü gibi maddî olmayan bir aracılık veya dördüncü boyutun aracılığı problemi, bilimsel analiz alanının dışına itecektir.¹⁸

Toparlamak gerekirse... Sözkonusu yasa, bize kütle çekiminin cisimlerin arasındaki uzaklığın karesiyle ters orantılı olduğunu söylüyor; fakat bu yasa,

17 Einstein’ın teorisinin tartışıldığı, Kraliyet Cemiyeti ile Kraliyet Astronomi Cemiyeti’nin ortaklaşa düzenlediği toplantının raporuna bakınız.

18 Zamanın, uzayla bağlantılı şekilde dördüncü boyut olarak işin içine girdiği Einstein’ın teorisi, bizi sıradan bilimsel düşünce alanının tamamen dışına çıkarıp, yeni bir dünyaya götürüyor. Herhangi bir yerdeki uzayın (veya evrensel ortamın ya da her neyse onun) yapısının -oradaki olası temel ivmesinin, “eğrisinin” ya da lineer olmayan Öklidyen karakterinin vb-, bu teoriye göre, o yerdeki maddenin miktarına veya o yerin yoğunluğa göre değiştiği varsayılmaktadır; sonuçta cisimlerin, hareketlerinin kütle çekimine atfettiğimiz özellikler (ivme vb) taşıdığı varsayılıyor. Herhangi bir yerdeki kütle çekimi, aslında o yerdeki evrensel ortamın özelliklerinin zamandaki tezâhürüdür. Evrensel ortam ise mevcut maddenin miktarına bağlıdır. Dolayısıyla, madde, zaman ve uzay tek bir olgudur. Aslında Einstein’ın teorisi, bütün maddî varlığın bu üç değişken ve çok yönlü unsurunun (madde, zaman ve uzay) dâima mutlak ve tam bir birlik oluşturacak şekilde, birbirleriyle kaynaşık ve girift olduklarını göstermek için bir araçtır. Bu özelliğinden dolayı sözkonusu teori anlamlıdır ve üzerinde düşünülme hak ediyor. Ne var ki, teorisinin doğrulanması gerekiyor. Doğrulandığında, yeni bir kâinat anlayışına kapı aralayacaktır.

uzayda mükemmel bir yayılmayı temel alıyor ve kütle çekimi sözkonusu olduğunda, kuvvetin (yapısı ne olursa olsun) yayılmasının hiçbir dağılma veya kayıp olmadan gerçekleştiğini öngörüyor. Bu, elbette ki, kütle çekimini, bütün olgular arasında biricik kılıyor. Dahası, onun yayılmasının, uzaydaki muazzam mesâfelerde *âniden* gerçekleştiğini ve cisimlerin sayısı ne olursa olsun bu yayılmanın, dâima kesintisiz ve gecikmesiz gerçekleştiğini öngörüyor. Açıkçası bu yasa, metafizikseldir; belli bir gözlem alanında, kısmen anlaşılan olgulardan çıkarsanan çok geniş kapsamlı bir genelleme ve soyutlamadır; gözlemcinin o anki düşüncesinin, tabiatın zeminindeki *Brocken-gölgesidir*.

İşığın dalga teorisine dönelim. Bilim, çok sayıda renkli ve parlak cisimleri inceleyerek onlar üzerinde düşünebileceği, onları genelleyebileceği ve hepsinin bir titreşim hâlinde olduğunu *varsayarak* onları tek bir kümede toplayabileceği yargısına varır. Titreşim öylesine kısa sürer ki (ses, titreşimlerinden farklı olarak), doğrudan algılanamaz. Buraya kadar iyi. Titreşim teorisinde bir arıza yok; onun düşüncenin, o anki hatırına yapılmış salt bir varsayım olduğu bilindiği sürece.

Fakat, bilim bunun ilerisine gider ve bütün görünür cisimlere ortak bir özellik atfeder. Bununla da kalmaz, bu cisimlerde bulunduğunu varsaydığı o ortak özelliğe de, sözkonusu cisimlerden bağımsız bir varlık atfeder ve o cisimlerin görünürlüğünün *sebebinin*, işte bu ortak özellik olduğunu söyler. Kuşkusuz, varsayılan bu ortak ve evrensel titreşim için ortak ve evrensel bir ortama gerek vardır (tıpkı, Newton'ın evrensel "yerçekiminin" bir ortama gerek duyması gibi).

Heyhat! Dalgalı *Esir* maddemiz var. *Esir* maddesini bulduktan sonra onun, şartları sağlaması için, bir inç karede 17 milyon x milyon pound'luk basınca sahip olması ve buna karşın, havanın en küçük bir titreşimini engellememesi için de, son derece hafif ve ince olması gerekir. O, her türlü incelemeyi boşa çıkaracak ölçüde hafifken; titreşimleri, en katı cisimleri bile sarsıp dağıtacak güçte olmalıdır. Cam gibi yoğun ve sıkışık yapılardan serbestçe geçebilmesi ve mantar gibi hafif ve gözenekli yapılardan dışarı çıkabilmelidir. Aslına bakılırsa böyle bir şey, akıl almazdır. Bilim, sâdik başını, tıpkı anlık, akıl

almaz kütle çekimine çarptığı gibi, bu sarılmaz ve kolay kavranılamaz esir maddesine de boş yere çarpmaktadır. “Soyutlamaları cisimleştirme” veya “kavramları maddileştirme” (Bkz. Stallo’nun hârika kitabı, *Concepts of Modern Physics*) metoduyla bu saçmalıkları yaratan bilim, bütün iyi niyetiyle ciddî ciddî onları anlamaya çalışıyor. Bilim, kendi putunu yaptı (bir zamanlar böyle yaptığı için din ile alay ediyordu) ve körü körüne o puta canı gönülden inanmayı sürdürüyor.

Atom teorisi, “göz ardı etme metodu” için iyi bir örnek teşkil ediyor. Maddî varlıklarla ilgili genelleme yapmak, yani onlarda ortak olan bir özelliği veya özellikleri bulmak için maddî varlıkları genel olarak düşünmeye çalıştığımızda, ilkin kafamız karışır. Çünkü onlar, muazzam bir çeşitlilik arzederler. Fakat bir süre sonra, bir cisimde algılayıp diğerinde algılamadığımızı düşündüğümüz bütün öznitelikler veya özellikleri -kırmızılık, mavilik, sıcaklık, tuzluluk, canlılık, zekâ ve benzeri- ayırırken veya soyutlarken, *bütün* maddî varlıklarda ortak olan, kavranılması zor bir özelliğin geride kaldığını fark ederiz.

Bu özelliği, “kütle” diye adlandırırız ve kütle, sâdece hareketle bilinebildiğinde, kütle ve hareket birbiriyle bağlantılı özellikler olur. Kütle ve hareket, çeşitli varlıkları lâıyıkıyla temsil ettiği için değil, bütün varlıklarda ortak olduğu için, varlıkları sınıflandırmakta kütle ve hareketten faydalanırız. Tıpkı, çok değerli bir sınıflandırma metodu olmamasına rağmen, sırf her insan şu veya bu çeşit ayakkabı giydiği için insanları, ayakkabılarına göre sınıflandırmak gibi.

Bu noktaya kadar büyük bir sorun yok. Ama şimdi göz ardı etme metoduyla, varlıkların bütün özelliklerini *görmekten gelip*, sâdece kütle ve hareket gibi birbiriyle bağlaşıklık iki özelliği öne çıkararak, tabiattaki olguları geriye kalan bu iki “şeye” göre açıklamaya başlarız. Bu iki “şeye” (kütle ve hareket) bağımsız bir varlık atfedip, geri kalan bütün olguları onlardan türetiriz. Bu yöntem elbette saçmadır ve saçmalığını ortaya sererek sonlanır. Kütle ve hareketin çeşitli varlıklarda, renk, koku ve benzeri şeylerden *aynı* olarak var olduğunu düşünerek -bu elbette yanlıştır- bu iki özelliği tek bir kavramda, atomda birleştirir ve böylece, atomun her varlıkta bulunduğunu varsayabiliriz. Atomun, ne

rengi, ne kokusu, ne sıcaklığı, ne tadı, ne zekâsı, ne de hayatı vardır. Sâdece, kütleye ve harekete sahiptir. Atom, her şeye dâir düşüncemizden kütle ve hareketi çıkarsanarak elde edilmiştir. Bir “düşüncenin”, tabiatın zeminine yansıtılmasıdır. Bütün bu engin kâinatta, renk, koku, sıcaklık, hayat ve zekâdan arındırılmış kütle ve hareket gibi bir şey var olamaz.

Atom, akıl almazdır. Hem tam anlamıyla sert, hem de elastikî. Yani, aynı anda hem bükülebiliyor, hem de bükülemiyor. Hem bir formu var, hem de yok. Hem bağları var, hem de tamamen bağımsız. Atom taraftarları, putlarını haklı çıkarmak için ayinler yapıyorlar. Bir felsefeci, atomun, “salt edilgen bir madde olduğu”nu, “kuvvet sergilemeyip sâdece direnç gösterdiği”ni belirtiyor. Başka biri, onun, “maddeden yoksun bir kuvvet merkezi olduğu”nu söylüyor. Bir başkası, onun, kendi başına bir madde olmadığını, sâdece, başka bir maddedeki girdap olduğunu ifade ediyor. Hepsinin ortak fikri ise, atomun, bir duyu nesnesi olmadığıdır. Geriye sâdece, onun bir saçmalık olduğu kalıyor.¹⁹

-
- 19 Örneğin, bu tür son yeni şeye bakalım: Sir William Thomson'un ortaya attığı Helmholtz molekülü. Sözkonusu molekül şöyle târif ediliyor: “Çevreleyen kütesiz bir kabukla, kütesiz yayların bir arada tuttuğu yoğun bir kütle; ya da merkezde yoğun bir kütleyle (esir maddesinden çok daha yoğun), yayların birbirine bağladığı, üst üste çeşitli kabuklar olabilir.” Elbette duyumsanamaz bu varlık mevcûdiyeti ciddi anlamda savunulmuyor; ama eğer o varsa, ışığın yayılmasıyla ilgili, açıklaması olmayan kimi olguları açıklayabilir. Daha sonraları (1920), Sir Ernest Rutherford'un atomun yapısı hakkında yaptığı konuşmayla ilgili şu enfes kararı, bütün berrak düşünce sevdalılarının yorumuna sunuyorum: “Sir Ernest Rutherford'un dün Kraliyet Cemiyeti önünde yaptığı Bakerian Konuşması'nın başlığı, ‘Atomun Nükleer Yapısı’ idi. Rutherford, son yıllarda, atomların yapısına ve doğasına büyük ilgi gösterildiğini belirtti. Maddenin atom teorisi, kesinkes kanıtlanmıştır. Tekil atomların kütlesi ve ağırlığı ne olursa olsun bir maddedeki atom sayısı, artık kayda değer bir doğrulukla bilinebiliyor. Maddenin atomlardan oluştuğu artık bilindiği gibi, elektriğin de doğasının atomik olduğu keşfedildi. Daha fazla bölünemeyen belirli bir elektrik yükü bulundu. Maddenin bütün atomlarının bir ögesi olan negatif elektron, muhtemelen negatif elektriğin ayrı bir birimidir; ve onun küçük kütlesi, köken olarak elektrikseldir. Atomun elektrikselsel bir yapı olduğu, pozitif ve negatif parçacıklar içerdiği, ve elektrik ya da manyetik kuvvetlerce dengede tutulduğu öteden beri savunuluyor. Son yıllarda elde edilen kanıtlar, atomun, pozitif yüklü bir çekirdek ile bu çekirdek çevresine dağılmış; ve atomu, elektrikselsel olarak nötr yapan elektronlardan oluştuğunu gösteriyor. (*The Morning Post* gazetesinin 4 Haziran 1920 sayısı.).

Her açıdan durum böyledir. Tabiattan kopan insan düşüncesi, kendini, uzakta sonsuz bir hiçlik içinde, hayâlî taslaklar ve tabiat kaynaklı soyutlamalar arasında buldu. Aslına bakarsanız, insan düşüncesi diye gördüklerimiz, gerçekler değil, hayallerdir. Ama hataya düşüp de, bu hayalleri gerçeklerle karıştırmayalım. Nitekim onlar, birbirleriyle bile bağdaşmazlar. Fizikçiye uyan atom, kimyacıya uymaz. Işığı taşıyan esir maddesi, evrensel kütle çekimini taşımaz.

Bu eleştirileri yaparken apaçık gördüğümüz husus şu ki, başlangıçta söylediğimiz gibi, modern zamanlarda bilim, gizli veya örtük olarak insandan, gözlemciden bağımsız olguları beyan etme arayışı içindedir. Gündelik hayatın sıradan önermelerinin, kesinlikten yoksun ve gözlemciye göre değişebilir nitelikte olduğunu -aslında insânî duyumla dolu olduğunu- apaçık fark eden bilim, doğal olarak, insânî duyumdan bağımsız ve kesin olan bir şeyi ortaya çıkarmaya çalışmıştır.

Ama tam da bu noktada, kendini daha baştan hataya mahkûm etmiştir; çünkü ayırık olgu veya olgularla ilgili hiç bir önerme kesin olamaz, ancak daha önce sözünü ettiğimiz göz ardı etme metoduna başvurulmadığı sürece. Ve yine hiçbir önerme gerçekten insânî duyumdan bağımsız olamaz. Bir insan “hava soğuktur” dediğinde, itiraf etmeliyiz ki, bu önerme kaçınılmaz bir şekilde insânîdir ve belirsizdir. Hava diyorsun, *hava* ne ki? Soğuktur kelimesindeki “tur”un anlamı ne? *Hissetmek mi yoksa öyle görünmek mi?* Ne anlamda soğuk? Sana göre mi soğuk, başkalarına göre mi, kutup ayılarına göre mi, yoksa termometreye göre mi? Ve bunun gibi.

Bu nedenle, bilim, bir otoriteyle hadiseye el koyar ve kendini haklı görür. Sözüm ona meseleyi çözmek için *sıcaklığım 30_Fahrenheit* olduğunu söyler, fakat gerçekte bu meseleyi çözer mi? *Sıcaklığım* ne olduğunu kim biliyor? Onun bilimsel tanımı nedir? Clerk-Maxwell’in *Theory of Heat* başlıklı kitabında (s. 2) şu tanım veriliyor: “Bir cismin sıcaklığı, o cismin ne kadar sıcak veya soğuk olduğunu gösteren miktardır.” Bu şunu demeye benzer: “Bir cismin rengi, o cismin ne kadar mavi, kırmızı veya sarı olduğunu gösteren bir miktardır.” Bu, bizi yolumuzda fazla ilerletmez.

Fakat sonraki paragrafta, Maxwell, bu tanımı neden kullandığını açıklamaya girişir: “Sıcaklık kelimesinin bu tanımıyla biz, bir cismin ne kadar sıcak

olduğunu sâdece hissetmekle kalmayıp, *ölçebileceğimize* de iknâ oluyoruz.” Başka bir deyişle Maxwell, sıcaklığın veya soğukluğun -daha açıkçası, “sıcaklık” diye adlandırdığımız o bilinmeyen şeyin-, bizim dışımızda ve bizim duyumumuzdan bağımsız olarak kesin bir standardının bulunduğunu apaçık savunuyor. Bir adam üşüdüğünü söylediğinde, büyük olasılıkla sâdece kendi duyumlarından bahsediyordur; ama burada bilim, kendine özgü, bağımsız bir varlığı olan ve dolayısıyla, onu bulduğumuzda hemen kesinkes ölçebileceğimiz bir şeyi arıyor. O hâlde o şey nedir? *Sıcaklık* nedir?

Boşuna kafa patlatıyoruz. Cümlelerin geri kalanı bize yardım edecek. “Sıcaklık 30_ Fahrenheit.” Bilinmeyen şey otuz derece. Öyleyse derece nedir? Sıradaki soru budur. Isı Teorisi, duyumdan uzaklaşıp onu geri bıraktığında ilk uğrak yeri, sıvıların alanı oldu, termometre tüplerinin içi gibi. Bir zamanlar burasının, “sıcaklığın” kaydı için yeterli olduğu düşünülüyordu. Ama çok geçmeden derecenin -Fahrenheit, Réaumur veya başkası-, tamamen keyfî bir şey olduğu, tüpün bir ucuyla diğer ucunda *aynı* olmadığı²⁰ ve nihâyet, ölçeğin de başlangıç noktasının bulunmadığı ortaya çıktı.

Bu durum can sıkıcıydı. O nedenle, hava termometresine geçildi, mutlak sıfır ve mutlak sıcaklıklardan söz edilmeye başlandı. Bilinmeyen şeyin kendini, en açık ve basit bir biçimde, havada ve diğer gazların içinde yayılarak gösterdiği ve “derece”nin, bu yayılma açısından dosdoğru ölçülebileceği sanıldı. Fakat kısa bir süre sonra -esasen hiçbir gazın “teoride mükemmel” olmadığı ortaya çıktığı için- hava termometresi bozuldu ve mutlak sıfır tartışmaları keşildi.

Bunun üzerine yeni bir adım atılarak dinamik teorisine geçildi. Bilinmeyen şeyin mekanik enerjiyle ölçülebileceği bildirildi. Manchester’da Joule, 772 fitlik bir yükseklikten düşen suyun -miktarı ne olursa olsun- yaptığı işin, o suyun sıcaklığını 1_ Fahrenheit yükseltebileceğini söyledi.²¹ Sıcaklığı kütle ve hızla ölçmek, dereceyi bir taşın uçuşuyla, insan bedeninin ısısıyla veya bir

20 Bir termometredeki derecelerin eşit mesâfeli bölümler olması gerçeği, onların, tüpün uçundan diğer ucuna uzanan sıvının toplam hacmiyle *değişken* bir ilişki taşıması gerektiğini gösterir..

21 Elbette bu, tüpün sâdece bir noktasında uygulanan bir önermedir.

fabrika bacasının düşüşüyle ölçmek, her hâlükârda kesin sonuçlar verecek gibi görünüyordu.

Maalesef teoriden pratiğe geçişte zorlukla karşılaşıldı. Sorunun karmaşık yapısı, gazların ve konuyla ilgili diğer maddelerin “ideal olmaması”, gizil ve spesifik ısılara karşı önlem alma zorunluluğu, deneyde ısıнын ele gelmez doğası ve derecenin değişken değeri, bütün bunlar bu konuda yapılan çıkarımları güvenilmez kılmaktadır. Fahrenheit veya diğer sıcaklıkları termodinamik ölççe bağlayan genel denklemler -pratikte kullanışlı olmayacak kadar kaba olmalarının yanı sıra- her şeyden önce, sâdece gerçeğe yakın tahminlerdir.

Son olarak, mekanik ısı teorisine son hâlini vermek için uçuşan atomlar veya moleküller gündeme getirildi ve dinamik ile ilgili fikirlerden bir dizi zarif genellemeler çıkarsandı. Kuşkusuz, bir kez işe mekanik teoriyle başlandı mı, kaçınılmaz olarak, er ya da geç atoma varılacaktı ve yine daha önce olduğu gibi, sonucun tatmin edici olmayacağı da belliydi. Moleküler ısı teorisinin gerçeklerle *bağdaşmadığını* söylemek yeterlidir.

Sözkonusu teoriye göre, kesinkes doğru olan ve genelde uygulanabilen Charles yasası ve Boyle yasası gibi yasaların, sâdece çok sınırlı bir alanda geçerli olduğu bilinmektedir. Teorisinin bu başarısızlığının, kısmen onun istatistikî metotla yürütülmesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Öte yandan, eğer biz, her bir molekülün tekil hareketini tâkip edeceksek, karmaşıklık açısından astronominin en çetin problemlerini çok geride bırakan bir problemle karşılaşırız ve “sıcaklık”la ilgili baştaki zorluğun yerini, çok daha büyük bir zorluk alır.

Bütün bunlardan çıkan sonuç şudur: Enerji ve atomlar hakkında onca söz eden bilim, maalesef, sıcaklık kelimesine hâlâ geçerli bir anlam veremediğini itiraf etmek zorundadır. Bilinmeyen şey, hâlâ bilinmiyor. Bağımsız varlık, hâlâ köşeyi dönüp bizden kaçıyor. İnsanî duyumdan bağımsız bir şeye varma çabası içinde bilim, dolambaçlı yoldan bir saçmalığa vardı. Bir adam üşüdüğünü söylediğinde, -mecbûren belirgin olan- bu önermenin bir anlamı vardır. Duygularından bahsediyordur veya muhtemelen, yolun üstünde kar ya da buz görmüştür. Ama insanı dışlama ve kesin bir şey söyleme gayreti içindeki bi-

lim, sıcaklığın otuz derece olduğunu ilan ederek, biçim itibarıyla kesin olan, ama asla kesin bir anlam veremediği ve veremeyeceği bir ifadeye kendini mahkûm etti.²²

Aynı durum, bilimin diğer genellemeleri için de geçerlidir: Enerjinin korunumu “yasası”, en iyi uyum sağlayan’ın, en güçlü olan’ın hayatta kalması “yasası” gibi. Bu yasalar üzerine ne kadar çok düşünürseniz, onlara sahiden bir anlam yüklemekte o kadar zorlanırsınız. Zâten, “en iyi uyum sağlayan” ifadesi bile meseleyi geçiştiriyor. Genel korunum yasası da, yine gücünü kaybetmiş kütle çekimi “yasasının” cılız bir uzantısından başka bir anlam ifade etmez.

Kimyasal elementler, her biri üç veya dört özelliğe sahip kavramların dış dünyaya yansıtılmalarından başka bir şey değildir. Onlar, târif ettikleri varsayılan tekil nesnelerden daha gerçek değildir ve onların “asıl” niteliği, salt kurgusaldır. Aslında, saf köpekten veya saf maymundan söz etmek ne kadar saçmaysa, saf altından veya saf karbondan söz etmek de o kadar saçmadır. Böyle şeyler mevcut değildir, keyfî tanımlama yapılmadığı ve cehâlet metoduna başvurulmadığı sürece.

O hâlde, bilim, kesinlik arayışı içinde olgulardaki insânî ve kişisel unsurları dâima göz ardı ederek, olguların ardında kesin ve değişmez bir tortu bulma umuduna kapılmıştır. Şimdiye kadar bilimin bütün dallarındaki eğilim, mavi, kırmızı, hafif, ağır, sıcak, soğuk, uyumlu, uyumsuz, sağlıklı, canlı, doğru, yanlış gibi terimlerden kurtulma ve her olguda keşfedilebilecek, insânî olmayan unsurlara dayanmak yönünde olmuştur. Örneğin bilim, ses’te, kulağın hükümlerine ve duyularına giderek daha az yer verip, yayların uzunluğunu ve titreşimlerin sayısını giderek daha çok önemsemiştir. Bilimin her alanı, olabildiğince en alt terimlerine indirgendi.

Etik, yalnızca fayda ve kazanılmış deneyim meselesi hâline geldi. Ekonomi-politik; insanlararası adalet, yardımlaşma, sevgi ve dayanışma gibi kav-

22 Burada, pratik amaçlarla termometrenin veya diğer cihazların kullanılmasına asla karşı çıkmıyorum. Bu, elbette bilimin geçerli bir alanıdır. Fakat (daha önce sözü edilen *tahmin* durumunda olduğu gibi) elde edilen sonuçların kesinliği, bu sonuçların temelinde yatan genellemenin doğruluğundan çok farklı bir husustur. Termometreyi kullanırken, “sıcaklık” kelimesini söylemeye bile gerek duymazsınız.

ramlardan arındırıldı ve keşfedilebilir en aşağı unsuru olan öz-çıkara dayandırıldı.

Biyoloji, bitkiler, hayvanlar ve insanlardaki kişilik gücünden soyutlandı; burada “benlik” bir kenara atıldı ve bilim, kimyasal ve hücrel bağlar, protoplazma ve k/ozmos yasalarına indirgendi. Kimyasal bağlar ve fiziğin bütün harikulâde olguları, atomların hareketine indirgendi. Atomların hareketi (astronomik yörüngeler), bir öğrencinin odasında oturup kâğıda yazabileceği, basit dinamik yasalarına indirgendi.

Hâsılı, Comte’un ortaya attığı, en basitten en karmaşığa doğru ilerleyen bilim düşüncesi, modern bilimsel çalışmaların temelini oluşturmuştur. Böylece bilim, her evreyi, ondan daha alt bir evreye gönderme yaparak, “maviliği” titreşimlerle, titreşimleri uçuşan atomlarla, insanı da alt-insanla açıklamaya çalışmıştır. Tatminsiz bir şekilde insanlıktan çıkıp, hayvan ve bitki âlemlerinde gezinmiş, kimyanın ve fiziğin gölgelerinden geçip mekaniğin alanına girmiştir. “Sonunda burada mekanikte, insanlığın dışında, bizâtihî kesin ve esaslı bir şey var” demiştir. “Gelin! Bu temel üzerinde kendimizi inşâ edelim; zamanla, insanlığın ne olduğunu anlarız”: Modern bilimin düşü, bu olageldi.

Ama modern bilimin başarısızlığı apaçık ortada artık. İnsanın dışına çıkmadık, sâdece onun en dış sınırına vardık. Bu süreç içinde, gerçek varlıklar olarak değerlendirilen kütle ve hareket, sâdece duyuumsal deneyimin son soyutlamaları ve bizim en boş kavramlarımızdır. Kâinatın *maddî* terimlerle açıklama çabası, basitçe, olguları, bize göre onların bütününde ortak olan özelliklerle açıklama çabasıdır; tıpkı, insanları ayakkebalarına göre târif etmek gibi. Bu yolla kendine bir formül elde etmek mümkündür; ama bu durumda, onun içeriği, anlamsız olacaktır ya da çok zayıf bir anlam taşıyacaktır.

Bilimin bütün seyri ve bilim dallarının Comte’çu sınıflandırılması, insanı mekanikle açıklama çabasının bir ürünü olarak koca bir kısır döngüdür. Bilim, basit, kesin ve değişmeyen bir şeyden yola çıkarak, adım adım insana vardığını söylüyor; ama aslında, insanla başlıyor. Alt düzeydeki duyumların (kütle ve hareket) üzerinde yükselip, onlar sayesinde üst duyumları açıklamaya çalışıyor. Bu bize, kabaca, “saçı taramak için merdiven tırmanma” deyimini hatırlatıyor.

Aslında bilim, insanın o büyük dünyasını veya evrenini hiç terk etmemiştir ve onsuz, kendine bir *locus standi* [üzerinde durabileceği muhkem bir yer] de bulmamıştır. Fakat geçen iki ya da üç asır boyunca, sürekli bu yönde ilerleyip dış'a / dışsal olan'a yönelmiştir. Çok engin ve zaptedilemez olan, ayrıca insandan insana değiştiği için üzerinde çalışmaya imkân tanıyacak belli bir uzlaşmayı sağlayamadığı insânî gerçekleri ve merkezî temeli terk ederek yavaş yavaş dışa yöneldi ve daha kesin ve evrensel uygulamaya sahip bir şey aradı.

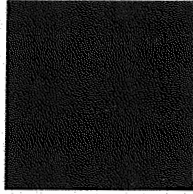
Böylece, tek tek duyumun iç evrelerini -kişisel ilişki duygusunu, varlıklardaki adalet, görev ve canlılık duyularını (çok belirsiz olan ve farklı kişilerde farklı derecelerde gelişen; bir kişide daha yeni gelişmeye başlamışken diğerinde olgunluk seviyesine çıkan), renk, ses, koku, tat ve benzeri en temel bedensel duyuları- göz ardı eden bilim, sonunda kas kasılmasının ve onun soyutlamaları olan "kütle ve hareket" in ilkel bilincine vardı ve orada durdu. Muhtemelen, insanlarda ve en aşağı hayvanlarda ortak olan bu son duyuda bilim, en geniş ve en evrensel zeminini, merkezden en uzak noktayı buldu. İnsanın kocaman evreninin en dış kabuğuna ulaştı. Ama bu kabuk bile, kısmen insânîdir. Kesin ve değişmez olmasa da, tamamen katı ve duyusuz da değildir. Artık, bilim daha ileriye gidemez; şimdilik orada kalacaktır.

Belki bir gün, bilimsel teorinin bütün bu gösterili kıyâfeti (sâdece bilgili kimselerin garipliğini görebileceği) güyâ tamamlandığında ve insanlık, bütün dünyanın hayran kalacağı yeni kıyafeti üzerindeyken gururlu bir edayla yürümeyi beklediğinde, -Anderson'ın *Kralın Yeni Kıyafeti* hikâyesinde olduğu gibi- küçük bir çocuk eşikte durup "Kral çıplak!" diye bağırarak ve o kargaşa içinde çocuğun haklı olduğu ortaya çıkacak.

NOT

"Sıkı mantıksal bir incelemeyle, Yasanın Hükümranlığının doğrulanmamış bir hipotez, tabiatın tekdüzeliğinin belirsiz bir ifade ve bilimsel referanslarımızın büyük ölçüde yanılsama olduğunun açığa çıkacağına dâir kanaatimi apaçık ifade edemediğimden endişe duyuyorum." (Stanley Jevons, *Principles of Science*, s.ix.)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

geleceğin bilimi:
tahmin

Bir kez bilimden insan ideali çıkarıldı mı, bilim artık
Mısır papiri'sindeki dualardan daha işlevsel olmaz.

Richard Jefferies.

Önceki bölümde, modern bilimin çalışma metodunda bir bakıma ciddî bir hata olduğunu göstermeye çalıştım. Bu, tabii ki, ona harcanan devasa emeğin büsbütün boşa çıktığı anlamına gelmez, zira sonuçta o emeğin birçok pratik sonucu ve ayrıntılı gözlemi ortadadır. Öte yandan, yalnızca akılla problem çözme çabası içinde olan bilim, radikal bir hata yapmış ve bu hata da sonunda bizi saçmalığa götürmüştür. Ayrıca bu hata, elde edilen sonuçların etkisini azaltmıştır. Bu son hususla ilgili olarak, aklın duygudan ayrılmasının, bilimsel gözlemlerimizin büyük bir kısmının aşırı detaycı ve önemsiz olmasına yol açtığı söylenebilir; bu da, bilimin pratik sonuçlarını, -endüstriyel ve askeri makineler gibi- iyiliğin olduğu kadar kötülüğün de itici güçleri hâline getirmiştir.

Kâinatın her daim geçerli ve salt zihinsel bir temsili arayışı içinde olan bilimin, var olmayan bir şeyi aradığını daha önce söylemiştik. Bizim deyimizle, tabiatın olguları en azından yarı yarıya duygu yüklüdür. Eğer biz bir olgudan duyguyu silmeye çalışır ve insânî veya duyuşsal unsurdan arınmış bir önermede bulunursak, bu, basitçe, anlamın silinmesi demektir. Sonuçta bu önerme, ne kadar kesin olursa olsun, önemsiz ve değersiz olur.

Tuğladan kil çıkarmaya da çalışabiliriz. Unutmayalım ki, mantiki işlemler kendi başlarına işlemezler ve kendilerine özgü bir duruş noktasına da sahip değildirler. Varsayımları, önceden kabullenirler ve mantıksız, hatta mantığa ters şeylerin ifadeleridir. En sıkı mantık, bir zincir hâlinde halkaları birbirine bağlamaya benzer ve son halkanın işlevi yoktur. Birinci halka bir yere sağlam bağlanılmadığı sürece son halka bir işe yaramaz.

Düşünce zincirinin gücü de onu bağlayan zımbanın gücü kadardır ve bu zımba da insânî bir duygudur. Öklid'in gücü aksiyomların gücünden daha büyük değildir ve o aksiyomlar da duygulardır; onlar, hepimizin söyleyebileceği mantıksız önermelerdir: "Ben böyle *hissediyorum*."

Aslında geometrinin bütün önermeleri, deyim yerindeyse bu ön kabullerin analizi ve daha detaylı ifadelerinden başka bir şey değildir. Geometrinin yapısı bu ön kabullerle ayakta durur ve çöker. *Düşünsel doğru* diye bir şey yoktur; başka bir deyişle, duygudan ayrı olarak var olan bir doğru mevcut değildir. Örneğin geometrideki bir önerme, eğer aksiyomlara dayandığı gösterilebilirse, o, düşünsel veya mutlak anlamda değil, benim baştaki geometrik anlamımın bir ifadesi olarak doğrudur.

Eğer yoldan geçen bir dilenciye birkaç lira vermem, sırf, görev duygusuna, yardımsever görünme kaygısına veya onun vereceği rahatsızlıktan sakınma endişesine değil de, insanlığına duyduğumuz saygıya dayanıyorsa, o zaman bu, mutlak anlamda değil, aksine temsil ettiği şeyin -esasen benim ilk insanlık duygumun- ifadesi olarak doğrudur. Gerçekte son kertede en doğru olan şey, en derin duygunun ifadesidir ve eğer mutlak bir doğru varsa, o ancak kendi içinde mutlak duygu veya varlık taşıyan insan tarafından bilinip ifade edilebilir.

Bundan dolayı -ve düşünsel işlemlerin doğası bir zincirdeki halkalar gibi geçici olduğu için-, düşünsel sonuçlar, asla bizâtihî amaç olarak değil, bir araç olarak ortaya çıkar. Onlara amaç olarak bir ağırlık yüklemek, Marco Polo'nun târif ettiği Çin oyununa benzer: Bir ipin ucunu havaya savurup, sonra ipe tırmanmak. Bundan ötürü bilimsel teorilerimiz *pratik* uygulamalara yönelik bir araç olarak geliştirildiği sürece meşrudur. Bu anlamda geçiş işlevini görürler. Aslî doğrular olarak değil, belli bir pratik sonuca götüren bir zincir-

deki halkalar olarak kurulurlar. Bu amaçla teorilerin uygun gördüğü herşeyi oluşturabiliriz.

Eğer köprülerin gücünü hesaplıyorsak, mekanik yapıyla ilgili istediğimiz genellemeleri benimseyebiliriz, onlar işleyen ve pratik sonuçlar verdiği sürece. Eğer ay veya güneş tutulmasını tahmin ediyorsak, bu tahminde bulunan herhangi bir teoriyi kullanabiliriz. Pratik sonuç verdiği sürece teori önemli değildir, tıpkı geminizi güverteye bağladığı sürece halatınızın demirden mi, kendirden mi, yoksa ipekten mi olduğu nasıl o kadar önemli değilse.

Bu bakımdan modern bilimimiz hayranlık uyandırıcıdır. Pratik sonuçlar ve kısa vâdeli tahminler açısından -kısa notlar, basmakalıp semboller ve olguların özetlerini sunan cep kitapçıkları gibi- çok sayıda faydalı genellemeye sahiptir.

Bunlar, bir haritanın, sunduğu varsayılan ülkeyle ilişkisi gibi gerçek dünya ile ilişkilidir. Haritanın gerçek varlığa benzediğini söyleyemeyiz ama onun dayandığı ilkeyi öğrendiğinizde yolunuzu bulmada işinize çok yarayacaktır. Dolayısıyla bilim pratik amacı göz önüne aldığı sürece ve duyudan başlayıp tekrar duyuya dönme yöntemini seçerse, ara kuramsallaştırması tamamen meşru olur. Fakat teorisine pozitif ve yetkin bir varlık atfederse -gerçeklerin fiilî temsili gibi- ve onun sayesinde doğrulanamaz ve soyut bölgelere -görünmez mikroplar veya atomlar, uzayın uzak mesâfeleri ve uzak geçmiş veya gelecek gibi- geçmeye çalışırsa, o zaman, ipi havaya atıp ona tırmanıyor demektir.

“İstek düşüncenin babasıdır” fikri, en geniş anlamda doğrudur. Bireyde duygu düşünceden önce gelir, bedenın kıyafetlerden önce gelmesi gibi. Tarihte Rousseau, Voltaire'den önce gelir. Bence burada fizyolojik bir paralellik söz konusu. Nitekim beynin ardında ve onun çalışmasını belirleyen sempatik sinir sistemi, duyguların organı vardır. Aslında bu noktada, beyin hususen geçiş sağlar. Bir yandaki duyu sinirleriyle diğer yandaki sempatik sinir sisteminin arasında durmaktadır.

Bir kişideki duyguyu değiştirdiğinizde, onun bütün düşünce metodu değişecektir. Bir bilim dalındaki aksiyomu veya birincil sezişi değiştirdiğinizde, bütün yapının yeniden kurulması gerekir. Şimdiki ekonomi-politik bireysel, hırs temeline dayanıyor; fakat (sınırsız gaspın yerine adalet veya hakşinaslık

gibi) yeni bir aksiyomatik hissiyat uyandırsa, bu bilimin temeli değişir ve yeni bir yapıya gerek duyar.

Dolayısıyla insanlar (politika, ahlâk, sanat v.b üzerine) tartışırken genelde *temellerinin* farklı olduğu ortaya çıkar. Belki de oldukça bilinçsizce farklı aksiyomlardan yola çıkmışlardır ve bu yüzden fikir birliğine varamıyorlardır. Temelde anlaşılan bu kişilerden birinin çıkarımında yanlış bir adım attığı, sağlam bir gözlemlerle bazen fark edilir. Bu durumda onun düşüncesi ilk duygusunu *temsil etmez* ve bu ona söylendiğinde düşüncesini değiştirme gereği duyar.

Öte yandan, uyumsuzluğun mantığın ötesinde çok daha derin bir noktada yattığı fark edildiğinde, kişiler sonuna dek fikir ayrılığı içine düşerler. Bu durumda her ikisi de, ne haklı, ne de haksızdır. Basitçe farklı hissediyorlardır; farklı kişilerdir. Hepsisi bu.

O hâlde, düşünce, temeldeki duygunun örtüsü, sonucu ve ifadesidir. Bir bütün olarak insanlık tarihinde ve daha özeldir bireyin hayatında, bireyin sürekli yeniden doğuşu ve iç gelişimi düşünce sistemlerinin de sürekli değişmesine ve yenileriyle yer değiştirmesine yol açar. Bir bitki veya ağaçtaki tomurcuk kılıfı veya kabuk gibi içerideki hayata bir süreliğine şekil verir. Sonra yıpranırlar ve yerlerine yenileri gelir. Kabuk, kendisini yarıp atacağı altındaki tomurcuğu hazırlar. Tıpkı bunun gibi, düşünce de, altındaki duyguyu hazırlar ve korur. Ne var ki, gelişen duygu, kaçınılmaz olarak düşünceyi reddedecektir. Bir düşünce oluştuğunda, o zâten *yanlıştır*, yani çürütülmeye hazırdır.

Hâsılı geldiğimiz şu noktada, doğru ifadeyle söylemek gerekirse, hakikî bilim meselesine geri dönmüş oluyoruz.

İnsanlığın saçağında değişmez, mutlak bir veri -mantığımızı dayandırabileceğimiz, tanımlanabilir, hareket hâlindeki bir atom- olmadığından ve kâinatın işleyen bir temsili olarak görülen modern bilim maalesef son kertede dağılıp parçalandığından, verimizi arama *istikâmetimizde* bir hata yapmış olamaz mıyız? Belki de verimizi tam da insanlığın merkezinde aramalıyız, onun en uzak noktasında değil. Açıkçası eğer bu istikâmette ilerleyebilirsek, karanlık düşünsel genellemeler değil bunun tam tersini -değişmez, yoğun bir *duyguyu* veya durumu, varlığın aksiyomatik bir durumunu- bulmayı umabiliriz. Tam da bu noktada, (bilimin dış dünyadaki sembolü olan) yanan bir gü-

neş görebilirse, parlayan böyle bir şey -kâinatta onun dışında her şeyin gölge olduğu, her şeyin onunla ilişki hâlinde bulunduğu, onun çevresinde döndüğü, tek bir *gerçek*, bütün düşünce çerçevelerinin ve bütün olguların dolaylı ifade biçimleri olarak durduğu, analiz edilemez bir gerçek- içimizde kesinkes mevcut mudur?

Bu, mümkün müdür? Her birimizin cevaplaması gereken soru budur. Her hâlükârda bunu bir öneri olarak ileri sürmeliyiz. Olgulardan duyu unsurunun silinmesinin makbul olmadığını, tam tersi yönde ilerleyip olgulara olabildiğince duyu katmamız gerektiğini öne sürelim.

“Gerçekler”, en azından, yarı yarıya histir. Gelin bunu kabul edelim ve gerçeklerden duyguları sıyırmayıp, aksine zâten onların içinde yer alan duyguları derinleştirip genişletelim. Şimdiye kadar gerçekten mavi göğü *görüüp görmediğimizi* kim bilebilir? Şimdiye kadar birbirimizi gerçekten görüp görmediğimizi kim bilebilir? Bir insanın tamamen habersiz olduğu, tabiatın ortak nesnelerini bir başka adamın görmesi olağan değil midir? “Bir nehrin üzerindeki çuha çiçeği insan için yalnızca sarı çuha çiçeğidir.” Tabiatın olguları bizim gözümüzde ne ölçüde bizim için derinleştirilip önemli hâle getirilebilir? Bu süreç, bizi nereye götürür?

Olguları daha az değil, bilakis, daha *fazla* duyumsamak istemez miyiz -mavi gökyüzüyle, güzel kokulu havayla, bitkilerle ve hayvanlarla daha canlı bir ilişkiye girmek istemez miyiz? Hatta tehlikeli ve incitici şeylerin inciticiliğini daha keskin şekilde *duyumsamak* istemez miyiz? Varlıkların gölgelerini izlesin diye rüzgân harekete geçiren ama onların gerçekliğini duyumsamamızı dumura uğratan bir bilim, tuhaf değil midir? Bu durum, insanı, temiz havayı “şişeledikten” sonra, onu analiz ederken gaz kaçıran, kirli havalı bir laboratuara kendisini hapsedmeye iter ya da bilinçsizce köpeği doğrarken, insan ile hayvanlar arasındaki saf ve kutsal ilişkiyi bozmasına yol açar.

Hiç şüphesiz ki, yüce anlamıyla bilim-insanı, bir Kızılderili kadar çok keskin gözlü olmalı ve bir tazi kadar iyi koku almalıdır. Bilim-insanı, sürekli kullanılmaktan ötürü gelişen bütün duyguları ve duygularıyla birlikte tabiatla yakın temas içinde saf ve sağlıklı bir hayat sürmeli, her varlığa karşı kalbinde sevgi taşımalıdır. Böyle bir insan, deyim yerindeyse, “kâinatın hükümdarı”

olurdu. Fakat mekanik, sağlıksız ve kapalı mekânlarda yaşayan bir bilim adamı gerçekte olan bitenden *habersiz* kalmaz mı? Elbette ki, olguları hissedemediği için onlardan habersiz kalacaktır.

Hakikî bilimin işi, öncelikle, olguları (yani insan bilincinin gerçeklerini) adlandırmak ve tanımlamaktır. İkinci olarak da, bu olguların birbirleriyle gerçek ilişkilerini keşfetmektir. Olguların ve onların ilişkilerinin tanımları gözlemcinin durduğu yere göre değişeceğinden, tanımlama işi açıkçası her türlü tecrübeyi ve nihâyet diğer bütün olguların bağlı olduğu son olguyu da keşfetmeyi içerecektir. Dolayısıyla bu çok uzun süreli bir işlemdir ve insanın mantıksal ve düşünsel yanıyla olduğu kadar ahlâki ve duygusal yanıyla da bağlantılıdır. Aslında bu, insanın, tabiatının ve varlığının hakikî düzeninin keşfidir.

Modern bilim -her ne kadar, tabiatla birlik arasa da- onu bulmayı başaramıyor; çünkü bütün insanların üzerinde fikir birliği sağladığı büyük bilgi birikimi, insânî deneyimin küçük alanlarıyla, birliği keşfetmenin pek mümkün olmadığı alanlarla sınırlıdır.

Modern bilim zümrüdü alıp parçalar; bir yanda onun rengini ve ışığı yansıtıcı özelliğini inceler, diğer yanda da kristal yapısını, sertliğini: Bir yanda ağırlığını ve yoğunluğunu, diğer yanda kimyasal özelliklerini. Konunun her bir vechesini ayrı ayrı ele alıp, o vechelerden uzun genellemeler zinciri üretir. Fakat bu bütün nitelikler nasıl birleştirilebilir, zümrüdü -hatta zümrüt tozunun en küçük zerresini- oluşturan ilişkileri nedir, gibi sorulara (doyurucu) cevaplar vermeye çabalamaz. İnsanı alır ve onu parçalara ayırır, kanına, sinirlerine, kemiklerine, beynine bakar; diğer yanda görme, dokunma, işitme duyusunu inceler. Ama bütün bunları bir bütün hâlinde bir arada tutan şey ve bütün bunların birbirleriyle olan ilişkisi sözkonusu olduğunda, sessiz kalır.

Buna rağmen, insan, kendini bir bütün olarak tanır; bedeninin bütün parçalarının kendisiyle ve birbirleriyle ilişkili olduğunu bilir. Dokunma, işitme, koklama, görme ve tat alma duyularının bireysel hayatının odağında, "Ben"de birleştiğini bilir. Bütün yetilerinin ve melekelerinin, her ne kadar maddî ve mânevî farklı düzlemlere ait ve farklı bilim dallarının inceleme konusu olsalar da, kendine özgü bir düzeninin olduğu bilir.

Yine insan, her ne kadar, kendisi bu alanda yeterince bilgi sahibi olmasa da, onların nihâî bir biliminin olduğunu bilir. Dahası, bir kum tanesinde, bir zümürte, bir portakalda veya tabiatın bir nesnesinde, -bilimin ayrı ayrı ele aldığı- nesnenin farklı özelliklerinin, insanın farklı duyularının yansımından başka bir şey olmadığını da bilir.

Dolayısıyla bir varlıktaki farklı özelliklerin birleştirilmesi meselesi, insandaki çeşitli duyuların ve yetilerin birliği meselesine dayanır. Sâdece bir numune olan her tekil varlık, dışlaştırılır ve bir bilinç nesnesi yapılarak, insanın duyularının ve duyularının her biriyle genel olarak ilişkilendirilir. Bunu bilen insan, genel olarak tabiata ve dışındaki varlıklar arasında algıladığı yasalara ve ilişkilere dâir idrakinin, örtük olarak varsaydığı ya da varlığının değişik kısımları arasında mevcut olduğunun doğrudan bilincinde olduğu yasalara ve ilişkilere dayanması gerektiğini fark eder.

Son kertede, insanın fark edeceği husus, aslında bilimin -ilâhî bilimin- aradığı nihâî hakîkatin, ahlâki veya psikolojik Hakikat olduğudur. Bu Hakikat, insanın ne olduğuna dâir bir idraktır ve yanı sıra da, bütün yetilerinin birbirleriyle olan gerçek ilişkisinin keşfidir. Bu keşif, fiziksel, düşünsel ve duygusal yetilerin yalnızca bir kümesini değil de her birini incelemeyi ve bütün deneyimleri içerir.

Şimdiye kadar insan olarak kendimizin yasasını öğrenemeyen bizler gerçekte zümürdün, portakalın veya genel olarak tabiatın yasasını bilebilir miyiz? Kendimizin yasası, düşünsel incelemeyle esaslı şekilde öğrenilemez, ancak yaşayarak öğrenilir. Yerçekiminin canlılıkla ilişkisi, bir laboratuarda yapılan hârici bir deneyle değil, bilakis, küçük yaşlarda başlayan uzun bir deneyimler zinciriyle öğrenilir. Nitekim bebekken kendimizi yerden kaldıramayız, ama yıllar geçtikçe en yüce dağlarla boy ölçüşen insanlığımızın gururlu gücüyle özgür ruhlarımız sonunda yerçekimini alt edip kanatlanır.

Böylece ilk başta son derece dış bir duyum olarak görünen ağırlık duygusu, sonunda en derin benliğimizle oldukça verimli bir ilişki içinde konumlanır. Bu, bireysel hayatı besleyen diğer duyular -ışık, sıcaklık, tat, ses ve koku duyuları- için de geçerlidir. Dilin ucunda başlayan tat duygusu normal olarak geliştiğinde sonunda bütün bedenin sağlıklı mı yoksa sağlıklı mı olduğunu gös-

teren bir duyu hâline gelir. Tat zevki, salt yüzeysel bir zevk olmanın çok ötesine geçer. Yiyecekleri tatlarına göre ayırma da sıradan beslenme fonksiyonlarını aşar.

Maddî gözde başlayan ışık duyusu, içsel olarak gelişip derinleşir, tâ ki, onun bilinci, her varlığın yerini gösteren ve güzellik duygusunu saran bir tür iç aydınlanma veya ilâhî akılla bütün bedeni ve ruhu sarana kadar.

Aynı şekilde, sıcaklık duyusu, sevgiyle bağlantılıdır ve sevgiye götürür. Dostlarımızın seslerinde ve müziğin ilâhî ahengindeki ses duyusu, dışsal bir olgu olmanın ötesine geçip en içten ve narin duygularımızın dili hâline gelir.

Böylece gelişip derinleşen bütün duyularımız, bireysel hayatın tam odağında birleşir. Uzun deneyimler sırasında yavaş yavaş birbirleriyle olan ilişkileri ve *gerçek anlamları* açığa çıkar. Bu süreç yaşanırken insan kendini çeşitli yetilerinin onun tezâhürleri olduğu bir, birlik olarak tanır.

Ardından, daha az yerleşik olan duyguları veya daha yüce duyuları sayesinde diğer bireylerle ilişki kurmaya başlar. Sevgi ve nefret, cazibe, itme, kaynaşma, dayanışma, düzen, adalet, yardımseverlik, doğru, yanlış ve geri kalan bütün duyuları giderek daha derinleşir ve zaman geçtikçe, yavaş yavaş diğer insanlarla ve bir parçasını oluşturduğu yüce toplumla hakikî ve sâdik bir ilişki kurar. Böylelikle, sonunda, mutlak ve evrensel olanla irtibata geçer.

Günümüzde birbirimizle kurduğumuz en önemli ilişkinin yarış ve rekâbet ilişkisi olduğunu düşündüğümüz için, tabiattaki varlıkların esasen birbirleriyle varoluş mücadelesi içinde olduklarını sanıyoruz. Fakat eğer bütün duyularımızın ve duygularımızın, mutlak ve evrensel olanla ilişki içindeki birey olarak kendimizin bilincine varır da, bundan yola çıkarsak, tıpkı bir ağacın dallarının ve budaklarının gövdesinden filizlenmesi gibi, o zaman tabiattaki yüce ve mutlak “bilim”in farkına varırız. Sonunda bütün varlıkların birbirleriyle kalıcı ve çözülmez bir ilişkiye sahip olduğunu görür, onların hakikî anlamlarını anlarız.

O hâlde şimdiye kadar merkezden dışa, insanlığın saçağına yönelmiş -bu sürecin çok değerli ve önemli olduğunu yeri gelmişken fark etmeliyiz- bilimin bütün duygulardan sıyrıldığı ve kendini sonunda anlam ile anlamsızlığın tam

sınırındaki çok karanlık genellemelerle sınırlandırdığı sürece gerçeklerin içini boşaltıyor olabilir mi?

Bu noktada, bilimin, olgulara dönüp, onları pratik olduğu sürece duyguyla doldurması (yani tabiatla her türlü canlı ve doğrudan bağlantıyı kurarak, her olgu ve safhayla doğrudan kişisel duyu-ilişkisi kurmayı öğrenerek) ve böylece adım adım büyük temel hakîkate ve idrake ulaşması ve sonra her insanda, hayvanda, bitkide ve diğer varlıklarda inkişaf edecek nüve hâlinde var olan, her hayat biçiminin, her deneyimin, her acının ve çabanın nesnesi, bütün duyumların zemini ve bütün düşüncelerin ve araştırmaların gizli de olsa uygun konusu olan, engin bir düzenin -merkezinden en dış noktasına kadar içsel olarak bağlantılı ve tam anlamıyla mükemmel-, insanın gerçek evreninin -insan ve Tanrı kavramlarının birlikteliğinin- farkına varması mümkün müdür?

Hâsılı, genel anlamda konuşursak, bilimin laboratuvarı terk etmek zorunda kalıp hayatla birleşmesi mümkün müdür? Ya da insan hayatının büyük akımlarının düşünsel hırsın Augean sâbitlerine dönüşmek zorunda kalması mümkün müdür? Tabiata dâir araştırmanın yalnızca bir zihin meselesi değil de, ayrıca sabırlı bir dinleme, serinkanlı bir gözlem, coşku ve inanç meselesi olup, bütün derin insânî deneyimleri taşıması, en küçük olguları yorumlamaktan kibir duymaması, böylece her “olguya” en derin anlamını vermesi, tabiatın örtülerini yırtmak yerine onunla kibarca ve saygılı yürümesi, açık hava hayatı, toprakta ve sulardaki hayat, hayvanların, ağaçların ve yıldızların eşliği, onlarla kurulan kişisel ilişki sayesinde hâl ve hareketlerinin öğrenilmesi, seslerinin ve dillerinin tanınması ve söylediklerinin gayet iyi dinlenmesi, fiziksel güçler ve unsurlara ilişkin duyuların adamakıllı geliştirilmesi ve istisnasız *bütün* insânî deneyimlerin benimsenmesi mümkün müdür? Ancak bunlar mümkün olduğu zaman, bilim bir gerçeklik olur.

Bilimin her kolunun, kendini, en alt terimlerine indirgemesi yerine, onu, *en üst* faktörlerinin ışığında okuyup, üst bilimin içine katarak “yükseltmemiz” mümkün olabilir mi? Mekanik bilimleri fizik bilimlerine, fizik bilimleri hayat bilimlerine, hayat bilimleri sosyal ve etik bilimlerine katıp, onları bu şekilde anlayabilir miyiz? Kimyasal olguların ancak ve ancak canlı varlıklar ve süreçlerle ilişkileri içinde konum ve önem kazanması mümkün olabilir mi?

Hayatî olguların, biyoloji ve zooloji yasalarının -evrim dâhil- ancak ve ancak bitkiler ve hayvanlardaki kişiliğe bağlı olarak “açıklanabilmesi” imkân dâhilinde midir?

Aynı şekilde, (insanlara tekil benlikler olarak bakan), ekonomi-politik ve sosyal bilimleri, bireyin benliğini bir ölçüde önemsemeyen yüce etik ilkeler ve heyecanların ışığında dosdoğru anlayıp incelemek mümkün müdür? Son olarak, etik veya ahlâkî meseleler, ancak etiğin ötesinde, araya ahlâk ve ahlâksızlık, doğru ve yanlış gibi meselelerin girmediği ve giremediği bir alan fark edildiğinde anlaşılabilir mi?

Sıradan bilimsel metodun bu şekilde tersine çevrilmesi bahsinde, Ruskin ekonomi-politiği ele alırken ufuk açıcı hârika bir örnek veriyor. Bu örnek bilimin diğer kollarındaki insanlar için tâkip edilmesi gereken bir örnek olsa gerek.²³

Kesin veri meselesi sözkonusu olduğunda, bilimin önünde iki seçenek var: Bilim ya salt düşünsel olacak ve kalkış noktasını atom gibi oldukça dış (ve hayâlî) bir şeyde bulacak ya da ilâhî olup insanlığın en iç ve gizli yerlerinde kesin veriyi arayacaktır.

Evrin teorisinde de benzer iki alternatif sözkonusudur: Bir alternatif bu teoriyi yorumlarken yelpazenin bir ucuna bakıyor, diğer alternatif ise öteki ucuna: Amip’e veya insana, hakkında neredeyse hiçbir şey bilmediği bir şeye ya da hakkında en çok şey bildiği bir şeye.

Goethe, Padova’da sallanan bir palmiyeyi seyrederken aklına yaprağın başkalaşımı fikri gelmişti. Daha sonra bu fikrini şimdi kabul gören bir doktrin hâlinde dile getirdi. Buna göre, bir bitkinin bütün bölümleri -tohum kesesi,

23 Böylece geometri çalışması, öncelikle, gözün ve zihnin eğitilerek geometrik şekilleri ve olguları algılaması, açıları saptaması ve ikinci olarak, tümdengelimci akıl yürütme işlemi -bir grup ampirik bilginin mantıkla desteklenip birbirine bağlanması- şeklinde olacak. Tabiat tarihi çalışması, esasen hayvanların ve bitkilerin hâl ve hareketlerine sevgi dolu yakınlık olacak ve sınıflandırmaya önceki hususa katkıda bulunan ikincil bir mesele gözüyle bakılacak. Fizyoloji, öncelikle sağlık metoduyla ele alınacak. Saf beden bütün organlarıyla birlikte, zihne giderek daha şeffaf görünecek. Ve kesip parçalara ayırma yöntemine, elde edilen sonuçları doğru/t/mak ve düzeltmek için başvurulacak.

dişilik organı, erkeklik organı, taç yaprağı, çanak yaprağı, sapı vb- bir yaprak veya yaprakların başkalaşımı olarak yorumlanabilir.

Bu görüşe göre, bitkinin bölümleri arasındaki ayrımlar silinir ve birçok bölüm yerine, tek bölüm elde ederiz. Ama sormamız gereken soru şudur: “Bu bölüm nedir?” Kuşkusuz onu yaprak diye adlandırmak keyfidir, zira yaprak sürekli değişerek, kimi zaman yaprak, başka bir zaman sap, sonra taç yaprağı veya çanak yaprağı oluyor. O hâlde o nedir? Şimdilik bilmiyoruz.

İnsana varıncaya kadar bütün organik dünyaya kapsayan evrim teorisi söz konusu olduğunda da aynı şey geçerlidir. Yaprığın başkalaşımı doktrini gibi, o da farklılıklar öngörür. Geoffroy St. Hilaire, bir omurgalının arkaya doğru eğilerek elleri ve ayakları üzerinde yürüdüğü varsayılsa bir kafadanbacaklıya benzeyebileceğini göstermeyi Fransız Akademisi’ne önermişti.

Yumuşakçadan insana sürekli bir değişim vardır. Bütün farklılık hatları sarsıldığında ve sınıflar ve türler artık ortadan kalktığında, bilim, birçok şeyi değil, tek bir şeyi görür. O zaman, o tek şey nedir? Yumuşakça mı, insan mı, yoksa ne? İnsana, yumuşakçanın veya amipin başkalaşmış hâlidir diyebilir miyiz? Ya da amip, insanın başkalaşmış hâli olabilir mi? Bu noktada iki farklı düşünce söz konusu; hangisini seçeceğiz?

Ama apaçık gerçek şu ki, akıl tatmin edici bir cevap veremiyor. Akıl hangisini seçerse seçsin seçimi keyfidir, tıpkı diğer örnekteki “yaprak” seçimi gibi. Verilecek bir cevap yok. Dolayısıyla *evrim doktrininin ortaya çıkışı bilimin (sıradan anlamıyla bilimin) yıkılmasının işaretidir*. Nitekim evrim, onların varlığı sayesinde bilimi *oluşturan* keyfi ayrımların ve nirengi noktalarının peş peşe silinmesidir. Evrim organik ve inorganik tabiatın bütün zeminini kapladığında (çok geçmeden bunu yapacaktır), bütün tabiat, bilimin gözü önünde sarsılacak ve bilim, ayrımlarının keyfi olduğunu anlayıp kendine dönerek kendini yıkacaktır. Bu, insanlık tarihinin eski çağlarında gerçekleşti ve muhtemelen tekrar gerçekleşecek.

“Bazen yumuşakça, bazen insan, bazen de inorganik atom olan şey nedir?”²⁴ sorusuna verilecek tek makul cevabı insanın kendisi verebilir ve bu ce-

24 Bunu, şu Sfenks şu sorusuyla kıyaslayın: “Şu dört ayağı üstünde giden şey nedir?”

vap da “bilimsel” değildir. Sözkonusu cevap “Ben”dir. “Değişen benim.” Ve bu cevabın gücü, “Ben” kelimesinden ne kast edildiğine bağlıdır.

Hakeza, kesin veri sorusunun tek makul cevabı, “Ben” kelimesinin anlamında, bilincin derin *arkasında* bulunacaktır: İnsan her şeyin ölçütüdür. Eğer bilimi, -ona ucuz ayakkabı ve çizme temin edecek- insanın en dış yanının vekili olarak kullanırsak, o zaman kesin veriyi bu dış yanda aramakta ve onun *ayaklarını* ilk ölçütümüz olarak görmekte haklıyızdır. Güçlülük yürüyen bir bilimimiz var. Ve amacına layıkıyla hizmet ediyor. Fakat eğer insanın iç varlığı için, daha doğrusu *bütün* varlığına yakışacak, giymekten zevk alacağı ve kendisini ifade edebilecek bir kıyafet bulmak istiyorsak, ölçütümüzü dışarıda değil, insanın en merkezî ilkesinde aramamız gerektiği apaçık meydandadır.

Asıl soru şudur: Hangi cihette olursa olsun, kesin bir veri var mıdır? Tarihin her döneminde kesin verinin olduğunu söyleyen insanlar çıkmıştır. Belki kendi içlerinde onun bilincindeydiler. Öte yandan, ayaklarından başlayıp, bilincin, -motorun sesi olarak- insan makinesinin tek olgusu olduğunu öne süren insanlar da çıkmıştır.

Hâsılı, mesele olduğu gibi ortada duruyor. Günümüzde genelde *ayaklar* meseleye el koymuştur ve -ayakkabıdan kaynaklanan- büyüklükleri ve rahatlıkları, ne kadar çeşitli olursa olsun, genelde elde edilebilecek en iyi kesin veri olarak kabul görmektedirler.

Ayakların *rejimi* altında kâinat genelde az ya da çok düzenli ve insandan ayrı, insanın onların ortasında yer aldığı, nesneler ve kuvvetlerin karışık kalabalığı olarak görülmektedir. Bu kâinat içinde insan hayatının amacı ve eğilimi, “çevresine uyum sağlamak”tır.

Bunu zihnimizde canlandırmak için, örneğin, [Londra’nın merkezindeki] Oxford Caddesi’nin ortasındaki Bayan Brown’ı düşünebiliriz. Otobüsler ve taksiler farklı yönlerde gidiyorlar, her yanından at arabaları ve yük arabaları vızır vızır gidiyor. Bu, onun çevresi ve bu çevreye, uyum sağlamak zorunda. Şu ya da bu tarafta durmak, bir yere koşmak veya bir yerde durmak, uygun bir anda bir taşıtın içine atlamak, onun hareket kuralından faydalanmak ve olabildiğince rahat bir şekilde gideceği yere varmak için taşıtların ve onların hareketlerinin kurallarını öğrenmek zorundadır. Bu türden uzun bir macera Bayan

Brown'ı önemli ölçüde “uyumlu” yapar. Ve gerek zihnen gerekse bedenlen es-
kisinden daha aktif olur.

Buraya kadar güzel. Ama Bayan Brown'nın bir *menzili*, ulaşmak istediği bir
yeri var (Aslında böyle bir yeri olmasaydı Oxford Caddesi'nin ortasında ne işi
olabilirdi ki? Ve eğer ulaşmak istediği herhangi bir yer yoksa, sırf öylesine do-
laşıyorsa, kısa bir süre içinde ortada Bayan Brown diye biri kalır mıydı?) O
hâlde sorumuz şudur: “İnsanın *menzili* neresi?”

Maalesef bu soru hakkında pek bir şey söylenmiyor. Teori şu (umarım
haksızlık etmiyorumdur): İnsanın çevresi yeterince araştırılarak, yani astron-
omi, biyoloji, fizik, etik vb bilimler incelenerek, insanın varacağı yer ortaya çı-
karılıp, keşfedilecek. Ama bana göre, bu, şu demektir: Taksilerin ve otobüs-
lerin kurallarını yeterince inceleyerek gideceğin yeri bulacaksın. Bunlar yol-
lar ve araçlardır. Bunları her suretle olursa olsun, araştırmaya bir diyeceğim
yok, ama onların sana nereye gideceğini söyleyeceğini sanma. Sen onları kul-
lanmak zorundasın, onlar seni değil.

Dolayısıyla çevrenin, işlevini yerine getirmesi için bir menzilin olması la-
zım. Bunu biyolojik bir ifadeyle söyleyecek olursak; “organizma, hem çevre
hem de işlevle oluşur.” O hâlde insanın işlevi nedir? İşte bu noktada “Ben”
kelimesinin anlamına geri dönüyoruz.

Ayaklar rejiminin hükümrانlığına ve ona feci bir düşkünlükle inanan put-
perestlere rağmen, insanın içinde *ayak bilincinin* yanı sıra ilâhî bir bilincin bu-
lunduğunu belirtmeliyiz. Nitekim daha önce gördüğümüz gibi, tat duyusu di-
lin ucundaki salt “lokal” bir şey olmanın ötesine geçip, yayılarak bütün bed-
nin sağlığıyla eşanlamlı hâle gelir. Yahut mavi gökyüzü bir kişi için rengin salt
yüzeysel bir ifadesi iken, bir başkası için bir şiir veya resmin esin kaynağı ola-
bilir. Bir üçüncü kişi içinse, örneğin “meczip” çölün Arabı için eski Dyaus
[göklerin Tanrı'sı] veya Zeus gibi yaşayan bir varlıktır.

O hâlde, bütün insan bilinci salt lokal ve geçici bir bilinç olmayı aşıp,
adım adım yükselerek ilâhî ve evrensel bir bilinç olamaz mı? Her insanda ol-
dukça dışsal olan bedenle bağlantılı lokal bir bilinç vardır. Bunu biliyoruz.
Bununla birlikte her insanda evrensel bilincin özellikleri yok mudur? Beden-
sel duyuların sınırını aşan bilincin safhalarının hepimizin içinde var olduğu

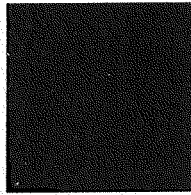
günlük deneyimlerimizde ortaya çıkıyor. Bedensel gözlerimizin görmediği şeyleri algılar ve biliriz, bedensel kulaklarımızın işitmediği şeyleri duyarız; bu gerçek, apaçık ortada.

Çevremizdeki insanlardan, halktan, bağlı olduğumuz ırktan kaynaklanan bilinç dalgasının içimizde kabarması da apaşıkâr bir gerçektir. O hâlde, şimdi ve burada olan bu bedene özgü olmayan, ama her zaman ve her yerde geçerli bir algı ve bilginin özellikleri içimizde yer etmiş olamaz mı?

Aslında daha önce de işâret ettiğimiz gibi, dış dünyada ışık diye adlandırığımız şeyde kısmen ifadesini ve tezâhürünü bulan iç bir aydınlanma yok mu? Onun sayesinde biz, şeyleri *oldukları gibi* görebiliyor, bütün yaratılışı, hayvanları, melekleri, bitkileri, dostlarımızın ve bütün insan soylarını ve mertebelerini hakikî varlıkları ve düzenleri içinde algılayabiliyoruz. Herhangi bir lokal algıyla değil de kozmik bir sezgi ve varlıkla kendimizi gördüğümüz şeyle özdeşleştirebiliyoruz. Birlikte şarkı söyleyen sabah yıldızlarını duyacak kadar kusursuzlaşmış bir işitme duyusu olamaz mı? Bütün kâinatla dile gelen sözlerin anlamını, her şeyin gizli anlamını, yaratılış kelamını anlamak. Sıradan işitme duyumuzun onun sâdece başlangıcı ve acemiliği olduğu daha esaslı ve nüfuzlu bir duyu olamaz mı? Ortaya çıkacak her tür durumda yapılması uygun olan şeye zahmete girmeden, şeksiz şüphesiz kesinkes karar verme gücüne sahip, dış tat duyusunun nihâî ürünü ve tercümesi, bir iç sağlık ve kutsallık duygusunun farkına varamaz mıyız?

Daha fazla söze ne hacet. Eğer insanda bu tür yetiler varsa, bu durumda, kesin bir bilim mümkün olabilir. Sözkonusu yetilerin yokluğunda sâdece geçici ve hayâlî bir bilim ortaya çıkar. John Stuart Mill, *System of Logic* başlıklı kitabında şöyle der: “(Doğrudan) bilincimizle bildiğimiz her şeyi şeksiz şüphesiz biliriz.” Lokal ve geçici bilincimizle bildiğimiz şeylerden ise *geçici bir süreliğine* emin oluruz. Kalıcı ve evrensel bilincimizle bildiğimiz şey, şeksiz şüphesiz kalıcı olarak bildiğimiz şeydir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

suçluların
savunması: bir
ahlâk eleştirisi

“Devlet fiilen var olan, gerçekleşmiş ahlâkî hayattır. Çünkü o, bireyin irâdesiyle birlikte asıl evrensel İrâde’nin birliğidir. ‘Ahlâk’, budur.”

Hegel

Suçlu bir kişi, sözlük anlamıyla, suçlanmış kişidir ve onun kelimenin modern anlamıyla, topluma zarar verdiğine inanılır. Fakat iskelede yırtık pırtık giysiler içinde münakaşa çıkaran biri veya bir hırsız, topluma zarar veriyor mu gerçekten? Onu yargılayan iri kıyım, perukalı beyefendiden daha fazla mı zarar veriyor topluma? Sorumuz budur. Kuşkusuz o yasayı çiğnemiştir ve yasa bir bakıma kamuoyunun somutlaşmış halidir; fakat eğer hiç kimse yasayı ihlal etmezse, kamuoyu katılaşır ve toplum ölür.

Hiç şüphe yok ki, kamuoyunun fikri sürekli değişiyor. O hâlde doğruyu ve yanlışını nasıl bileceğiz? Bir çağın serserisi, başka bir çağın kahramanı. Nefret içinde Roger Bacon’un elyazmalarını yağmurlu açık bir havada tahtaya çivilediler ve çürümeye terk ettiler. Onun kemikleri bilinmeyen metruk bir mezarda yatıyor. Yine de günümüzde, Ragor Bacon, insan [Batı] düşüncesinin öncüsü olarak değerlendiriliyor. Yeraltı mezarlığının karanlığında adı kötüye çıkmış ziyafetlerini sürdüren, bu lanetli Hıristiyan, S. Peter ve dünyanın tahına tırmandı. Front-de-Boeuf’un gönül rahatlığıyla canını yakabileceği Ya-

hudi faizci bir Rothschild -ticari savaşların kışkırtıcısı ve prenslerin misafiri- oldu; ve Shylock şimdilerde çok saygın bir tren yolu hissedarı.

Bir çağın kabul gören kişisi, başka bir çağın suçlusudur. İskender'in bütün görkemi, Tyre'yi savunan binlerce cesur insanı deniz kıyısında çarmıha germesini bizim gözümüzde haklı çıkarmıyor. Süleyman binlerce karısı ve cariyesiyle bugün Londra'da ortaya çıksa en hoppa çevreler bile şaşkına döner ve Brigham Young, onun yanında evcimen bir model kalır. Yargıç, mahkûm hakkın-da şimdi hüküm veriyor ama sonuçta toplum aradan yıllar geçtikten sonra yargıcı yargılayacak. Toplum elinde yeni bir kanun, yeni bir ahlâk nizamı tutacak ve eski temsilcisini ve onun başvurduğu yasayı zamanın zindanına gönderecek.

Görünüşe bakılırsa, sanki toplum, bir noktadan başka bir noktaya ilerlerken idealler oluşturuyor, tıpkı bireyler gibi. Her insanın hayatının herhangi bir noktasında bilinçli veya bilinçsiz, zihninde ulaşmaya çalıştığı bir ideali vardır. Aynı şekilde toplumun da zihninde bir ideal var. Bu idealler, toplumun o zaman gittiği yönün teğet veya birleşme noktalarıdır. Toplum, idealine ulaşmaz ama o yönde ilerler. Bir süre sonra hareketinin yönü değişir ve yeni bir ideal edinir.

Günümüzde büyük ölçüde olduğu gibi, eğer toplumun ideali maddî kazanç veya mülkiyet ise, toplumun özel kınama nesnesi hırsız olur, ama dikkat edin, zengin hırsız değil, çünkü zengin hırsız zâten varlıklıdır ve dolayısıyla saygı görür. Kınanan hırsız, yoksul hırsızdır. Yoksul hırsızın gerçekte saygı gören para biriktirme heveslisinden daha ahlâksız veya toplum dışı olduğunu kanıtlayacak hiçbir şey yoktur. Para biriktirme heveslisi, toplumun ana dalgasının istikametinde kürek çekerken, yoksul adam, dalgaya karşı kürek çekmekte ve alabora olmaktadır.

Yahut günümüzde olduğu gibi, eğer bilim, toprakta özel mülkiyete bel bağlarsa, onun düşmanı yasak bölgede avlanan kişi olur. Eğer kırsalda bir köye gidip köy eşrafının akşam yemeği sonrası yaptığı konuşmaya kulak verirsen, yasak bölgede avlanan kişinin bütün insânî ve şeytani fenalıkların bir birleşimi olduğunu hemen düşünmeye başlarsın.

Oysa ben yasak bölgede avlanan çok sayıda iyi huylu insan tanıyorum ve ya şans eseri benim karşılaştığım örnekleri iyi olmasından veya onlara karşı hüsnü niyet beslememden ötürü olsa gerek onlarla genelde çok iyi ahbablık-

lar kurdum. Tek kusurları istisnasız hepsinin toprak sahibini şeytanın elçisi olarak görmeleri idi. Yasak bölgede avlanan kişi herhâlde toprak sahibi kadar haklıdır, ama o zaman için haklı görülmez. Geçmiş zamana -herkesin her toprakta avlanabildiği- veya benzeri hakların yeniden hayata geçirileceği gelecek bir zamana ait bir hakkı (ve insiyakı) beyan ediyor.

Sezar, Suevi'ye toprağı ortaklaşa sürdüklerini ve özel mülkiyet altında olan toprak bulunmadığını söylemişti. Modern uygarlık safhasına girmeden önce bütün eski insan topluluklarının ortak hayat sürdüklerine dair pek çok delil var. Günümüzde bile Pasifik Adaları'nın bazı sakinleri aynı şekilde yaşıyor.

Eski zamanlarda, özel mülkiyet hırsızlıktı. Kendisi için toprağı veya mala sahip çıkmaya çalışan ya da ortak toprağın bir kısmını çitle çeviren biri -kendisine vergi vermeyen hiç kimsenin toprağını sürmesine izin vermeyen modern toprak sahibi gibi- tam anlamıyla bir suçluydu. Yine de suçlular, yolunu bulup öne çıktılar ve modern toplumun saygın kişileri oldular. Aynı şekilde günümüzün suçlularının da öne çıkıp gelecek çağın saygın kişileri olacağı kuvvetle muhtemeldir.

İlk Hristiyanlık dönemine ve ortaçağı özgü keşişlik ve dünya nimetlerinden el etek çekme ideali, şimdi kötü olmasa bile budalaca görülüyor. Çoğu zamanda ve yerde dürüstlüğün tek kisvesi olarak görülüp el üstünde tutulmuş yoksulluk artık suç ve edepsizlik diye kınıyor.

Göçebe hayatı, -yoksullukla birleştğinde- modern toplumda suç sayılıyor. Günümüzde çingeneler ve başıboş gezenler mimleniyor. Yerleşik bir meskeni olmayan veya daha kötüsü başını sokacağı bir yeri bulunmayan kimseye şüpheli gözüyle bakılıyor. Tanrı misafirine çiftlikteki ambarımızın ve kulübemizin kapılarını kapıyoruz. Bu yüzden bize Tanrı misafiri uğramıyor.

Ne var ki, bir zamanlar ve insanlık tarihinin bir safhasında, göçebe hayatı esastı ve yerleşimciler suçlu sayılıyordu. Ekinleri yakılıyor ve sığırları sürülüyordu. İnsan hangi hakla avlanma arazilerine bir sınır koyabilir ve ovaların özgür tabii hayatını kirli tarımıyla yağmalayabilir?

Evlilik ilişkisine ve ona bağlı ahlâka gelince; örnekler çok sayıdadır ve kötü nam salmıştır. Kamuoyu bütün safhaları ve idealleri bir bir hayata geçirmiş gibi görünüyor ve yine de son noktaya varılmış değil. Modern araştırmaların

gösterdiği üzere, ilkel insan toplumlarında, evlilik için izin verilen veya yasaklanan akrabalık ölçütü çok çeşitlidir. Kardeşlerin ilişkiye girmesine izin verildiği örnekler bile vardır. Oysa günümüzde böyle bir ilişki insanlık dışı ve utanç verici sayılır.

Çok kocalı olma bir zamanlar bir toplumda yaygınken, çok karılı olma başka bir zaman başka bir toplumda yaygın olur. Orta Afrika'da kabile reisi misafirperverliğinin bir göstergesi olarak karısını size sunar. Hindistan'da yerli prens karısını en samimi misafirinden bile saklar. Japonlarda kamuoyu genç kızları - asil ailelerden gelenleri bile- erkeklerle ilişkiye girmekte serbest bırakır, tabi *evlenene kadar*. Paris'te evlendikten sonra bile erkeklerle ilişkiye geçebilirler.

Eski Yunan ve Roma'da bazı parlak istisnalarıyla birlikte, evlilik, bayağı bir hadiseydi, çoğunlukla, bir kolaylık ve evi çekip çevirme işidir. Bir erkekle kadının ilişkisi ideal görülmez ve kadın aşağılanırdı. Aşk macerası başka yerlerde yaşıanıyordu. Özgür kadınların iyi veya kıymetli sınıftan olanları tutku ya ruhsal bir tılsım veren kimselerdi. Onlar eğitilmiş ve tanınmış kişilerdi ve en iyi zamanlarında genç erkeklerin üzerinde sağlam ve ayrımcı bir etki yapıyorlardı. Nitekim Socrates'in Theodota'ya saygılı davranışı ve ona sevgililerine dair verdiği öğüt - haddini bilmezleri kapısından uzak tutması ve saygın bir şeyi başarmış olanları sevindirmesi- bunu gösterir.

Bahsedilen kadınların nüfuzunun o zamanlar geniş olduğunu göstermek için Aspasia'yı örnek vermek yeterlidir. Eğer Eflatun, *Şölen* adlı eserinde Diotima'nın sözlerini dosdoğru kaydetmişse, bu kadının insânî ve ilâhî sevgi konusundaki öğretisi muhtemelen şimdiye kadar dünyaya sunulmuş en saygın ve esaslı öğretilerdir.

Kuzey insanların Avrupa'ya akınıyla birlikte yeni bir cinsel ilişki fikri öne çıktı ve karılar kocalarıyla eskisine oranla daha fazla eşit oldular. Öte yandan, aşk macerası, hâlâ, büyük ölçüde, evliliğin dışında yürüyordu ve başlıca iki şekli vardı: Sâde kadınlığa ideal bir bağlılık olarak şövalyece aşk ve gerek bireysel gerekse duygusal olarak çok farklı bir niteliğe sahip olan âşıklık -sevgili ve onun metresi (çoğu durumda başka birinin karısı olan), serenatlar, gizli aşk vb- . Gerek şövalyece aşk, gerekse âşıklık, kendi içinde yeni ve kadim dönemlere oldukça yabancı bir şey taşıyordu.

Sonunda modern zamanlara gelindiğinde tekeşli birleşme yaygınlık kazandı. Erkek ve kadın arasında eşit ve ömür boyu süren bağlılık, bu hayatın meyvesi olan çocuklar ve bu bağlılığın ebediyen sürmesi umudu, romantik edebiyatın esas teması oldu ve binlerce romanda ve şiirde zirve noktasına ulaştı. Ancak onca asırlık mücadeleden sonra günümüzde bu ideal yerleşti ve evlilik ilişkisinde tam özgürlük fikri, uygarlığın öncüsü olan ülkelerde en etkin şekilde dile getirildi. Gelecekte sosyal hayatın ortaklaşa yürütülmesi, görünüşe bakılırsa muhtemelen aile bağlarını zayıflatıp evlilik bağı zorunluluğunu gevşetecektir.

Eğer bütün ihtişamıyla ve insanlığın gelişime katkılarıyla eski Yunan çağ, evliliği el üstünde tutmadıysa bunun nedenlerinden biri o dönemin sevgi idealiydi ve bu ideale her şeyden çok esin veren şey, dostluk veya sevgi katına çıkarılan erkek arkadaşlığıydı.

Bu tür sevgiye örnek olarak Yunan tarihinin girişinde iki figür durmaktadır: Harmodius ve Aristogiton. Bu sevginin meyvesini (Eflatun'un doğasını savunduğu) ülkenin refahına ortak adanmışlıkta buldular. Kahraman Theban'ın ordusu "kutsal birlik"e, sevgilisi olmayan alınmıyordu ve rivayetlere bakılırsa, bu ordunun Chaeronea savaşına kadar ortadan silinmemesi bu tür sevginin ne kadar aleni olduğunu ve toplumdaki yerinin ne ölçüde kabul gördüğünü bizlere kanıtlıyor.

Yunan aklını canlandıran evrenselliğini ve derinliğini, sevgi üzerine yazılmış bütün yapıtların ruhsal açıdan sanki başka hiçbir duygu üzerinde durulmamış gibi yazılmış olması gerçeği ve yine büyük ölçüde ondan esinlenmiş Yunan heykeltıraşlığının görkemli panoraması apaçık ortaya koyuyor. Aslında tarihin bilinen en çarpıcı toplumu ve onun en büyük insanları bu sevgiden ayrı olarak ele alınıp dosdoğru anlaşılamaz. Ne var ki, modern dünya bunu nadiren kabul eder, etse bile çoğunlukla kınar.²⁵

25 Modern yazarlar, bu sevginin fiziksel yanına odaklanarak (bu noktada manevi olanı tanımlayıp kanıtlama gereği duyulmadan) salt müstehcenliği dolayısıyla -örneğin savaş zamanında- karşı çıkıyorlar ama kahramanca bağlılığın esaslı anlamını es geçiyorlar. Öte yandan, bizi burada ilgilendiren husus ideallerdir, onların bozulması değil.

Bir çağın ahlâkî meseleleriyle diğer çağın ahlâkî meselelerinin ne ölçüde farklı olduğunu göstermek için -tefecilik, büyü, intihar ve bebek katli gibi vakâîlardan- başka örnekler de verilebilir. Bütün olarak insanlıktaki genel ilerlemeye (doğrusu buna ben de inanıyorum) bakarak kendimizle gurur duyarız.

Ne var ki, günümüzde en sığ *îlkel* bile, zenginin safahata dalmasına, yoksulunsa sistematik şekilde açlık çekmesine izin veren bir kamuoyuna sahip olan bu uygarlığa bakınca ürperir. Eğitimsiz halkın sağlıklı duyarlılığının değil de eğitilmiş sınıfların genelde onayladıkları, hayvanları kesip biçme, eski Mısırlılarca en iğrenç suçlardan biri sayılırdı. Böyle bir şeyin yapılabileceğini akıllarının ucundan bile geçirmezlerdi (Mısır'ın *sonraki* çağlarında hayvanları kesme, açıkçası onaylanan bir uygulama haline gelmişti.)

İnsanlığın ahlâkî yargıları yalnızca çağdan çağa ve ırktan ırka değişmekle kalmaz, yine çarpıcı şekilde, aynı toplumun sınıfları arasında da son derece değişiklik arz eder. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, toprak sahibi, yasak bölgede avlanan kişiyi suçlu olarak görürken, avcı da onu, polisi kendi tarafına çekmiş bencil zorba olarak görür. Hissedarlar temettüler üzerinden saygın ve nazıkçe geçinirken ve ağır işçileri ve kamu yerlerinin müdavimlerini intimsiz kişiler olarak görüp işten atarken, buna mukabil, ağır işçiler hissedarları sinsî hırsızlar olarak görüp onlardan nefret ederler.

Her şeyden önce bunların hangisinin haklı olduğunu anlamak zordur. Ülkedeki bir sınıfın ahlâkî tekeline aldığını, diğer sınıfların da ulaşmadıkları erdeme basitçe küftettiklerini varsayıp, bu uyuşmazlıkları göz ardı etmek faydasızdır, çünkü vakia böyle değil. Diğerlerinin gözünde ne kadar günahkâr ve serkeş görünse de, her sınıfın kendi safları arasında çok sayıda cömert, saygın ve fedakâr kişiler barındırdığı, herkesin kabul ettiği apaçık bir gerçektir. Dolayısıyla böyle bir sınıfın genel fikri, diğer sınıflarinkinden ne kadar farklı olursa olsun, az önce bahsedilen gerçekçeyle en azından değersiz bulunamaz.

Her ne kadar toplumun giderek artan büyük bir kesimi rahipleri koyun kılığındaki kurt olarak görse de, rahipler arasında, halkın hakîki çobanları olan, ideal rahipler vardır. Cömert ve son derece eli açık olup, son kuruşunu da sıkıntı içindeki bir yoldaşıyla paylaşmaya hazır usta hırsızlara nadiren de olsa rastlanır. Güçlü dînî hassasiyetlere sahip olan ve ateistleri *hakîkî* günah-

kârlar olarak gören ama genel kabul gören ahlâkın sınırlarının dışında yaşayan kadınlar da vardır. Taşçılar gibi içinde yavuzluk cevheri taşıyan aristokratlar vardır. Çoğu demir işçisi veya maden işçisi gibi yiğit ve fedakâr olabilecek, senet hamilleri ve salon tembelleri vardır. Ne var ki zikrettiğimiz bütün bu sınıflar birbirinden az veya çok farklı ahlâk düsturlarına sahiptir. Bu durumda önümüze çıkan soru şudur: Bunların hangisi doğru ve saygın düsturlara sahiptir?

Aynı toplumda düsturların bu şekilde farklılık sergilemesiyle ilişkili olarak, her ne kadar aynı zamanda birçok düstur var olsa da, kendini yasa olarak somutlaştırmış tek bir düsturun sahiden geçerli olduğu, diğerlerinin değersiz olduğu için reddedildiği söylenebilir.

Fakat bu yasa meselesine geldiğimizde, dile getirilen itiraz pek savunulamaz. Çağdan çağa baskın veya idâreci sınıfın düsturlarını yansıtan yasa, yavaş birikir ve kuşkusuz yavaş yavaş değişerek, her zaman yönetici sınıfa eklenir ve onun tarafından icra edilir.

Günümüzde hâkim sınıfın kanunnamesini resmeden en uygun kelime itibardır. Eğer bu kanunnamenin diğer sınıfların kanunnamelerine niye büyük ölçüde baskın çıktığını ve hukuku kendi tarafına çektiğini (kendi kanunnamesine uymayan sınıfları hep suçlu diye yaftaladığını) soracak olursak, verilecek tek cevap şudur: Çünkü bu, iktidardaki sınıfların kanunnamesidir. İtibar, servet ve hâkimiyet sahibi kimselerin kanunnamesidir ve bu kişiler aynı zamanda akıcı kaleme ve dile sahip olduklarından modern edebiyatın ve basın da standardını belirlerler. Bu, diğerlerinden daha iyi olduğu için değil, revaçta olduğu için daha iyi bir standarttır. Bu, modern toplumun başlıca temsilcileri olan sınıfların kanunnamesidir. Burjuvazinin kanunnamesidir. Geçmişin feodal nizamından ve şövalye sınıfların nizamından farklıdır. Geleceğin demokratik nizamından, eşitlik ve kardeşlik nizamından farklıdır. Bu, ticari çağın nizamıdır ve ayırt edici düsturu da mülkiyettir.

Bugünün itibarı, mülkiyete duyulan itibardır. Zengin olmaktan daha itibarlı bir şey yok. Hukuk bunu onaylıyor. Her şey zenginlerin tarafında. Adalet, yoksullar için çok pahalı bir şey. Mülkiyete karşı işlenen suçlar, kişilere karşı işlenen suçlardan çok daha önemli sayılıyor. Karınızı çok feci dövdüğü-

nüzde sâdece üç aylık hapis cezası alırken, bir tavşanı çaldığınızda yıllarca hapse “gönderiliyorsunuz”. Büyük meblağlarda kumar oynamak saygın bir iş-ken, sokakta bir kuruş için yazı tura atmak aşağılık bir iş kabul ediliyor ve po-lice havale ediliyor.

Şurası artık herkesin bildiği bir gerçek ki, yüksek sınıftan bir dolandırıcı, toplumda “saygı görürken”, üstü yırtık pırtık da olsa dürüst olan biri kesinlikle dışlanıyor.

Nitekim Walt Whitman, şöyle diyor: “Yakışıklı lordları, güzel giysili kraliçeleri ve saraylarıyla feodal hanedanlık dünyasına özgü lanet suçların ve arsız aşağılıkların şaşaasının bolluğundan geçilmiyor. Ama halk, perişan, derbeder ve günahları büyük ve rezilce görülüyor.”

Dolayısıyla gördüğümüz gibi, günümüz İngiltere’sinde çeşitli sınıflar ve bu sınıflara ait çeşitli düsturlar ve ahlâk var olsa bile, şiarı mülkiyet olan yönetici sınıfın düsturu güçlü şekilde revaçta. Ne zaman ki, bir millet birbirlerinden belirgin şekilde farklı sınıflara ayrılmışsa, ondan sonra durum hep böyle olmuştur. Bir çağda -ticaret çağında- ticaretin kanunları ve paraya düşkün sınıf hâkim olur. Başka bir çağda -askerî çağda- askerî sınıfın kanunları hâkim olur. Daha başka bir çağda- dînî çağda- din adamları sınıfının kanunları hâkim olur. Irklar henüz kabile halinde yeni gelişirken, sınıflara ayrılma meselesi daha ortaya çıkmadan önce bile adetlerin ve ortak kanının çok çeşitli olması bir ırkı diğerinden ayırıyordu.

O hâlde, sâdece dünyanın farklı yerlerindeki veya farklı çağlarındaki toplumlar arasında değil, herhangi bir zamanda aynı toplum içindeki farklı sınıflar arasında bile aynı davranışlara atfedilen saygı veya kınamanın büyük ölçüde (benim dile getirdiğimden çok daha büyük ölçüde) farklılık göstermesinden nasıl bir sonuca varmalıyız? Bütün zamanlar için geçerli olan ahlâk yasası diye bir şey yoktur, sonucuna mı varmalıyız, yoksa her ne kadar toplum onu şimdiye kadar bulamamış olsa da, böyle bir şeyin var olduğunu varsaymalı mıyız?

Davranışlara herhangi bir ölçüde uygulanabilecek kalıcı bir ahlâk yasasının olmadığının apaçık ortada olduğunu düşünüyorum. Herhâlde belli türde davranışlara atfedilen saygı veya kınamanın bu türdeki davranışların o zama-

nın toplumu için yararlı veya zararlı olmasından -veya öyle sanılmasından- kaynaklandı.

Fakat bir davranış, sosyal gelişme süreci içinde bir durumda faydalı veya diğer bir durumda zararlı olma niteliğini yitirdikten çok sonra bile, o davranışa yapıştırılan iyilik veya kötülük yaftası kalkmaz. Aslında çok sonraları o ırkın düşünürleri bu çelişkiyi fark ederler. Böylece ırk için neyin sahiden iyi veya kötü neyin de sözde iyi veya kötü olduğuna dair büyük bir karışıklık halkın zihninde kısa bir süre içinde belirir. Bu ikisini ayırmaya çalışan cesur ruhlar karışıklığın bedelini şehitlikle öderler.

Apaçık olan husus şu ki, ırk için yararlı veya zararlı olan davranışlar, ırkın hayatının değişen şartlarıyla birlikte mutlaka değişir. Yani bir çağda veya bazı koşullarda faydalı olan bir şey başka bir çağda veya başka koşullarda zararlı olabilir. Bu nedenle kalıcı veya her zaman geçerli bir ahlâk yasası, ahlâkı sosyal deneyimin bir sonucu diye yorumlayanların gözünde var olamaz. Gerçekte ahlâkı sezgisel olarak değerlendiren bazı kimseler herhangi bir *davranışın* kendi başına ya doğru veya yanlış olabileceği görüşündedirler. Her ne kadar bu tür bir yüzeysel yargı varsa da, konuya derinlemesine baktığımızda doğruluk veya yanlışlığın niyetle ilgili olduğu noktasında uzlaş sağlanacaktır. Öldürmek kötü değildir, cinayet işleme niyetiyle öldürmek kötüdür. Bir başkasının çantasından para almak kendi başına ne ahlâkîdir, ne de ahlâksızlıktır. Her şey buna izin verilip verilmediğine veya iki kişi arasındaki yakınlığın derecesine bağlıdır.

Açıksası belli koşullar altında haklı çıkarılamayacak davranış olmadığı gibi, yine belli koşullar altında haksız çıkarılamayacak davranış da yoktur. Bu nedenle erdemlerden veya ahlâksızlıklardan kalıcı ve ayırt edilebilir davranışlar diye söz etmek yanıltıcıdır. Böyle bir ayırım söz konusu değildir, yüzeysel ve geçici bir genel yargı bahsedilen aynı yaratmadığı sürece. Ahlâk niyetlerde ortaya çıkar ve birbirlerinden kesinkes ayrı erdemli ve erdemsiz niyetler vardır.

Dolayısıyla davranışlar için kalıcı bir ahlâk yasası aramaktan vazgeçtik. Böyle bir şeyi niyette aramaya daha yatkınız. Ve bunun doğru yönde bir hareket olduğunu sanırım herkes kabul edecektir. Ne var ki, bu noktada bazı

güçlükler çıkıyor ve mesele öyle hemen halledilecek bir meseleye benzemiyor. Her ne kadar kabaca konuşursak, bazı niyetler diğerlerinden daha saygın ve makbul olsa da, niyetleri erdemli ve erdemsiz diye keskin şekilde ayırmak çok zor görünüyor.

Genelde bizler, tedbirliliği, cömertliği, iffeti, hürmeti ve cesareti erdem sayıp, bunların zıddı olan, aceleciliği, eli sıkılığı, şehvet düşkünlüğünü, küstahlığı ve korkaklığı erdemsiz olarak kabul ederiz. Ama bazı durumlarda daha az saygı duyulan bir vasıf, o durumda en gerekli vasıf olabilir. Ve eğer bu vasfın aşırısı makbul değilse, onun zıddının aşırısı da makbul değildir. Cesaretin budalık noktasına varılmaması gerektiği genelde söylenir. İffet, ilk kilisenin keşişlerinin kadar ileri gitmemelidir. Hürmet duygusunda da elbette bir sınır olmalıdır. Aslında bazen daha az saygı duyulan niyetler, daha çok saygı duyulan niyetleri dengelemek ve belirginleştirmek bakımından gereklidir. Onlardan yoksun bir kişi yavan olur. Tıpkı bedende saygın organların yanı sıra daha az saygın olan organlar da bulunması ve onların da kendilerine göre bir işlev sahibi olması nedeniyle onlardan vazgeçemeyeceğimiz gibi.

Hâsılı bir dizi yazar, erdemli ve erdemsiz niyetler arasına kesin bir çizgi çekmekten vazgeçip, erdemsizliklerin de erdemler gibi gerekli olduğunu ve gerçek kurtuluşun bu ikisi arasında yattığını cesurca savunmuşlardır. Yunanca *πεικεια* ve *σωφροσυνη* kelimeleri karakterin mükemmelliği olarak bir karışım veya uyumlu düzenleme fikrini işaret eder. Plutarch, *Essay on Moral Virtue* başlıklı kitabında şöyle der: “O hâlde bu, niyetlerimizin ifrat ve tefrite kaçmasını önlemek için, tabiatı takip eden pratik aklın işlevidir. Böylece duygusal akımlara bağlı kalarak ruhun sorgulanamaz kısmında ifrat ile tefritin arasında olan ahlâkî adetler yaratır.”

İngilizce “gentleman” kelimesi de, eskiden benzer bir anlam taşıyordu. [Kelimenin kökü olan gentle’ın bir anlamı da mutedildir.] Emerson her erdemsizliğin “bir erdemin ifratı veya tefriti” olduğunu ve “tarihin ilk dersinin kötülüğün iyiliği olduğunu” söyler.

Bu görüşe göre, haklılık ve haksızlık niyetlerin kendilerine değil, onların hayata geçirilişine, birbirleriyle ve koşullarla olan nispetine atfedilmelidir. Şimdiye kadar, ahlâkî, davranışların ardında yatan niyetlerde aramak için

davranışlar alanını geride bıraktık. Şimdiyse, ahlâkı, niyetlerin ardında yatan ve onları konumlandıran güçte aramak için niyetlerin alanını geride bırakıyoruz. Bu da daha öncekiyle aynı yönde atılmış ileri bir adımdır ve muhtemelen bizi daha tatmin edici bir sonuca götürecektir. Öte yandan insan fıtratının bu uzak yollarına bizi götüren çabalarımızla illaki at başı giden kesinlik isteğinde ve bahsedilen yollara ilişkin bilgimizin noksan oluşunda yatan belli başlı zorluklar vardır.

Bu nedenlerden dolayı ve konu karmaşık ve zor olduğu için okuyucudan birkaç dakika şu husus üzerinde düşünmesini istiyorum: Nasıl ki ahlâklı ve ahlâksız davranışlar arasına kesin bir çizgi çekemiyorsak, ahlâklı ve ahlâksız niyetlerin arasına da kesin bir çizgi çekemiyoruz ve bu durum, bizi, ahlâkın bir temelini bulacaksa, tabiatımızın daha ileri bir bölgesine bakmaya itiyor.

Eflatun, *Phaedrus*'da ruhla ilgili yaptığı benzetmede, insan denen at arabasını çeken niyetleri açıkça iki sınıfa ayırır: ulvi (siyah atla sembolize edilen) ve süfli (beyaz atla sembolize edilen). Fakat bu ayırım, siyah atın yok edilmesi veya ihmal edilmesi gerektiğini öne sürmez sâdece onun da beyaz at gibi sürücünün kontrolü altında tutulması gerektiğine işaret eder. Eflatun bu benzetmesiyle insanda niyetlerin ardında yatan ve yalnızca onun kontrolü sayesinde insanın güvenle hareket edebildiği bir gücün bulunduğunu ima eder.

Aslında eğer daha şiddetli ve süfli niyetler yok edilseydi, insan ruhunun at arabasının sürüş gücünün yarısı kaybolurdu. Nefret, bazen kötü olabilir, ama her şeyden önce nefretin gerçek değeri nefret ettiğiniz şeye, niyetinizi ne yönde kullandığınıza bağlıdır.

Öfke kimi zaman gayri insânî iken, kimi zamansa harikuladedir. İnatçılık oturma odasında yersizken, düşmanın atağına karşı önemli bir mevkinin korunması gerektiğinde, savaş meydanındaki en önemli erdem olup çıkar. Şehvet abartıldığında manyakça ve utanç verici olsa da ilâhî ortağı olan sevgiden nihayetinde ayrılamaz. Nispeten daha makbul niyetlerin idâreyi büsbütün ele geçirmesine izin vermek işe yaramaz; sol yanağınıza tokat atana sağ yanağınızı çevirmek (Tolstoy'u hatırlayalım) sâdece tokat atmaya cesaretlendirir. Herkesin kömür kovanını doldurmak için koşuşturacak kadar fedakâr olduğu bir toplumda bir şeyler kesinlikle ters gidiyor demektir.

Biyografilerimizin hiç hata işlemeyen, birçok erdemle dolu, pirupak kahramanları bizi hoşnut etmiyor. Hata işlemeyen bir insanın hiç değilse sıradan, ilgi çekmeyen, ışıksız ve gölgesiz bir resim gibi olduğunu düşünürüz. Karakteri iyi hasletler ve kötü hasletler diye yarı-dindarca birbirinden ayırmak (san-ki iyi hasletler korunup kötü hasletler bir kenara atılabırmış gibi) hem yetersiz, hem de yanlışır.

İnsanın fitratını öğrenmek isteyen kişinin yapması gereken şey, (sözde) erdemleri (sözde) ahlâksızlıklardan, siyah atı beyaz attan ayırmak değil, onların birbirleriyle ilişkisini ortaya çıkarmak, karakteri bir bütün olarak görmek, onun farklı kısımları arasındaki karşılıklı bağı fark etmek, karakteri bir bütün halinde oluşturan, varlığı ve kontrolü insanı ve onun bütün davranışlarını “doğru” çıkaran ve yokluğunda (eğer gerçekten tamamen yok olması mümkünse) insanın ve onun davranışlarının “yanlış” olduğu, gücü ortaya çıkarmaktır.

Ahlâksızlık, hata, kabahat diye adlandırdığımız şeyler genelde bir tür sınırlandırma olarak belirir. Örneğin acımasızlık, insânî hoşgörünün sınırlandırılmasıdır. Körlük olarak önyargı, ayırt etme isteğinin sınırlandırılmasıdır. Fakat şu veya bu şekilde olsun bu sınırlamalar, tam da, insanın dünyada var olabilmesi için gereken sınırlamalardır. Eğer hareket edecek ve yaşayacaksa ancak belli sınırlar içinde hareket edebilir ve yaşayabiliriz.

Akıntının geçmesi için bir kanalın olması gerekir, aksi hâlde akıntı dağılır ve her yönden kendini amaçsızca yitirir, değirmenin tekerini döndüremez. Eğer bir adam uzlaşmacı değilse ve geçimsizse onun başkalarına yönelik hoşgörüsü az ve sınırlıdır.

Ne var ki, gönüllü olarak uzlaşmaya yanaşmayan insanın değersiz görüldüğü, durumlar da (ki herkes bu durumları bilmelidir) vardır hayatta.

Bazen ahlâksızlıklar diğer vasıfları oluşturan, bir bakıma onları var kılan hammadde olarak belirir. Örneğin şehvet düşkünlüğü bütün sanatların ve yüce duyguların temelinde yatar. Çekingenlik duyarlı yaratıcı mizacın kusurudur. Pervasızlık, budalaca samimiyet ve zarafet eksikliği kimi reformcuların hamurunda vardır. Elinizde ne var peki? Bir ineğin boynuzlarına sahip bir tavşan mı? Köpek mizaçlı bir eşek mi? Reformcu, haşinliğinin ve saldırganlığının

kökünü kazımak zorunda değildir, bilakis bu vasıflarından faydalanmanın yolunu bulmalıdır. İnsan da şehvet düşkünlüğünü yok etmek yerine onu insânîleştirmek zorundadır.

Lecky, *History of Morals* başlıklı kitabında, toplumda kimi kusurların kaçınılmaz olarak kimi meziyetlere eşlik ettiğini gösterir. “İrlandalı köylüler daha az iffetli olsalardı daha müreffeh olurlardı” şeklindeki tespitini, erken evlilikleri (erdemli kabul edilen) “ulusal tedbirsizliğin en bariz kanıtıdır ve endüstriyel zenginliğin önündeki en ölümcül engellerden biridir” yönündeki görüşüne dayandırır. Aynı şekilde yazar kumar masasının “diğer alanlarda nadiren böylesine belirgin görülen” cesaret ve ağırbaşlılığı beslediği yorumunda bulunur.

Bu gerçeği Bret Harte, *Outcasts of Poker Flat* başlıklı eserinde John Oakhurst karakteriyle çok güzel işlemiştir. “Endüstriyel dürüstlüğü teşvik edilmesi, imalatın gelişmesinin ahlâk üzerinde olumlu bir etki yapmasının herhâlde tek biçimidir.” Öte yandan “ilâhî takdire güven, kanaatkârlık, aşırı yoksulluğa ve acıya boyun eğme, hakîki yumuşak başlılık ve kardeşlere yardım etmeye içtenlikle hazır olma, hiçbir zulmün veya rüşvetin sarsamayacağı dînî inançlar, kahramanca, yüce ve uzun süreli fedakârlık insanların yalan söylemeye ve hileye alıştıkları bazı toplumlarda görülebilir.” Söz konusu yazar, tutumluluk ve basiretin -bizimkisi gibi endüstriyel bir uygarlıkta “en elzem” meziyetler olarak görülen- başka zamanlarda (“yarının önemsenmediği”) tam tersi yönde değerlendirildiğini belirterek, şu genel kaniya varır: Toplum gelişirken elde edilen her kazanım biraz yitirilir ve “fedakârlık, gayret, saygı ve namus”u öne çıkarmaya uygun düşmediği için “uygarlık” özellikle suçlanır.

Meselenin özü şudur: Ahlâksızlık veya kabahat diye adlandırdığımız şeyler -ister onları sınırlamalar, isterse karakterin hammaddesi olarak görelim, ister sâdece bireysel açıdan, isterse toplumla ilişkileri açısından bakalım- insan hayatının vazgeçilmez unsurlar, onlarsız erdemlerin var olmayacağı unsurlardır. Dolayısıyla erdemleri ve erdemsizlikleri ayrı iki sınıfa ayırıp, birincileri muhafaza edip, ikincileri zaman içinde ortadan kaldırmak imkânsızdır. Kusurlara ve kötü hasletlere bu şekilde yaklaşamaz. Onların da hakları için bağışlıklar ve göz ardı edilemezler. İçimizde bir yere sahiptirler ve onları o ye-

re koymak zorundayız. İstiridyedeki toz zerresi gibi onlardan inci yapmak zorundayız.

Bunlar dağa şekil veren sarp kayalıklar ve derin yarıklardır. Hiçbir eğime veya çatlağa sahip olmayan her yandan yayılan, böylece tepe mi yoksa ova mı olduğu belli olmayan -tıpkı okyanustaki tıpkı med-cezir dalgası gibi- bir dağı kim ister ki? Havayı dolduran güzel kokusu ve saf beyazlığıyla bir zambak yetiştirmek istiyorsanız soğanını toprağın derinliklerine gömmekle işe başlamaz mısınız?

O hâlde, iyi niyetler ile kötü niyetler arasına kalıcı kesin bir çizgi çizmenin imkânsız olduğunu kabul ettikten sonra geriye, her ikisini de benimseyip -hem iyi hem de kötü olanı darlıktan ve sınırlılıktan kurtarmak-, her ikisini de insanlığın hizmetinde kullanmak kalıyor. Nitekim toprak sâdece yanlış yerdeyse sorun olur, aynı şekilde insanın içindeki kötülük de insanın kontrol edip kendi faydasına kullanmadığı niyetleri ve davranışları içerir sâdece. Kötülük, niyetlerin ve davranışların kendilerinden ibaret değildir, onların insanlık dışı kullanılmasından ibarettir. Kişi ile ıstırap çeken kardeşinin arasına giren en kusursuz erdem -sâdece ruhun ikamet etmesi gereken İnsanın kutsal tapınağına konulmuş, en beyaz mermerden sevimli bir görüntü- zındıklık ve kirlilik olur.

İnsanın faydasının tam olarak ne içerdiği başka bir husustur. Okuyucunun da tahmin edeceği üzere, bu, nihayetinde tanımdan kaçan bir konudur. Fakat bu husus belli bir tanımdan kaçsa da, onunla ilgili yaklaşık yargılarda bulunmamak için bir neden yoktur. Ayrıca düşünsel tanımdan nihai kaçışı, insan içinde hayati bir güç olamayacağının ve davranışlarının esin kaynağını oluşturamayacağının kanıtı değildir.

İki konuyu sırayla gözden geçirecek olursak... Öncelikle, başlangıçta da gördüğümüz gibi, toplumun deneyimi, onu, sürekli, davranışları iyi ve kötü, yararlı ve zararlı diye sınıflandırmaya itiyor. Böylece dışarıdan bireyin içine doğru ilerleyen ve onun bir parçası olan ahlâk kaideleri oluşuyor. Bu kaideler, her çağda insan için faydalı şeyler olarak yorumlanabilir ama daha önce gördüğümüz gibi, onlar doğaları gereği çok noksandılar ve sorunun koşulları sürekli değiştiği için, bu metotla sorunun nihai ve kesin çözümü imkânsızdır.

iliyatta veya görünürde ideal alana çok bağlı kalamaz, ruhen bağlı kalsa da. Eğer insan bu dünyada yaşayacaksa ve ölümlüyse bir miktar sapma, biraz kusur olmalıdır.

Birey ile toplum arasında bir benzerlik kurulabildiği için, nasıl ki bireyin, nihayetinde kötü niyetlerini tanıyıp onları faydası için yerli yerince kullanması gerekiyorsa, toplum da suçlularını tanıyıp onların yerini ve faydasını ayırt etmelidir. Ressam, paletindeki gölgeleri umursamazlık etmez. Bilgili bir devlet adamı da, sosyal düzenin itici gücünü ortadan kaldıracak endişesiyle suçluyu toplumdan dışlamaya çalışmaz.

Buraya kadar söylediklerimizden çıkan sonuç şu: Genelde biz bir insanı, görünürde kesin bir ahlâk yasasını çiğnediği için değil -zira böyle bir yasa yoktur-, o zamanın hâkim yasasını çiğnediği için, suçlu sayarız ve bu da büyük ölçüde zamanın idealine bağlıdır. Spartalılar toplumdaki hırsızlık alışkanlığının askerî beceriyi pekiştirip şahsî servet biriktirmeyi kösteklediği için hırsızlığa izin vermişlerdi. Zira şahsî servet biriktirmeyi büyük bir kötülük sayıyorlardı. Fakat günümüzde şahsî servet bizim büyük hedeflerimizden, hırsızlık ise, kötü sayılıyor.

Öte yandan, günümüzün tarihçilerinin bize söyledikleri gibi, toplum geçmişteki bir komünal “toplum” safhasından geçip, özel mülkiyet ara safhasına girdi ve şimdi, bu safhadan da geçip daha gelişmiş bir “komünal toplum” safhasına girecekse, hırsızın (ve daha önce sözünü ettiğimiz, yasak bölgede avlanan kişinin), geçici bir idealin münhasıran hükümlerine karşı çıkan kişi olduğu açıklık kazanır. Onsuz biz ne yaparız? Hinton’un da belirttiği gibi o toplumu yeniden oluşturma yolunu açar ve bu uğurda bir söylevciden çok daha faydalıdır. O servetin kasnağına oturarak zaman içinde özel mülkiyetin ağırlığını ve eziyetini öylesine dayanılmaz kılar ki sonunda toplum onu ortak fayda lehine sevinçle yıkar. Yasanın işleyişi öylesine karmaşık ve hırsız ezmek için başvurduğu yollar öylesine çeşitli ki, her geçen gün daha fazla çöküyor. Sonunda, hırsız kazanacak. İstediklerini elde edecek, ama (insan hayatında her zaman olduğu gibi) beklediğinden çok farklı bir şekilde istediklerini elde edecek.

Ayrıca hırsız bizi ele aldığımızda, onun toplumun diğer kesimlerinden daha az insânî olduğunu söyleyemeyiz. Büyük hırsız grupları kendi aralarında

oldukça paylaşımcıdır ve eğer onlar eski bir çağın yaşadığını temsil ediyorlarsa, gelecekte daha iyi bir çağın müjdecileridir. Onların her şehirde dostları var, her zaman göç edebilirler ve başka yerlere sınılabirler. Kendi aralarında eli açık ve cömerttirler. Eğer zenginleri, doğal düşmanları ve avları olarak görüyorlarsa, çoğunun büyük ölçüde Robin Hood ruhuyla hareket ettiğini ve yoksullara gerçekten yardımcı olduğunu inkâr etmek zordur.

Asırlar boyu süren ıstırap ve kötü namla toplumun lanetini ve şikâyetini üzerine çekmiş olan fahişeliğin daha talihli kız kardeşinin daha iffetli bir evlilik yapmasına nasıl katkıda bulunduğunu, Lecky o ünlü yazısında anlatır. Tekeşli evlilik düşüncesi aslında bir bakıma özgür kadınlara atılan iftiralar sayesinde yerleşmiştir.

Öte yanda eğer çoğu insanın düşündüğü gibi cinsel ilişkide belli bir serbestlik makul ve uzun vadede belli sınırlar içinde istenilir ise, kendisinin yıpranması pahasına ağır ayrıcalıklara karşı çıkan bir kişi olarak fahişe, kendi içinde iyi olan bir geleneğe bağlıdır, öbür türlü bu gelenek muhteşem tekeşli evlilik idealine bağlılığımız karşısında kaybolabilirdi.

Tarihte kelimenin bu bağlamdaki uygun anlamıyla fahişeliğin yüceltildiği, tapınak hizmetine tahsis edildiği, insanlar ve tanrılar tarafından onurlandırıldığı bir dönem (İncil’de de geçen, Yunan’ların kutsal köleleri evresi) yaşandı. Fahişeye gözcülük edilip, sövüldüğü bir dönem de yaşandı. Gelecekte modern ticari tutum belasından tamamen kurtulmuş özgür bir birliktelik bir kez daha yüceltilip saygı gördüğünde, fahişe yeniden toplum tarafından kabul görüp rahata erecektir.

Diğer durumlar için de aynı şey geçerli. Tarihe dönüp baktığımızda, neredeyse her insânî güdünün bir devirde saygı görüp bütünüyle hayata geçtiğini görüyoruz. Böylece insan onun güzelliğini ve değerini anladı. Fakat daha sonra diğer güdüler üzerinde hâkimiyet kurmasın diye tahtından indirildi ve sonraki bir dönemde ise aynı güdü soruşturulup yasaklandı. Her şeyden önce her güdünün tam insânî faydası bulunmalı ve o fayda hayata geçirilmelidir.

Uygarlık çağına kadar (ilkel toplum üzerine yazan yazarlara göre) ilk insan kabileleri sınırlı adetlere sahip olsalar da, temelde yapısal olarak demokratiktiler. Aslında başka türlü de olamazlardı. Üyelerin toplumdaki konumla-

rı eşitti. Hiçbir birey diğerleri üzerinde keyfî bir güç kullanamazdı. Kabile hayatı ve standartlar el üstünde tutuluyordu. Gelecekte çok daha yüksek bir düzlemde gerçek demokrasi kurulduğunda, öteden beri eksik olan bu eşitlik yeniden tesis edilecektir, sâdece insanların arasında değil, bir bakıma, insanlığın bütün tutkuları ve nitelikleri arasında da.

Hiç kimse bir başkasına baskı uygulamayacak, bilakis herkes insanlığın üstün hayatına bağlı olacak. İnsanın at arabası iki at yerine bin tane ata sahip olacak, ama bütün atlar sürücünün kontrolü altında bulunacak. Bu arada uygarlık dönemi boyunca sözde suçluların, sözünü ettiğimiz toplum düzenine geri dönüşün yolunu açtıklarını söylersek abartmış olmayız; çünkü onlar, çirkin ve itici bir kabuğun içinde de olsa, gelecekteki hayatın değerli tohumunu muhafaza ediyorlar. Toplumun bütünleyici ve vazgeçilmez bir parçasını oluşturan suçlular, uzun vadede toplumun en saygın ve onurlu üyeleri olacaklardır.

O hâlde her şeyden önemlisi, kalıcı davranış yasası olarak kabul edilen “ahlâk” yasalarının bir kenara atılması gerekiyor. Böyle kalıcı yasalar olamaz. Bir çağ, bir ırk, bir sınıf, bir aile geçerli olduğunu düşündükleri bir yasaya sahip olabilirler ama ancak onlar için ve geçici bir süreliğine geçerlidir o yasa. On Emir, İsrailîler için kaba hatlarıyla hazır faydalı bir kanunname olabilir ama bizim için çok fazla istisna ve yorum taşıdığı için fiiliyatta faydasız bir şeydir. “Çalmayacaksın!” Tamam, ama buna kim karar verecek ve ta başından beri gördüğümüz gibi “hırsızlık” neyi içeriyor? Mesele o derece karmaşık ki bir cevap bulmakta zorlanıyoruz. Yarı aç gezen bir serseri bir somun ekmeğimizi “çaldığında” onu kinayacak mıyız? Lycurgus onun sırtını sıvazlar ve modern filozof onun toplumun yeniden inşasının yolunu açtığını söyler. Eğer serseri de filozof olsaydı, aynı davranışı salt kendi menfaati için değil, toplum menfaati için de yapardı. İnsanlığı kurtarmak için bir suç işlerdi.

Geriye sâdece insanlık kalıyor. Her zaman geçerli olan ahlâk yasası sözkonusu olmadığından, kendimizi haklı, komşumuzu haksız çıkarmanın bir yolunun olmadığını da üzülererek itiraf etmeliyiz. Aslında kendimizin haklı olduğunu düşünme edimimiz (düşüncede bile olsa kendimizi diğerlerinden ayrı tutmayı ima eden) bile yanılma payı içerir. Eğer biz “haklı” da olsak, bir zaman gelecek onun farkına varmayacağız, başkalarından ayrı oluşumuzu unutup in-

sânî eşitliğin büyük alanına gireceğiz. Eşitlik, işte bu alanda bütün insânî kurlar telafi edilir. Hepsî yerli yerini bulur. Komşunuzu *kendiniz gibi* sevmek tek yasa ve kurtuluştur. Başkalarıyla “eşit” olduğunuzu düşünmek, onların hayatının sizin hayatınız, sizin hayatınızın da onların hayatı olduğunu düşünmek -bunu ne kadar az yaşasak da-, her iki tarafı da kucaklayan başka bir hayata girmek demektir; ahlâkî ayrımlar alanının ötesine geçmek ve artık onları dert edinmemektir.

Sevgililer arasında haklar ve vazifeler yoktur. İnsanlığın hayatında da o zamanda en iyi neyse onda kendini ifade eden içgüdüsel karşılıklı yardımlaşma sözkonusudur. Hiçbir şey yasak değil, işe yaramayacak hiçbir şey yoktur. Eşitlik yasası kusursuz ölçüde esnek, bütün zamanlara ve mekânlara uygulanabilir, bütün karakter özelliklerinde yeri vardır ve istisnasız onların bütününe haklı çıkarıp iyi yöne sevk edebilir. Ve bu yasayla hayat tam bir özgürlüktür. Yine de bu, yasa değildir, daha ziyade av evvel de belirttiğimiz gibi bireysel hayatı aşan, bireyin içinden neşet edip benliğini başka alanlara yükselten, yozlaşmanın, ıstırap dünyasının ötesine geçiren yeni bir hayattır.

Kendin için hareket etmek ile komşun için hareket etmek arasında ayrım yapmak bütün “ahlâk yasalarının” temelidir. İnsan kendisi ile toplum arasında kesin bir düşmanlık hissederse ve kendi hayatını başkalarının hayatından ayrı tutarsa, o zaman kendisi için mi yoksa başkaları için mi hareket edeceği meselesi ortaya çıkar. O zaman önüne uzun bir kavramlar silsilesi çıkar: Doğru ve yanlış ayrımları, vazife, bencillik, feragat ve fedakârlık vb.

Fakat insan, kendisi ile toplum arasında kesin bir düşmanlık olmadığını fark ettiğinde, sahip olduğu veya olabileceği her arzusunun doğru zaman ve yerde tatmin edildiğinde diğer insanlar için de faydalı olabileceğini, buna mukabil toplumun kendisinden istediği her şeyin kendi doğasının bir parçasını, kalbinin bir isteğini tatmin edeceğini veya etmesi gerektiğini anladığında, o zaman bütün ayrımlar geçersizleşir, bir anlam ifade etmezler. Her iki tarafı da kucaklayan daha geniş bir hayata başlar, yazılmamış ama hayali olmayan bir yasaya göre davranışlarını düzenler. Bu davranışlar bazen dünyaca “bencilce” diye nitelendirilirken bazen de “fedakârca” diye nitelendirilecektir, ama gerçekte hiçbirisi değildir veya isterseniz her ikisi de diyebilirsiniz. Üstelik o dav-

ranışlara verilen isimlerle değil, bizzat davranışlarla ilgilenir. Eşitlik yasası bütün ahlâk yasalarını içerir ve o yasaların hedefledikleri ama ulaşamadıkları bir ölçüttür.

Bu son ölçüte göre yargıda bulunursak şunu açıkça söyleyebiliriz: Hepimiz bu ölçütten mahrum olduğumuz için suçluyuz ve saklanacak bir yere ihtiyacımız var. Hatta bazılarımız diğerlerinden daha çok suçlu. Sırf bu gerçek suçluluktan dolayı ahlâk ilkeleri ve yasalar etkin olmayan sınamalar yapıyorlar. Senden çok daha kötü veya bencil (“ahmak” veya zalim) olabilirim ama sırf yasaları çiğnemiş olmam ve hapse atılmam bunu kanıtlamaz. Doğru ve yanlış sözcüklerinin temsil ettikleri gerçek ve kesin bir farklılık olabilir ama hangi yargımız bu farklılığı tanımlamaya yarayabilir ki?

Öte yandan ne kadar noksan olurlarsa olsunlar, geçmişteki bu yasaların ve nizamların bir faydası, toplum karşısında bireyde adım adım muhalefet bilincini kazandırması ve böylece gerçek bir mutabakata yol açmış olmasıdır. Aziz Pavlus’un da söylediği gibi: “Eğer yasa sayesinde günahı tanımasaydım, eğer bizler kamuoyunun kaba sopasıyla asırlar boyu dövölüp yara bere içinde kalmasaydık, davranışlarımızın komşularımız üzerindeki etkisi konusunda bu kadar hassas olmazdık ve gelecekte yasadan daha üstün olacak bir sosyal hayata da bu kadar hazır olmazdık.”

Kuşkusuz bireyin toplumla -birim insanın kitle-insanıyla- nihai uzlaşısı arzuların gerçek benliğe tâbi kılınmasını gerektirir. En önemli husus da budur. Burada ahlâktan insânî tutkuların karmaşasına geçiş yapmak hiç de kolay değildir, zorlu ve uzun bir yükseliştir bu. Her şeyden önce, tutkular üzerinde üstünlük kurmak için kesinkes kararlı bir öz-kontrol gerektirir. Tek tek bütün tutkulara hâkim olduktan sonra onları kabullenmeyi ve onlara izin vermeyi gerektirir. İnsanın evriminin uzun ve acı dolu sürecini kaçınılmaz olarak şekillendiren de işte bu eğitim ve tutkuların -insan denen “at arabası”-nı sürece kanatlı atlar olarak gemlenmesidir. Eski ahlâk yasaları bu sürecin bir parçasıydı ama bazı tutkuların ortadan kalkması doğrultusunda işlediler. Nitekim bazen hırçın bir atı sürmek yerine öldürmek daha kolaydır. Ne var ki, biz leşlerin değil canlı güçlerin efendisi olmak isteriz ve at arabamıza ekleyebileceğimiz her küheylan varlıklar arasındaki ilerleyişimizi çok daha

muhteşem kılacak, yuları yetersiz Phaeton'un değil de Phoebus'un tutmasını sağlayacaktır.

Böylelikle, *sosyal benlikle* birleşen birey ezilmek yerine eskisinden çok daha güçlü, çok daha azametli olacaktır. Salt bireysel amaçları terk etmekle yaptığı fedakârlık, deyim yerindeyse, bundan böyle yaşadığı çok daha canlı hayatla hemen telafi edilir. Artık yere daha sağlam basabilir çünkü hem sağ hem de sol ayağı var ve hareket ettiğinde korkak biri gibi gönülsüzce değil, ardındaki insanlığın bütün ağırlığıyla hareket eder. Kendine has bireyselliği terk ederek ilk kez gerçek ve canlı bir birey olur ve başkalarının hayatını kendi hayatı diye benimseyerek içindeki sınırsız ve sonsuz hayatın farkına varır. Böylece apaçık bir şekilde, en sefil ve dar bir hayattan görkemli ve kapsayıcı bir hayata doğru sürekli kademe kademe ilerleyebilir. Bir uçta hastalık ve ölüm, diğer uçta sonsuz bir hayat.

Örneğin, bedenin bir organı olan dil, kendinin diğer organlardan ayrı olarak tek başına var olabileceğini düşündüğünde, hataya düşer, yanılsamaya kapılır ve en sefil hayata yuvarlanır. Sonuç, ne olur? Diğer organlardan ayrı olarak var olduğunu düşünerek en lokal benliğini tatmin edecek yiyecekler seçer, sırf kendi tat duyusunu tatmin etmeye çalışır; ama dil, sonuçta, çok geçmeden kendi tat duyusunu mahveder, yanlış yiyeceklerle bedeni zehirler, hastalığa ve ölüme yol açar.

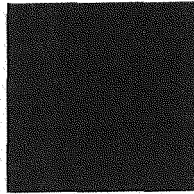
Öte yandan, sağlıklı bir dil nasıl hareket eder, peki? Kendi tat duyusuna karşı gelip kendi kendini sakatlamaz. Diğer organların ve bedenin menfaati için kendi eğilimlerinden feragat etmeyeceği gibi, onlarla aynı ilgileri paylaşan bir organ olarak hareket eder. Dil, bir kas olduğu için onu besleyen her şey diğer kasları da besler; dilin zarı, midenin zarının bir uzantısı olduğu için dil midenin ne istediğini bilir; dil sinir ve kan olduğu için bedenin her yerindeki kan ve sinirler içi çalışabilir. Dolayısıyla salt “hususî” bir tat duyusuyla temsil edilen dil daha geniş bir hayatın içine girer. Bütün bedenin istediği bir bardak suyu içmekten aldığı haz, sırf kendisinin istediği en nefis tatlıdan aldığı hazdan daha fazladır.

Sağlıklı bir insan, sırf kendisi için hareket etmez, pratikte bunu yapamaz. Öte yandan, kendini sâdece “komşularının hizmetine” de adamaz. Bunun ye-

rine hem onlar, hem de kendisi için hareket eder; çünkü onlar kendi hayatının bir kısmını oluştururlar, kendi kemiğinin kemikleri, kendi etinin etleridirler. Bunu yaparak daha geniş bir hayatın içine girer, daha büyük bir zevk alır ve eskisine göre daha sahici bir insan olur. Her insan kendi içinde insanlığın geri kalan bütün unsurlarını taşır. O unsurlar arka planda da olsa mevcuttur. Ön planda kişinin kendi gelişmiş özel yetisi, tasarıları, planları ve amaçlarıyla bireysel cephesi vardır. Geri plandaysa, daha büyük projeleri ve amaçlarıyla demos'un hayatı yatar. Her insan, er veya geç bu engin hayatın bilincine varmalıdır.

Bu engin hayatın toplumu içten yöneteceği, harici bir devlet ihtiyacını ortadan kaldıracığı, bütün karakterlerin ve niteliklerin tanınıp özgürleşeceği gerçek demokrasi, insan tabiatının yapısında / fıtratında bekliyor (evrimin gizli ama zorunlu bir sonucu olarak). Uygarlık öncesi dönemde “ahlâk yasaları” diye tartışmalı meseleler yoktu; çünkü o dönemde birey kabilesiyle birdi ve kabilesinin geniş hayatının etkisinde bilinçsizce hareket ediyordu. Uygarlık sonrası dönemde gerçek demokrasi hayata geçirildiğinde söz konusu meseleler olmayacak, çünkü insan kendini genelde insanlığın bir parçası olarak tanıyacak ve varlığının bu engin bölgelerine ait güçlerin etkisinde bilinçli olarak hareket edecek. Uygarlığa özgü ahlâk yasaları ve sorgulamalar ilerleme çabasının, hayat mücadelesinin, ıstırapın ve gerçek hayattan geçici şekilde yabancılaşmanın bir parçasıdır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

soyulma:
darwin ve
lamarck

“Yaratılış aralıksız bir dinginsizlik, soyulmadır.”

Whitman

İnsan zihni, tabiatın en küçük bir olgusu karşısında hayranlık duyar. En basit şey veya olay bile bizi şaşırtmaya yetebilir. Tıpkı aynı anda bir aynanın hem ön hem de arka yüzüne bakmak gibidir bu. Göz ucuyla bakman işe yaramaz. Kâinatta ego ile ego-olmayan’ın dansı gözümüzden kaçır. Onların her ikisini de, fani bir nesnede yakalamak ve orada sabitlemek gücümüzü aşar. Yine de onlar oradadır. Montaigne, Aziz Augustine’dan şu alıntıyı yapar: “*Modus quo corporibus adhaerent spiritus...omnino mirus est, nec comprehendere ab homine potest; et hoc ipse homo est.*” Bunun tercümesi şudur: “Ruhun bedene bağlanma biçimi tamamen harikuladedir ve insan tarafından idrak edilemez; yine de bu, insandır işte.”

Bununla birlikte, insan, diğer pek çok çelişkiden oluşan bir *bütün*’ü içerir, daha doğrusu insan bütünü kendisidir. Biz aslında her gün, zihnimizin keskin kavrayamayacağı mucizeler sergileriz. Yine de onların çözümü, akıllıca çözümü ve anlamlandırılması içimizde yer alır. Bu ise sâdece normalde sahip olduğumuzdan daha üstün bir bilinç düzeyini gerektirir. Ego ve ego-olmayan’ı içeren ve aşan, böylece her ikisini de aynı anda tasavvur edebilen bir bilinç; dört boyutlu katı cisimlerin ona salt yüzeyler olarak görüldüğü bir bilinç,

onun idrakine göre, sebep ve sonuç, madde ve ruh, geçmiş ve gelecek gibi bildik zıtlıkların var olmadığı bir bilinç. Bu yüksek bilinç düzeylerinin içimizde gelişmeyi, geliştirilmeyi beklediğini söylüyorum. Onlar gelişene, yeşerene, bellir bir kıvama ulaşana kadar çevremizdeki dünyayı gerçekten anlamaya gücümüz yetmeyecek.

Bu arada onlara dayanarak düşünmek için formül ve genellemelere sahip olmamız *gerektiği için*, lokal düşüncelerimizi kabul etmeye ve dünyaya şu veya bu taraftan bakmaya hevesliyizdir. Bazen idealist, bazen materyalist oluruz. Bazen mekaniğe, bazense insana veya ruhî güçlere inanırız. Daha önceki bölümde belirttiğimi gibi, geçen elli yılın bilimi varlıklara hususen insânî taraftan değil de mekanik taraftan, ego tarafından değil de ego-olmayan taraftan baktı. Eski düşüncelerin bir niteliği olan, olguların öznel değerlendirilmesine karşı aşırı tepki gösteren ve kendi tarafını tutarak sendelemekten korkan modern bilim adamı, tabiata ilişkin gözlemlerinden insanı ve bilinç unsurunu çıkarmaya çabaladı. Bu yolla değerli işler yaptıysa da, buna mukabil bir darlığın içinde kalmaktan da kurtulamadı.

Doğrusu günümüzün önde gelen bilimsel doktrini olan evrim, açıkçası bu çeşit bir yaklaşıma maruz kalmış bulunmaktadır ve sıradaki tespitlerim, meselelerin daha ziyade insanî tarafına ilişkin olarak öne sürdüğüm birkaç değerlendirmeden ibaret. Her insan, tabiatın bir parçası ve bu bağlamda evrim sürecinin de bir parçası olduğu için, onun öznel deneyimi, evrimin gerçekleştiği koşullara en azından bir ışık tutuyor ve sorunun anlaşılmasına katkıda bulunuyor olsa gerek.

Eğer soru, “hayvanlar arasındaki çeşitliliğin sebebi nedir?” sorusuysa, her insanın kendisine “ben neden farklıyım?” diye sorarak cevaba yakın bazı değerlendirmeler elde edilebilir. Neden ben on yıl önceki halimden veya delikanlılık halimden farklı bir hâldeyim şimdi? Neden ben bir yönde değişiklik göstermişken, aynı yuvadaki kardeşlerim farklı bir yönde değişiklik gösterdiler? Benim bireysel bilincim sâdece hayatımın küçük bir kesimini kapslasa da ve babamın bilinci kadar geçmişe, oğlumun bilinci kadar da geleceğe uzanmasa da, bu kısa dönem boyunca benim üzerimde etkili olan kuvvetlere dair sahip olduğum içkin bilgi, insanların ve hayvanların değişimine yol açan kuv-

vetleri anlamada bana yardımcı olabilir ve gelişiminin bazı yasalarını keşfetmem genelde soy'un yasalarını bana gösterebilir.

Böyle bir soruya cevap verirken, bireydeki değişimin veya gelişmenin yönünü belirleyen ve birbirinden dosdoğru ayırt edilebilen iki genel sebebin bulunduğu hemen ortaya çıkacaktır: Dış sebep ve iç sebep.

Dış sebep, sözkonusu olduğunda az önceki soruları sorduğunu varsaydığımız kişi şöyle diyebilir: "Dış şartlar, beni bu çizgide gitmeye zorladı. Babam bir kasaba esnafıydı ama beni bir çiftçiye çırak olarak verdi. Bir çiftçinin oğlu gibi büyüdüm ve gördüğünüz tarım insanı hâline geldim. Aslına bakarsanız, çiftçiliğe özel bir ilgim yok, hatta bazen çiftçilik yapmadığımda çok mutlu oluyorum. Ama fiiliyatta bu şartlara mahkûmum ve böyle biri olarak karşınızdayım."

Ama aynı kişi iç sebep bağlamında ise şu cevabı verebilirdi: "Babam, bir çiftçiydi ve çiftçiliğe erken yaşlarda alıştım, kuşkusuz onun içinde büyüdüm ve ondan zehir gibi nefret etmedim. Müziği, evden kaçmayı, bir müzik grubuna katılmayı, küçük bir tiyatrodaki müzik yapmayı seviyordum. Şimdi de usta bir müzisyenim. Bedenim nispeten nârin ve ellerim gördüğünüz gibi çok hareketli. Elbette içimde çiftçilikten kalmış bazı izler var ama onların da kaybolmakta olduğunu hissediyorum."

İlk sebep, yani dış şartların değişmesi, kişiyi bu şartlara alışmaya itmiştir. İkinci sebep, yani iç şartların değişmesi veya iç bir gelişim ise kendini yoğun bir tutku şeklinde ifade etmiş ve kişiyi kendini değiştirmeye ve çevresini de kendisine tâbi kılmaya sevk etmiştir. Bu iki genel sebep, birbirinden kabaca ayırt edilebilir ve herhâlde hayatını değiştirmeye uğraşan herkes için de az veya çok belirginleştirilebilir.

Bir insanın hayatı hiçbir zaman bu kuvvetlerden sâdece bir tanesiyle idâre edilemez. Hiçbir insan, iç ihtiyaçlar ve arzuların tepkisi veya etkisi ve iç bir gelişim olmadan, sâdece dış şartlar tarafından değiştirilemez. Yine hiçbir insan, dışarıdan gelen çeşitli destekler ve köstekler olmadan, iç gelişime tâbi olacak şekilde değişmez. Bu iki kuvvet sürekli birbirini etkiler; ama insandan (veya varlıktan) neşet eden şey, bazı bakımlardan daha önemli görünür, çünkü bu onun nazarında açıkçası daha hayâtî ve organiktir ve bu nedenle, insa-

nın şahsî değişiminde daha tutarlı ve güvenilir bir faktördür. Dış kuvvet ise çeşitli uzak sebeplerden doğması hasebiyle, süreksiz ve arızî olarak değerlendirilebilir.

Bu bölümde, insanda ve hayvanda değişimler üreten bu iç kuvveti ele alacağım -onun yapısını, çalışma yasasını ve sınırlarını ortaya çıkacağım- önümüzdeki birkaç sayfaya giriş olarak her zaman söylediğim gibi, kimi düşünce düzlemlerinde uygun ve yürütülmesi kolay olan bu “iç” ve “dış” ayrımının son kertede savunulması zor, hatta imkânsız olduğunu öne sürüyorum.

Biyologlar, sık sık *işlevin organizasyondan önce geldiğini* söylerler. Yani insan, mücadele etmek için silah yapmadan önce diğer insanlarla mücadele etmişti. İlkel hayvan mide veya bir sindirim organı geliştirmeden önce besinleri sindiriyordu (amip örneğinde olduğu gibi). Bir göze sahip olmadan önce görüyordu ya da ışığa karşı hassastı. Toplumda düzenli bir posta sistemi kurulmadan önce mektuplar elden ele dolaşıyordu. Bu olguların haklı olarak hayatî öneme sahip olduğu düşünülür. İşaretle haberleşme gibi yaratılışın yönünü bize gösterirler. Yeni bir şeyin veya eski bir şeyin değişiminin nasıl ortaya çıktığını gözler önüne sererler. Bu olgular ikinci bir önermeyle tamamlanabilir; bu önerme, şudur: *İstek, işlevden önce gelir*. Yani insan bir başka insanla fiilen mücadeleye girişmeden önce onu yaralamak istemişti. Mektup gibi bir şeyi göndermeyi düşünmeden önce uzaktaki bir dostuyla iletişim kurmayı istemişti. Amip önce yiyeceğin özlemini çeker, sonra da avını yakalar. İstek veya iç değişim önce gelir, onu eylem takip eder, organizasyon veya dış yapı ise sonuçtur.

İnsanda, içeriden dışarıya doğru, deyim yerindeyse, bu “yaratılış sırası” çok belirgindir. Ne zaman bir insan çabalayıp yeni bir şey üretse, örneğin bir ev inşa etse, bir şiir yazsa, bir müzik parçası bestelese ya da bir dağ tüneli tasarlasa, sıra hep şöyledir: Önce bir duygu gelir, belirgin olmayan bir istek veya arzu, sonra duygunun bilincine varılır, duygu düşüncede şekillenir, düşünce tanımlanır ve özgün bir planda açığa çıkar. Plan kâğıda geçirilir, modeller yapılır vb.

Sonunda, fiilî çalışma başlar ve iş tamamlanır. Süreç içeriden dışarıya doğru bir hareket olarak görünür. Hareketin en bâriz şekilde ayırt edilebilen bi-

rinci kaynağı, duygudur (her ne kadar duygunun gerisinde başka bir şey olabilse de).

Sıradan eylemde bile aynı sıra tezahür eder. Elbette her eyleme istek öncülük etmese de -çünkü eylemlerin çok geçmeden alışkanlığa dönüştüğünü ve az ya da çok bilinçsizleştğini biliyoruz- çoğu eylemlerde istek önce gelir. İster birey için, isterse soy için yeni olan bir eylem durumunda, o eylem için istek çok güçlü değilse sergilenmeyecek zorlu bir çabayla başlar. Bir insanın yeni bir sanatı öğrenirken çektiği zorluk ve insanlık tarihinde her türden yeni bir icadın veya bir yeniliğin ortaya koyulmasına eşlik eden çok sayıda başarısızlık, uğraşlar, muhalefetler, baskılar bu son hususun bol kanıtlarıdır.

Elbette ki, yeni bir eyleme eşlik eden çaba, yeni şeye karşı duyulan saf sevgiden ziyade başka bir şeye yönelik endişeden de kaynaklanabilir. Örneğin, maymunlar ağaçları sevdiği için değil, aşağıdaki vahşî hayvandan korktukları için ağaca tırmanırlar. Zürafalar yapraklarla beslenmeyi istediklerinden değil, başka türlü yiyecek bulamadıklarından yapraklara uzanırlar. Bu durumlarda isteğin var olduğu söylenebilir. Ancak bu durumlarda istek, daha öncül olan başka bir isteğe, acıdan kaçma veya yiyecek elde etme isteğine dayandığı için ikincildir.

Her halükârda, istek, eylemin ön-şartıdır. Dolayısıyla isteğin öncülük etmediği bir eylemin meydana gelmesi söz konusu olmadığından, ilk kez girilen (bizim tarafımızdan olmasa bile atalarımız tarafından) bütün eylemlerin öncesinde istek vardı. Eğer durum böyleyse, istek her zaman işlevi, işlev de organizasyonu önceliyorsa, o zaman istek mecburen organizasyonu da önceler. Ve eğer bu, insandaki yaratılış sırasıysa, hayvanlardaki çeşitliliğin sırasına ve genelde yaratılışın sırasına bu yönde bakmamız akıllıca olmaz mı?²⁶

Eğer bir çiftçinin oğlu doğuştan çiftçilikten nefret ediyor ve müziği seviyorsa ve nihayetinde isteğinin gücüyle (onu karşı gelmeye, zorluklara ve çetin bir mücadeleye iten) bir müzisyen oluyorsa, doğuştan familyasının adetle-

26 Bu, elbette ki, ne dış koşulların etkinliğinin önüne geçer, ne de organizasyonun yalnızca istekle belirlendiğini ima eder. Gerçekte organizasyon, belli koşullar altında etkin olan isteğin ifadesi olarak yorumlanabilir, tıpkı maymun ve zürafa örneğinde olduğu gibi.

rinden hoşlanmayan bir hayvanın da nihayetinde mücadele yoluyla kendini başka bir şeye dönüştürmesi mümkün olamaz mı? Eğer hayvan kendisini бүтүнүлө dönüştürmeyi başaramazsa muhtemelen bu isteğini bir ölçüde yavru-larına aktaracak ve böylece dönüşüm devam edip sonra tamamlanacaktır.

Hayvanlar âleminde her yerde şu veya bu türde bir istek faal olduğu için ve deneyimlerimizden öğrendiğimiz kadarıyla insanda da, istek, gelişimin işa-reti ve ilk ifadesiyse, neden aynı şey hayvanlarda da olmasın ki? Nitekim La-marck karındanbacaklıları örnek gösterir. Bir karındanbacaklının sürünürken önündeki cisimlere dokunma isteği veya ihtiyacı dokunaçların gelişmesine yol açmıştır. Lamarck'ın dediğine göre, bir karındanbacaklının başının önüy-le duyumsamak için sürekli sarf etmesi ve bu yönde bilincin gelişmesi "sinir sıvısı"nın ve diğer sıvıların temin edilmesiyle birlikte orada gerekli organın gelişmesine yol açmış ve bu organın gelişme biçimi aynı şekilde ihtiyaçla be-lirlenmiştir, ta ki, sonunda iki veya daha fazla dokunaç ortaya çıkana kadar.

Elbette bilincin iç belirlenimleri hayvanlarda insanlarda olduğu kadar canlı ve değişik değildir, ama sürekli ve hayvanlarda çok güçlü olan alış-kanlığın *birikim gücü*yle uzun vadede işlev yoluyla organizasyona ve dış yapı-ya nüfus edebilir. Tarlakuşunun sırf güneşe karşı süzülerek uçup ötme isteği-yile kanatlarının şeklini değiştirmedeğini veya köpekbalığının ya da ceylanın organlarının her zaman belli yönlerde şekillenmiş karakterinin uzun süreli so-nuçları -tıpkı cimri veya hovarda bir insanın organları gibi- olmadığını kim söyleyebilir?

Bu tür değişiklikler Darwinci evrim teorisinin "en iyi uyum sağlayanın ve en güçlü olanın hayatta kalması" ilkesinden çok farklıdır. Her iki türde de-ğişimlerin gerçekleştiğini haklı olarak kabul edebiliriz; ama Darwinci de-ğişim-ler doğum gibi hâricî bir olay sayesinde elde edilen bir tür hazır kazanım -tek-rar kaybedilmeye hazır bir kazanım türü- iken, benim öne sürdüğüm de-ğişim-ler içsel olarak gelişen bir yapının zorlu mücadelesidir ve dış engellere rağmen ifadesini -bu nedenle kalıcı olmaya yatkın bir ifade- bulur. Eğer insanın ata-ları dört ayak yerine iki ayak üstünde dik durarak yürümeye başladıysa, bunun tek nedeni, birkaç insanın, *tesadüfen*, kendilerini kovalayan azılı yırtıcılardan kaçabilmeleri için dik durabilecek yetiye sahip olarak doğmuş olmasıdır. Son-

ra tehlike geçtiğinde eski pozisyonlarına dönmüş olabilirler; fakat eğer değişim hakiki bir evrimin bir parçasıysa, dik durmaya yönelik olumlu bir isteğin yerine getirilmesiyle, içte yatan üst bir yapının sahiden *açığa çıkmasıysa* ve varlığın kendi organik gelişimiye, o zaman, her ne kadar bu özel yetinin evrim zamanı azılı yırtıcılar tarafından belirlenebilse de, bu evrim olgusu onlar tarafından belirlenmiş olamaz.

Ayrıca hayvanların efendisi ve hükümranı olan insanın sırf hayvanlardan *kaçmak* yüzünden evrildiğini mi kabul edeceğiz? Efendiler ve hükümrانlar genelde böyle mi ortaya çıkarlar? Onu insan yapan korku muydu? Eğer öyle olsaydı, bir solucana dönemez miydi? Bu şekilde daha kolay kaçardı. Daha asil bir yeti, daha gelişmiş bir yapının bir öngörüsü ve belirsiz bir isteği, bu yönde gelişme dürtüsünün ilk bilinci olarak istek, değişimi hayata geçirip, kaplanlara karşı kendini savunmak zorunda kaldığında insanı belli bir yönde evrilme-ye itmiş olamaz mı? Günümüzde de insan tehlikeyle yüzleşmek zorunda kaldığında içinde yatan ideal onun tehlikeyle nasıl yüzleşeceğini belirleyip, nihayetinde bedeninin bütün tavrını ve duruşunu belirlemiyor mu?

O hâlde, genel olarak bakıldığında, insandan (kanıt devşirmemiz en ihtiyatlı ve bilimsel yol gibi görünen en iyi tanıdığımız varlıktan) yola çıkarak varacağımız hüküm şu: Her ne kadar dış şartlar, çeşitlilikte çok önemli bir faktör olsa da, bu olgunun temel açıklaması iç bir gelişim yasasında -bütün canlı varlıklarda az veya çok ölçüde ortak olan bir büyüme kuralı'nda- aranmalıdır.

Bunun nedenlerinden biri, daha önce de belirttiğimiz gibi, canlının kendi ihtiyaçlarından ve iç tabiatından kaynaklanan gelişiminin organik bir süreç ve kalıcı olmaya yatkın olmasıdır. Oysa canlının hâricî nedenlerden kaynaklanan değişimi az veya çok tesadüfî, arızî ve bazen bir yönde, bazen de başka bir yödedir. Diğer bir neden ise, içten dış doğru devrimin genelde yaratılışın yasası olmasının en büyük olasılık olmasıdır. Bu görüş ışığında dış şartlar, değişimin önemli bir sebebi olsa da, ikincil önemde sayılır ve içten gelen asıl büyük değişim itkisine şekil ve ayrıntı kazandıran etkiler olarak değerlendirilir. Canlının kendi melekeleri ve talihi şu iki faktör arasında konumlanır: Her münferit durumda, dış şartların iç ihtiyaçları yerine getirme yolları ve dış şartlara uyum sağlayan iç hayat.

Dış gelişim görüşünü -modern bilimin en fazla savunduğu görüş- ele alırsak; türeme veya soyun gelişimi, bir mercan kayalığının oluşumuna benzeyen bilinçsizce bir gelişim süreci olarak görünür. Soyun kendisinde, tabîî bir gelişim çizgisi yoktur, ama herhangi bir zamanda herhangi bir yönde değişmeye dönük eşit bir eğilim vardır. Çevre şartları, seçici olarak işler ve ayıklama işlemi sayesinde kimi türler hayatta kalır. Böylece küçük ardıl değişimler birikir ve asırlar geçtikçe yavaş yavaş daha esnek ve farklılaşmış, çeşitli koşullara daha fazla uyum sağlayabilen bir canlı türer. Öte yandan, bu canlıda, zihin arızidir ve canlının evriminde küçük bir rol oynamıştır. Darwinci evrim teorisinin temel ilkesi budur.

Öte yandan, iç değişim görüşüne göre, gelişim, öncelikle gayet bilinçlidir. Her değişim zihnî alanda başlar; ilkin bir istek olarak hissedilir, sonra bu istek yavaş yavaş düşünceye dönüşür, beden bölgesine geçer, (az veya çok şartlara bağlı olarak) kendini fiilen ifade eder ve sonunda organizasyon ve yapı içinde kendini somutlaştırır.

Bu süreç birikme, eklenme yoluyla büyüme biçiminde değil, soyulma şeklinde gerçekleşir, yani içten gelen sürgit bir devinimdir. Öncelikle ıstıraplı şekilde bilinçli olan zihnî durum veya istek, engelleri aşar ve değişmiş bedenin yapısı içinde kendini tesis eder, işlevini yerine getirir ve bilinçsiz olur. Bedenin işlevi uzun bir süre otomatik olarak sürer, ta ki sonunda ilerideki bir gelişmeye yer açmak için bir kenara atılana kadar. Dolayısıyla soyun gelişmesi veya değişim, değişimin zihnî alanda başladığı, bedenin gölgesine geçip orada organize olduğu ve son olarak bir kabuk gibi atıldığı bir süreçtir. Buna soyulma teorisi denebilir.

Konuyu biraz daha açalım. Gözün gelişimini düşünün. Amipin bütün bedeninde ışığa karşı belirsiz bir duyarlılık vardır; fakat ne göz ne de görme etkinliği mevcuttur. Yine de bu belirsiz duyarlılık, amipin işine yarar. Avının, üzerine düşen gölgesi ve uyandırdığı duyum -dokunma duyusundan pek ayırt edilemeyen- hareketlerini yönlendirmesine yardım eder. Bu sönük duyuma bir ölçüde güvenir ve dikkatini ona yöneltir. Bu dikkat, sonraki nesillerde yavaş yavaş bedendeki bir nokta üzerinde odaklanır. Meleke husûsîleşir ve bu andan itibaren orada bir değişim başlar. Ayrışmış ve özel bir yapı ortaya çıkar;

orada, duyarlılığı destekleyen her şey teşvik edilir, köstekleyenler ise ortadan kaldırılır. Ve çok geçmeden ilkel bir göz oluşur.

Günümüzde biz mükemmelleşmiş gözlerimizi kullanınız ve bunun pek farkında değilizdir; oysa görme yetimiz, daha alt bir canlıdan çaba ve bilinçle adım adım kazanılmıştır. Toplumdan örnek vermek gerekirse. Günümüzde toplum hastadır. Belli belirsiz bir rahatsızlık her sınıftan ve mevkiden insanın içine işlemiş durumdadır. Salt arz ve talep lakırdılarıyla tatmin edilmeyen yeni bir adalet ve kardeşlik duygusu aramızda dalbudak salıyor. Bu yeni duyarlılık veya istek, uzunca bir süre, belirsiz ve şekilsiz olarak kalacak ama sonunda bir şekle kavuşacak; entelektüel bir yapıya bürünecek, kitaplar yazılacak, planlar yapılacak. Bir süre sonra bu düşünceleri ifade etmek amacıyla eski toplumun bağrında belli yeni organizasyonlar oluşmaya başlayacak. Çok geçmeden toplumun bütün dış yapısı onlarla yeniden düzenlenecek.

Birkaç asır sonra, gerçekleştirmeleri için şimdilerde yoğun bir bilinçle mücadelesini ve kavgasını verdiğimiz düşünceler herkes tarafından kabul edilir, yerleşik kurumlar hâline gelir, miadını doldurur ve içten yeni fikrî doğumlar gerçekleştirmek için bekler.

Modern evrim teorisi, bir çok amipin ve onların yavruları arasında şans eseri bir amipin belli bir noktada lokalize olmuş bildik duyarlılıkla doğduğunu ve bu avantajı sayesinde hayatta kalarak bu “gözü” sonraki kuşaklara aktardığını savunur. Aynı teori toplumun gelişim süreci içinde yeni ekonomik koşulların ortaya çıktığını ve bu koşullara en etkin ve hızlı şekilde uyum sağlayan insanların en zengin insanlar olacaklarını savunur.

Kuşkusuz bu görüşte haklılık payı var; ama en azından madalyonun bir yüzünü gözden kaçırır. Eğer kendimize bakarsak, daha önce de belirttiğimiz gibi, birbiriyle etkileşim hâlinde olan iki kuvvet görürüz: iç ve dış kuvvet. Aynı şey hayvanlar için geçerli olamaz mı? Anlayışsız diye kendisiyle alay edilen Lamarck gerçek bir şairdi. “Hayvanlar daha aşağı ilkel türlerden esasen isteme gücü sayesinde farklılaşırlar.” Dünya bu söze güldü ve hâlâ da gülüyor. Fakat onun (artık fani gözleriyle ayırt edemeyecek yaşa gelinceye kadar incelediği) solucanlara ve böceklerle karşı beslediği sevgi, Lamarck’ı insan tabiatının ve insânî yasaların onların içinde etkin olduğunu görmesini sağladı. Ve

dış bakışı sönükleşince, bütün canlıları birbirine bağlayan gerçek ilişkinin iç vizyonunu kazandı. Aslında bu ilâhî şeylerin bir vizyonuydu ve en iyi uyum sağlayanın ve en güçlü olan'ın hayatta kalması teorisinden ve mekanizmasından farklıydı, tıpkı yıldızlı göklerin manzarasının, öğretmenin dünya küresini kullanma konusundaki dersinden farklı olması gibi.

Pratikte Lamarck'ın teorisi olan soyulma teorisinde bütün canlılarda etkin olan bir güç vardır. Bu güç, her türü, yeni yapılara doğru sürekli iter. Bu güç, ilkin bilinçte *istek* şeklinde belirir. Her hayat biçiminde sayısız istekler ve ihtiyaçlar bulunur, en düşük ve basitinden en karmaşık ve ideale kadar. Her yeni ideal veya istek gelişirken canlıyı çevresiyle çatışmaya iter, daha sonra canlının yapısında kendini açığa çıkararak miadını doldurur ve yeni bir idealin doğmasına yol açar. O hâlde, eğer bütün canlı varlıkların gelişiminde ve büyümesindeki kilit noktayı arıyorsak, bu nokta, isteğin doğasında ve onun gerçek anlamının kavranmasında bulunabilir. Burada bulunabileceği kesin olmasa da, böyle bir ihtimal vardır.

Öyleyse insanın içindeki *istek* nedir? Bu noktada, başta ele aldığımız hususa, insanın kendisine geri döndük. İsteğin hayvanlarda faal olduğunu ve hayvanlardaki isteğin insanlardakiyle aynı türden olduğunu apaçık görsek de, hayvanlardaki istek henüz gelişmeyi bekler hâlde sönükken, insanlardaki istek gelişmiş ve apaçık ortadadır. Bunu kendimizden yakinen biliriz, ama hayvanlarda yalnızca dolaylı yoldan bilebiliriz. Dolayısıyla her iki sebepten ötürü eğer isteğin doğasını öğreneceksek -hayvanlardaki ama - önce insanlardaki isteği incelemeliyiz.

O hâlde, insanın bütün gelişiminin ve büyümesinin kaynağı ve sâiki olan, insanın içindeki bu istek nedir? İlk bakışta, istek, mantığı veya ölçüsü olmayan anlamsız acayip bir şey gibi görünür. Fakat biraz daha yakından bakınca, en düşük hâlde bile onun, insan varlığının bütün işlevlerini muntazam bir şekilde inşa eden ve meydana çıkaran bir şey olduğunu görürüz. Sevgide gördüğümüz en mükemmel halindeki istek, insânî edimlerin özü ve izahıdır. En mükemmel halinde istek, bütün insânî edimler onsuz faydasız oldukları varlık gayesine yaklaşır.

Bu meseleye ne kadar yakından bakarsanız o kadar açıklık kazanır. Hayatta kalmaya yarayan daha bayağı istekler -açlık, susuzluk, güç isteği- de vardır

ama bunlar tatmin edildiklerinde sevgi içinde erirler ve ifadelerini onda bulurlar. Diğer istekler, kendi başlarına bir hiçtirler. Peşinden çok sürüklendiğimiz tamahkârlık, tutku, bilgi hırsı tek başlarına kendilerini çürütürler ama sevgi varlığını sürdürür. O diğer hepsini yakıt olarak kullanan bir ateştir. İsteğin doruğu olan bu sevgi, insan suretine karşı duyulan bir istek ve hayranlık olarak görünmüyor mu bizlere?

Bedenlerimizde insânın beden yapısına karşı duyulan istek, iç benliğimizde ideal insan suretinin algılanması ve ona karşı bir hayranlık, başkalarında yer etmiş bir Görkemin tezahürü, varlığın en gerçek olgularından biri, belki de en gerçeği olarak kalan -kaçınılmaz olarak puslanmış ve sönükleşmiş- Görkemin tezahürü değil midir? Bu nedenle istek -insanda olduğu gibi- açığa çıkarken, onun nihai amacı giderek açıklık kazanır ve gerçek insan varlığına karşı duyulan özlem ve istek olarak belirir. Hayvanlarda ve diğer bütün canlılarda da aynı şey olamaz mı, olması gerekmez mi? İstek en ilkel, basit ve belirsiz hâllerde başlayıp organik hayatın bütün evreleri boyunca gelişip, zamanla berraklık ve güç kazanarak, nihayet insanlıkta öz bilincini elde ederek, gelişmemizde açıkça öncü rol oynamıyor mu?

Bütün canlılarda geçerli olan istek, tek bir istektir. İlk başta henüz gelişmemişken ve kendinin bilincinde değilken, buraya bir dokunaç, oraya bir ayak fırlatıp, bir göz, bir pençe, bir burun deliği, bir kanat geliştirerek belli belirsiz kavradığı suretini sayısız şekillerde ve tedricî başarılarla hayata geçirir. Hayvanlar âlemi, insanlığın jimnastik salonu, okulu, giriş odasıdır; hayvanat bahçesinde yürümek, dallara tünemiş, çimenleri karıştıran veya yerde delik açan, gelişmemiş insan türlerini görmek demektir; içeriğini şimdi bile bütünüyle göremediğimiz veya anlayamadığımız muhteşem bir oyunun büyük provasını seyretmek demektir. Bu yarı-bilinçli başlangıçlarla istek gelişir, amacı belirginleşir ve yüksek düzeydeki hayvanlarda -at, köpek, kuş, fil ve diğer pek çok hayvanda- hayvanları insana yaklaştıran, onaylanmış bir tür kan bağı içinde hayvanları insanla birleştiren ve hayvanların yapılarını olabildiğince apaçık değiştiren, belirgin ve şüphe götürmez bir güç olur.

Sonunda, insan, yutucu bir güce, sevgi ise, ilâhî surete duyulan bilinçli bir hayranlığa dönüşür; yaratılış, isteğin yüce amacının zamanında gerçekleştiği

bir araştır. Ve nihayet, kâmil insan belirlediğinde bütün tabiatın anahtarı bulunmuş olur, her canlı yerini ve Yorumunu bulur. Böylelikle, yaratılışın amacı sonunda tezahür eder.

O hâlde, *soyulma teorisi*, modern bilimin benimsediği evrim teorisinin bu özel formundan farklıdır, çünkü nedensellik sırasında en önemli olan, ama zaman sırasında en başta değil de, en sonda son gelene dikkati yöneltir ve genellikle olguların gerçekleşme sırasında, öncelik ve önem açısından birinci gelenin en son gerçekleştiği gerçeğini bizlere hatırlatır. Nitekim bir bitki büyürken, üst üste binmiş yapraklar, iç içe geçmiş taç yaprakları buluruz -kabuklar, taç yaprakları, çanak yaprakları, erkeklik organları ve benzeri şeyler sürekli soyulur-; fakat bütün bu faaliyetlerin amacı ve bir bakıma sâiki olan tohum, en sonunda ortaya çıkar.

Başka bir örnek verelim. Bir volkan patladığında ilk önce yerin üst katmanları çatlar ve yükselir, sonra alt katmanlar, daha sonra lavlar fışkırır ve en sonunda da bütün bu süreci başlatan içteki ateşler ve kuvvetler dışarıya püskürür. Zaman içinde veya dış dünyada ilk ortaya çıkan şey, bir ev inşa edilirken tuğlaların düzeni, çiçek örneğinde en dış yapraklar, volkan örneğinde yerin yüzeyinin sarsıntısı, dünyadaki hayat örneğinde protoplazmaların ve çekirdek hücrelerin ortaya çıkışıdır. Tuğlalar evin “sebep”i değildir; aslında ev ya da evin tasarımı- tuğlaların sebebidir; hücreler insanın kaynağı değildir, bilakis insan hücrelerin kaynağıdır. Deniz amiplerinin, küçük balıkların, uçan yarasaların ve fillerin esası insanda aranmalıdır. Onların temelinde insan yatar. İnsan, ataları omurgalı olduğu için omurgalı değildir; ama hayvanlar insanın ataları ve filizleri olduğu için hayvanlar omurgalıdır.

Büyük maddî değişimleri hep önce düşünce devrimlerinin, sonra da ahlâkî devrimlerin izlediği sık sık dile getirilir. Nitekim İskenderiye'nin fethedilmesi İskenderiye okullarının ilmî açıdan zenginleşmesini sağlamış ve sonra Hristiyanlığın yerleşmesine yol açmıştır. Zamanımızın mekanik gelişmelerini, geniş çaplı edebî ve bilimsel etkinlikler takip etmiştir ve sözkonusu gelişmelerin büyük bir sosyal canlanışa önayak olduğu apaçık ortadadır. Ne var ki, meseleyi etraflıca ele aldığımızda, önceki değişimlerin, sonraki değişimlerin sebebi olmadığını, yalnızca, onların belirtileri ve hâricî görünür ilk işaretleri ol-

duğunu anlarız. İnsan, kendinde yeni bir ahlâkî gerçeğin uyandığını hissettiğinde, o gerçeğin hemen hayata geçemeyeceğini apaçık anlar. Zira ilkin mevcut sosyal düzenin yıkılması gerekir. Böyle bir yıkım, insanın kendini bozguna hissetmesine yol açar. Ardından fıkırî bir devrim gelir, son olarak da yeni itkiyi taşıyan yeni bir düzen. Bu yeni itki bütünüyle hayata geçtikten bir süre sonra yeni bir iç doğum yaşanır ve benzeri değişimler tekrar gerçekleşir.

O hâlde, her çağın yapıp ettiklerinin geçmişin üzerinde inşa edilmediğini, fakat geçmişten neşet ettiğini ve geçmişi üstünden attığını söyleyebiliriz. Kuşkusuz her tür düşüncenin yetersiz olduğu bu gibi meselelerde bir bakış açısının diğerinden daha doğru olduğunu söylemek zordur. Daha önce olduğu gibi konuya farklı açılardan bakmaya çabalamalıyız.

Bir çiçeğin açılması, bir mercan kayalığının tedricen büyümesi gibi- imgelerle / tahayyüllerle düşünmek zorundayız; bilim ve felsefedeki bütün teorilerimizin, esas itibarıyla, bu tür imgeler olduğunu ama gerçeğin onların ötesinde yattığını anlarsak, büyük bir sıkıntıdan kurtuluruz. Sebep kelimesini kullanacaksak, bu kelimeyi, *nihâi sebep* ve *etkin sebep*'in bir olduğu (Aristo'nun *eidōs*'u) eski anlamıyla kullanmalıyız; yani olguları ve olayları *birbirine* bağlamaktan ziyade, bir küme içindeki her bir olguyu o kümenin temelinde yatan düşünce veya duyguyla ilişkilendirmek için kullanmalıyız.

Dead March in Soul başlıklı müzik eserini örnek alalım. Bu eserde bir nota diğerinin sebebi değildir, bilakis her bir nota esere alfa ve omegasını esinleyen duyguyla -eserin *kaynağı* / *nedeni* ve performansının *sonucu* olan- neden- sel bir bağ içindedir. Aynı şekilde bir evin zemin katı birinci katın sebebi değildir, birinci kat da ikinci katın veya çatının sebebi değildir; fakat bu varlıklar ve bütün ev, bunlarla aynı düzlemde yer almayan ve aynı anlamda var olmayan zihinsel bir şeyle sıkı bir ilişki içindedir.

Bu görüşe göre, atomların veya cisimlerin bir tezahürünün bir sonraki tezahürü belirleyeceğini söylemek yanıltıcı olur. Her iki tezahür de, zikredilen atomlar veya cisimlerle tıpatıp aynı varlık düzlemine ait olmayan üçüncü bir şey tarafından belirlenir. Tesadüfî ardılık “yasaları” kuşkusuz fizikî olaylarda görülebilir ve pratik amaçlar açısından geçerlidirler de ama herhangi bir anda -sathîliklerinden ötürü- geçersiz olabilirler. Nitekim kasımpatının taçyap-

raklarının açılmasını gözlemleyen bir böcek, büyüklük ve renk sırasına ilişkin bir yasa çıkarabilir. Bir süreliğine geçerli olabilen bu yasa, erkeklik organları ortaya çıktığında işlemez. Başka bir örnek vermek gerekirse, fizik bilimi, bir ağacın değişik yapraklarının önce dallar ve gövdeyle olan ilişkilerini bulmadan o yaprakların aralarında doğrudan nedensel bir ilişki bulmaya çalışan ve dolayısıyla problemi dolaylı yoldan çözen bir adama benzer. Fizik bilimi insanın dünyasının sâdece *yüzeyiyle* ilgilenir.

Bu tür meseleleri ele alırken, Schopenhauer'ın da gösterdiği gibi, müzik son derece aydınlatıcıdır. Çünkü insan, beste yaparken, içinde hiçbir el becerisini tanımadığı tabiatın dünyasından ayrı ve onla karıştırılmaması gereken, kendine ait bir dünya yarattığını bilir. Müzik erbabı olmayan bir adamın Beethoven'ın bir senfonisinin yapısını inceleyip analiz ettiğini varsayalım. Bu adam salt bilimsel ve zihinsel metotlarla tabiatı inceleyip analiz eden bir adama benzer. Bazı nota gruplarının tekrarlandığını keşfedecek, onların sırasına ilişkin kurallar çıkaracak, onlarla ilgili tuhaf genellemeler yapacak, bazı çarpıcı istisnaları işaret edecek ve hatta muhtemelen sayfa üzerindeki bir veya iki barı tahmin bile edebilecektir. Adamın bu incelemesi bilgi dolu ve bir bakıma ilginç olsa bile, bu kişi, konusunu sahiden kavramayı ne ölçüde başarabilmiştir?

Bu kez de, adamın yöntemini değiştirdiğini, kulağını eğittiğini, anlamını kavrayıp onu içinde hissedene kadar, icra edilen senfoniye defalarca dinlediğini varsayalım. O zaman her bir notanın orada niçin bulunduğunu anlayacak, o notanın uygunluğunu fark edecek ve o notanın tekrarlanma "yasasını" içinde hissedecek ve muhtemelen yeni bir müzik parçasında sayfadaki çeşitli barları tahmin bile edebilecektir. Senfoni sâdece notaların incelenmesi ve karşılaştırılmasıyla anlaşılamaz, notaların derindeki duyularla ilişkisi *tecrübe edilerek* anlaşılabilir ancak. Aynı şekilde, tabiat da yasalarla değil, insanın bedeni olması -daha doğrusu öyle hissedilmesi- hasebiyle açıklanabilir. Tabiat, insanın iç varlığının harikulâde yorumcusu ve sembolüdür.

Âşikâr ve bilinçli düşüncelerimizin temelini oluşturan -beden organlarımız, duyularımız ve derinlere kök salmış inançlarımıza dair- bir tür bilgi ve bilinç içimizde yer etmiştir. Bütün bedene tesir eden (sistemik) bilgi, beyni-

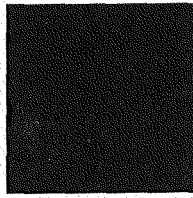
miz uykudayken bile gelişir. Kesin veya çürütülemez yollar sayesinde değil, insanın tarihinin herhangi bir zamanında bilimsel düşünce yapılarıyla birlikte diğer düşünce yapılarının üzerinde yükseldiği aksiyomatik zemini hazırlar; elbette ki, kesin veya çürütülemez yöntemlerle değil.

Dolayısıyla, Öklid'in aksiyomları bizim hâlihazırdaki sistemik bilgimizin bir parçasıdır ve bizim geometri yapılarımızın zeminini hazırlar. Fakat sistemik bilinç gelişirken zemin sarsılır ve ona dayanan yapılar çöker. Örneğin bütün modern bilimimiz, temel bir bilinç gerçeği olarak, mekanik bir sebep ve sonuç ilkesine dayanır; ama bu temel kaydığında bütün yapı çöker ve yeni bir yapının inşa edilmesi gerekir. Aynı şekilde insanın suretini hayvanlarda açık şekilde görebildiğimizde -bizim bilincimizin vazgeçilmez bir parçası olarak- bu bilinç, konu hakkındaki bütün düşüncelerimiz için yeni bir zemin veya aksiyom oluşturacak ve şimdiye kadar bilimin ortaya koyduğu evrim teorisi tamamen değişecektir.

Hâsılı modern bilimin deneysel araştırmacısı için, mercan kayalığı birikimi metodu kendi sahası içinde çok değerli olsa da, insan zihninin bu yöntemle şimdikinden daha ileri gidemeyeceği, insanın zihninin ilerlemesinin içten başlayan bir gelişme meselesi olduğu ve bütün düşünce yapılarının *temellerinden sürekli kopuşu* içerdiği aslâ unutulmamalıdır. Dolayısıyla insanın sistemik bilincinin ilerlemesi gerekli ve sürekliyken, onun düşünce sistemlerinin çöküşü ve yükselişi, deyim yerindeyse, arızî ve kesintilidir.

Neticede insanda -en derin ve en hayatî tecrübemizde- tabiatta çevremizde gördüğümüz değişimlerin anahtarını ve açıklamasını aramak zorundayız. Tabiat ve tarih anlayışımız münferit bilinçteki yeni gerçeklerin açığa çıkmasına bağlı olmalıdır. Özdeki insanın nihai inkişafının çevresinde (şimdiye kadar bu mükemmel doğumun sancılarını çeken) bütün varlıklar serpilecektir, tıpkı eşmerkezli daireler içindeki kocaman bir çiçek gibi, sıra sıra; önce bütün sosyal hayat ve tarih, sonra hayvanlar âlemi, ardından bitkiler ve mineraller gibi. Eğer ilkin dış daireler kendilerini sergiliyorlarsa, bu, son inkişafı ışığın bütün planı en sonunda aydınlatması sayesindedir; ve *cennet bahçesi* mitinde olduğu gibi, mükemmel insan suretinin ortaya çıkmasıyla birlikte yaratılış faaliyeti kesinkes tamamlanmış olacaktır.

ALTINCI BÖLÜM

gelenek

“Geleneklerin sınırlarının dışında olan her şeyin, aklın sınırlarının dışında olduğuna inanılır; bunun çoğunlukla ne kadar mantıksız olduğunu Tanrı bilir.”

Montaigne

Her insan, bir bebeği sarmalayan kumaşlara benzeyen bir âdet / gelenek örtüsü içinde büyür. Evin eski kutsal âdetleri çocuğa çok yerleşik ve değişmez olarak görünür. Çocuk bütün dünyanın seyrinin, kendi minik hayatının sınırlarını belirleyen aynı çizgide ilerlediğine kesinkes inanır. Bu kuralları (en azından bazılarını) çiğnemeyi, bilinmeyen tehlikelere götüren karanlıktaki serseri bir adım olarak değerlendirir.

Ne var ki, zihni daha yeni yeni çalışmaya başladığında, ailenin yemek odasında etin her zaman puding’den önce geldiğini ama merdiven altında ve yazlık evde pudingin etten önce geldiğini hayretle fark eder. Ayrıca çocuk babasının gübreyi baharda tohumluk patateslerin üzerine koyarken, komşusunun patatesleri hep gübrenin üzerine koyduğunu da görür. Ev hayatının kutsallığına ve gidişatın doğruluğuna ilişkin bütün inancı sarsılır. Mutlaka akşam yemeği yemenin veya patatesleri ekmenin yanlış ve doğru yolları olmalıdır ve mutlaka ister “anne”, ister “baba” olsun birinin doğru yolu bilmesi gerekir. Evin ileri gelenleri o zaman için her şeyin zamanında baştan ayağa gözden ge-

çirildiğini ve hayatı -yiyecek, kıyafet, ev işleri vb- düzenlemenin en iyi yöntemlerinin uzun süre önceden belirlendiğini hep söyleye gelmişlerdir (ve bu çocuğa mantıklı görünür). Öyleyse en basit ve en bariz meselelerde bu farklılıklar niye oluşuyor?

Derken başka şeyler ortaya çıkar. İçinde yetiştirildiğimiz kutsal ve evrensel görünen âdetlerin yalnızca küçük veya dar bir sınıfın veya kast'ın uygulamaları olduğu anlaşılır; ya da onların çok sınırlı bir yerleşime özgü olduğu ve yolculuğa çıkıldığında onların geride bırakılması gerektiği açıklık kazanır; yahut onların zayıf bir dînî mezhebin akîdelerine özgü âdetler olduğu ortaya çıkar; ya da onlar tarihteki belli bir asrın ürünüdürler sâdece.

O zaman, gündeme şu soru gelir: Tabîî sınırlar, gerçekten yok mu? Hayatımız akla ve ihtiyaca değil de, sırf keyfi âdetlere mi dayanıyor? Yiyekten daha önemli olan şey nedir? Hangi insânî meselede yine böyle açıklaması olmayan uygulama farklılığı mevcuttur? Dağlı kimse yulaf ezmesiyle beslenir, oysa Sheffield demir işçisi, onu yemek yerine, aç kalmayı tercih eder. Bir zamanlar Roma'da beyefendiler salyangoza bayılırlarken, bu hayvan şimdi Gloucestershire köylüsünün bahçesinde rahatsız edilmeden sürünüyor. Tavşanlar, Almanya'da tabudur. Kurbağalar, İngiltere'de iğrenç bulunur. Fransa'da tuzlanmış lahanadan nefret edilir. Pek çok soyun ve insan küme'sinin etten yoksun kaldığında öleceği çok kesindir. Diğer başka soylar alkollü içkileri bir ihtiyaç olarak görür. Yine başka bazıları her ikisinden de iğrenirler. Bir ülkenin her bölgesinde yerel beslenme âdetleri vardır ve köylüler yeni tabaklara büyük bir kuşkuyla bakarlar ve onu kullanmayı içlerine pek sindiremezler. Pek çok Britanya mantarı, leziz bir yiyecek olduğu için, bu âdetin gücü sayesinde mantarı herkes tanır. Öte yandan, ne gariptir ki, diğer katran köpüklerine talebin olduğu diğer bazı ülkelerde mantar kullanılmaz.

Son olarak, böceklerle beslenmek yerine ölmeyi tercih edeceğim kanısındayım (sanırım *kıbar* okuyucularım da bu hususta bana katılacaklardır). Bu besin türüne karşı, derinlere kök salmış bir tiksinti besleriz. Oysa pek çok saygın halkın *böceklerle* beslendiği anlatılır. Daha geçenlerde çıkan bir kitap bizim alışkanlık gereği gözden kaçırdığımız mükemmel yemlerin ayrıntılarını

anlatıyordu: Leziz tırtıl parçaları, böcekler ve benzeri. Aslında, konu etraflıca düşünüldüğünde, bir kişinin Cezayir menekşesi yiyip de salyangoza burun kıvrması veya canlı karidese bayılıp neşeli çekirgeyi yasaklaması bir önyargı değil de nedir?

Bu yerel farklılıklarla birlikte diğer farklılıkların zamanın ve yörelerin ihtiyaçlarından kaynaklandığını söylemek boşunadır. Onlar böyle değildir. Çoğunlukla onlar belki ilk başta bir ihtiyaçtan doğup fakat şimdi basit alışkanlıktan ve insanın yaratılışındaki tembelliğinden ötürü varlıklarını sürdüren âdetlerdir.

Belki de bu konu, en iyi şekilde, insandan hayvanlar âlemine inerek açıklanabilir. Eğer âdetler insanlar arasında güçlüyse, hayvanlar arasında çok daha güçlüdür. Koyun ota beslenir, kedi fareyle ve başka hayvanî besinlerle. Bahsedilen besin kaynaklarının, her iki durumda da, en “tabii” olduğu ve söz konusu hayvanların o besinlerle en iyi şekilde beslenebildiği ve aslında başka besinlerle pek de iyi yaşayamayacakları genelde kabul edilir.

Oysa durum böyle değildir. Zira kediler yanında et bulunmayan süt ve yulaf ezmesiyle beslenerek büyümeye alıştırılabilirler. Koyunun da porto şarabı ve koyun eti pizolasıyla çok rahat beslenebildiği biliniyor. Tabiatıta “tabii” besini hayvan olan köpeklerin, çok az et veya etsiz, unlu mamullerle beslendiğinde kuşkusuz çok daha sağlıklı olacaklarına (her hâlükârda evcil hâlde) şüphe yok. Aslında onlar bitkilerle beslenmeye o kadar yatkındırlar ki bazen bahçede tam bir baş belası olurlar, çilekleri, Bektaşüzümelerini ve bezelyeleri yerler, çiçeklikleri dağıtırlar. Evcil hayvan yetiştiren herkes bu hayvanların şaşırtıcı derecede değişik besinlere alışabildiklerini bilir.

Ne ki, tabiatıta her bir hayvan, besin kaynağıyla ilgili en kısıtlayıcı önyargılara sahiptir ve soyunun âdetlerini çiğnemek yerine ölür gider. Nitekim kışın kar yeryüzünü kapladığında sülün eğreltiotu köklerini yerken keklik “eğreltiotu köklerini yemez” ve bunun sonucunda da ölür. Meraklı bir tabiatıta sahip olan kurt, muhtemelen tıpkı köpekler gibi, çilekleri ve bezelyeleri ağzına layık bulacaktır ama aynı kurt cinsinin sıradan bir üyesi, eğer âşinâ olduğu kemiklerden yoksun hâlde çilek ve bezelyelerle dolu bir bahçede yaşıyor olsaydı tabiatıyla ölürdü.

Bütün bunlar, salt alışkanlığın insan ve hayvan hayatında ne denli önemli bir rol oynadığını gösterir. İnsanın hayvanlar üzerindeki gücünün temel noktası, hayvanlara alışkanlıklar aşılayabilmesidir. Hayvana bir kez alışkanlığı aşıladı mı hayvan o alışkanlığa ters davranmayı hiç düşünmez. Bu gücün hayvanlardaki neredeyse karşı konulamaz doğası onun insan hayatında oynadığı role de ışık tutar.

Elbette yiyecek hakkında yukarıdaki tespitlerimi yaparken, sindirim organları açısından bir koyun ile bir köpeğin arasında fizyolojik farklılığın bulunmadığını söylemiyorum. Kuşkusuz hayvan beden yapısından ötürü bir yiyecek türüne diğerinden daha uygun olacaktır.

Ancak bu meselelerde salt alışkanlığın önemini göz ardı etmeyelim. İlk âdet değişti, ondan sonra yavaş yavaş fizyolojik yapı değişti. Muhtemelen böyle bir şey oldu. Çok eski bir geçmişte, bir grup hayvan belki de, ihtiyacın etkisiyle ormanda sürüler hâlinde avlanmaya başladılar. Sonuçta fiziksel yapı değişti ve geçen zamanla birlikte özel alışkanlıklar soya iyice yerleşti.

Diğer bir grup hayvan da otlayarak hayatta kaldı. Ot yetersiz yiyecektir ama bu grubun tek yiyecek kaynağıydı ve zamanla bu grup ot yemeye o kadar alıştı ki, başka bir beslenme biçimi hayal edemez oldu. Önüne istiridye konulsaydı onu bile reddederdi. Başka bir grup, ağaçlarda bir açık alan gördü. Uzun bir boyun geliştirip zürafa oldu. Fakat zürafanın yapraklarla, koyunun otlar ve kurdun başka bir hayvanla beslenmesi ve her bir hayvandaki alışkanlığının hayvanı başka bir beslenme biçimini reddetmeye itecek kadar güçlü olması gerçeği, hayvanın beslenme biçiminin ona fizyolojik açıdan en uygun beslenme biçimi olduğunu kanıtlamaz.

Başka bir deyişle, “çevreye uyum sağlamak” çok belirgin türlerin veya cinslerin oluşmasında, başlıca, hatta tek faktördür demek, varsayımdan öteye geçmez; çünkü bu, soyun oluşmasında aynı öneme sahip ve herhangi bir soyun başladığı hareket çizgisini -genelde çevreye rağmen- binlerce yıl sürdürmesini sağlayan âdet veya alışkanlığın gücünü göz ardı etmektir.

İnsana dönersek... İnsanın, çok çeşitli âdetlerle kuşatıldığını görüyoruz: Yerel âdetler, sınıfsal âdetler, soysal âdetler, ailevî âdetler, kıyafet âdeti, mobilya âdeti, yerleşme âdeti, endüstriyel üretim, sanat, sosyal hayat, yerel ha-

yat, ulusal hayat v.b. Bu durumda, önümüze şu soru çıkıyor: Bütün bu âdetlerin temelinde yatan ihtiyacın zerresi nerededir? Her durumda ne kadarı tabiata gerçekten uyum sağlamaktan kaynaklanıyor, ne kadarı da salt atıl alışkanlıktan? Pencereden dışarıya baktığımda, gözüme çarpan ilk şey, komşunun çatısındaki bir kiremittir. Niçin kiremitler bazı yerlerde “s” şeklindeyken bazı yerlerde düzdür?

Hiç şüphesiz ki, rüzgârın ve yağmurun durumu, her yerde aşağı yukarı aynıdır. Belki de, uzak geçmişte, bunun bir nedeni vardı ama şimdi o neden kalmadı, sâdece âdet var. Niçin bizler Japonlar gibi yere veya Türkler gibi minderlere değil de sandalyelere oturuyoruz? Bu muhtemelen bizim diğer âdetlerimizle de uyuşan bir âdet. Hayatın içine ne kadar derinlemesine bakar ve onun değişik alanlarındaki âdetlerin çeşitliliği -herkese aynı görünen şartlar altında bile- üzerine ne kadar çok kafa yorarsak alıştığımız formların vazgeçilmez bir ihtiyaç içermediğini görüp, o kadar şaşırırız.

Her soy, her sınıf, toplumun her kesimi, hatta her fert, tek doğru ve makbul âdetler olarak değerlendirdiği kendi âdetlerini diğerlerinininkinden üstün görür. Üstelik halklar ve sınıflar kendi özel inançları ve pratikleri yüzünden savaşa bile girerler ama meraklı ve sorgulayıcı bir zihni meşgul etmesi gereken mesele, herhangi birimizin sahiden çok da doğru bir hayat sürüp sürmediğidir; bizler, çoktan çekip gitmiş eskilerin derilerine, kıyafetlerine ve atıklarına bürünmüş, içten içe duyumsanabilen çok az canlılığa sahip, çok çeşitli saz kelebekleri değil miyiz? Günde kaç kez salt mekanik bir tekrar olmayan, özgün bir edimde bulunuyoruz? Doğrusu eğer edimlerimiz ve pratiklerimiz gerçek bir ihtiyaçtan kaynaklanan, özgün edimler ve pratikler olsaydı, belki de, sık sık yaptığımız gibi onlar hakkında münakaşada bulunmazdık.

Buradan, *ahlâk ilkelerine* dönecek olursak... Bunlar da âdettirler ve farklı soylar, farklı zamanlar ve farklı yerlerde son derece değişiklik arz ederler. Âdetlerde mantık veya “münasebet” aramak genelde zordur. Hırsızlığı tasvip etmeyiz ama günümüzün ticaret ahlâkı türlü şekillerde onu yüceltir ve (hırsız oldukları apaçık meydanda olan) “saygın tefeciler”, toplumda el üstünde tutulur. Avlanmak çok eski zamanlardan beri insanın tabîi hakkı ve ayrıcalığı olarak görülürdü, ta ki toprak sahipleri (şimdilerde adları kötüye çıkmış sos-

yalistlerin ipliklerini pazara çıkardıkları) yasak avcılık suçunu icat edip, bu yüzden insanları asana kadar.

Evlilik âdetleri de, değişik zamanlarda ve değişik halklarda bir hayli farklılık arz eder. En ağır cezalar, insanın vicdanını derinden yaralayan en katı kınamalar, değişik zamanlarda ve mekânlarda farklı kanunnameleri dayatır ama onların hepsi birbiriyle çelişir. Bir ülkede çokkocalılık, başka bir ülkede çokkarılılık yürürlüktedir. Bir zamanlar kardeşlerin evlenmesine izin verilir, başka bir zaman annenin kuzeniyle evlenmen yasaklanır. Antik tapınaklarda fahişelik kutsal sayılır, oysa günümüzün büyük şehirlerinde ayaklar altına alınır. Tekeşlilik bir ülkede revaçtayken, başka bir ülkede düşük sınıftan olmanın belirtisi sayılır. Toplumun bazı kesimleri bekâreti hor görürken, başka kesimleri el üstünde tutar.

Bütün bunlardan nasıl bir sonuca varıyoruz? *Her* sanat dalında, örf ve âdetlerde ve ahlâk prensiplerinde, -son derece benzer şartlar altındaki sayısız durumlarda görülen- insan hayatının çok çeşitlilik arz ettiğini düpedüz gördükten sonra, alıştığımız belli pratiklerin başkalarının alıştıkları belli pratiklerinden daha iyi (veya aslında çok daha kötü) olduğunu söyleyebilir miyiz?

İlk başta da belirttiğimiz gibi, bizi çepeçevre saran âdetler örtüsü içinde doğarız. İnsanlığa doğru adım atarken ne türden bir şeyin bizi kuşattığını görürüz. O şimdi eski bir kabuktur artık. Artık içine bakmaya değmez, çürümüşdür, uygunsuzdur ve savunulacak bir tarafı kalmamıştır, buna rağmen onu büyük olasılıkla kabulleniriz. Saz kelebeği, gelişimini tamamlamış ama sazdan kurtulamıyor. Ölü bir madde yığını içinde küçük bir canlılık kıvılcımı; tek yapabileceği şey, barınağını kendi şekline biraz daha uygun hâle getirmek veya mercan kayalığı örneğinde olduğu gibi, sonradan gelecekler için en elverişli yönde gelişimini sürdürmektir.

Sınıf, kast, yerleşim yeri ve doğduğumuz çağ, hayatımızı belirledi ve bu şekilde kalacağımız kuvvetle muhtemel. Ne var ki, zihinlerimizde bir değişim yaşandı. Eski günlerin övünçlerini geride bıraktık. *Bizler*, biz Batı toplumları, her hâlükarda başkalarından daha iyi değiliz ve en iyi ihtimalle, ne yazık ki, yarı canlıyız / “canlı-cenaze”yiz.

O hâlde, eğer vardığımız sonuçlar bunlarsa, çocukları ve genç kuşakları âdetlerin / geleneklerin onlara hazırladığı dar yolda tutmaya çalışmak âdil midir? Onlar da içgüdüsel bir hisle âdetleri terk etmenin, hayatın özel bir amaçtan veya yönden yoksun kaldığı ve ahlâkın büsbütün sulara gömüldüğü rotasız bir denize açılmak olduğunu düşünmezler mi? Onlar için âdet, gelişme çizgisidir. Ucundan yeni mercanın büyüyeceği mercan dalıdır. Büyüyen filizin yönünü belirleyen ince dalın sert kabuğudur. Bu âdet, sırf keyfi olabilir ama genç kuşaklar bunu bilmezler. Onun nihâiliği ve gerekliliği oldukça yanıltıcı olabilir, ama yanılısma hayat için gereklidir ve keyfilik bir hayatı diğerinden farklı kılan şeydir. *İnsan insanlığa adım atana kadar onsuz yapamaz.*

Peki, insanlığa adım attıktan sonra ne olur? Önce ölür, sonra dirilir. Saz kelebeği sazını bırakır ve süzülerek havaya yükselir. Başka bir canlı yapışma organını kayanın üzerinde bırakır ve engin denizde yüzmeye başlar. Tam da âdeti bıraktığımızda insanlığın hakîki hayatına ilk kez adım atmış oluruz. Tamı da başkalarından üstün olduğumuza dair önyargılarımızı terk ettiğimizde ve savunmasızlığımızı kavradığımızda, her yönden dost yüzleriyle yeni bir dünya önümüze açılır. Ve kendi hayatımızın beşiğinin tamamen keyfilik olduğunu anladığımızda, bütün yapı, bizi başkalarından ayıran zeminin üzerine çöker ve o anda özgürlük ve eşitliğin engin deryasına kolaylıkla açılabiliriz.

İşte bu, insan için yeni bir kalkış noktasıdır, çünkü günümüzde bile âdetler yığınıyla kaplanmış eski dünya bu âdetlerin açıkça çatışmasına sahne oluyor. İnsanlığın bebeklik dönemi bitti. Artık insanlığın ve gerçek canlılığın zamanı geldi.

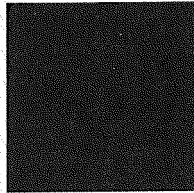
Bir insanın, her tür âdetten geçtikten sonra, zamanı geldiğinde âdetten kurtulması, muhtemelen bir tarih yasasıdır. Öyle ki, insan âdeti ihtiyaçlarına göre, kayıtsızca kullanır ve ondan sonra âdetin kölesi olmaz. Bütün insânî pratiklerin faydası vardır ve hiçbirisi yasaklanmaz. Ne zaman bu noktaya ulaşıldığında, “ahlâk yasaları” sona erer ve insanlık yerini bulur, yani artık davranışları düzenleyen yasalara gerek kalmaz, işte o zaman, bütün davranışların tek amacının, insanoğlunun kurtuluşu ve insanların arasında eşitliğin tesisi, yeni bir hayata başlamak olduğu ortaya çıkar. Nitekim bu yeni hayat, memnuniyet verici harika bir hayattır; çünkü onun içinde artık hiçbir çaba-

lama veya kısıtlama yer almayacak, kişi başkalarında kendini tanıyacaktır, sonsuza dek.

Âdet, insandan insana aktarıldıktan sonra nihayet sürekli dallanan bir dinin içinde kâmil insan ortaya çıktığında, o bütün diğeri insanlarla olan akrabalığını hemen kavrayacaktır. “Ruhum bütün dünyanın çevresini kararlılık ve sevgiyle dolandı ve sâdece eşitler ve sevgililer buldu.” Dahası hayvanlarla akrabalığını da tanıyacaktır. Ayrılığın kaynağının, farklılık, yanılısma ve âdet olduğunu görecektir. Her şeyden önce aynı insanın havada uçtuğunu, denizde yüzdüğünü ve karada yürüdüğünü idrak edecektir.

Bundan sonraki iki bölüm, her ne kadar, orijinal kitabın içinde yer almamışsa da, bu baskıya dâhil edilmiştir; çünkü bu bölümler, sırasıyla modern bilimi ve modern ahlâkı eleştiren bölümlerin devamı ve açılımı niteliğindedir. “Rasyonel ve Hûmanist Bir Bilim” başlığındaki bölüm aslında 1896’da Londra’da *Humanitarian League* kurumunda yaptığım konuşmanın yeniden basımıdır. Bu kitaba ilk kez 1906’da eklenmiştir. “Yeni Ahlâk” adlı bölüm ise, Eylül 1907’de *Albany Review* dergisinde, “Sosyalizmde Ahlâk” başlığıyla yayınlandığım makalenin küçük değişikliklerle birlikte yeniden yayımlanmış hâlidir. Ve ilk kez bu baskıda kitaba eklenmiştir.

YEDİNCİ BÖLÜM

rasyonel ve
hümanist
bir bilim

Rasyonel ve insânî bir bilim konusunu önünüze getirirken, konuyla ilgili olarak yaşadığım bazı tecrübeleri kısaca aktaracağım için, beni mazur göreceğinizi umarım. Cambridge’de dört yıl matematik eğitimi aldıktan sonra, müteakip on yılımı fizik bilimleriyle uğraşarak ve bu konularda dersler vererek geçirdim. Tabiatıyla, bu dönemin başlarında hiç sorgulamadan mevcut yöntemleri ve çıkarımları benimsedim. Fakat zaman geçtikçe belirgin bir tatminsizliğin farkına vardım. Evrensel gerçekler olarak lanse edilen pek çok bilim yasasının çok sınırlı uygulama alanına sahip olduğunu, üzerinde epey ısrar edilen çıkarımların oldukça kuşku uyandırıcı bir geçerlilik taşıdığını fark ettim. Derken sonunda bu artan tatminsizlik giderek birikerek modern bilime karşı oldukça sert bir saldırıya veya eleştiriye dönüştü ve bu eleştiriye 1884’de yazdım.²⁷

Şimdi bu zaman aralığına dönüp baktığımda, saldırımın ayrıntılar noktasında bir ölçüde aceleci ve kaba olduğunu kabul etsem de, ana fikrinin bütünüyle haklı olduğunu düşünüyorum ve bu düşüncemden vazgeçmeye de hiç niyetim yok doğrusu.

O ana fikir neydi? Şuydu: Modern bilim; duygudan arınmış, aklın saf donuk ışığında dünyadaki olguları inceleme ve sınıflandırma çabasıdır (kuşku-

27 Daha sonra bu makalenin, yeniden-gözden geçirilmiş ve genişletilmiş versiyonunu, elinizdeki kitaba, “Modern Bilim-Bir Eleştiri” başlığıyla aldım.

suz, bu tanımı, modern bilimin kendisi de kabul edecektir); insandaki aklı olanı, salt algısal, duygusal, ahlâkî ve benzeri olgulardan ayırma çabasıdır. Benim eleştirim tam da bu noktada başlıyor, çünkü böyle bir ayrılığın uzun vadede imkânsız olduğunu düşünüyorum.

Fakat bu görüşümü savunmaya girişmeden önce, modern bilimin insânî duyguları bir kenara atmaya ve her şeye aklın donuk ışığıyla bakmaya yönelik çabasının bazı açılardan takdire şayan olduğunu itiraf etmek isterim. Önyargıları ve kuruntularıyla, ay ve güneş tutulmalarında görülen canavarlarıyla, veba veya yersarsıntısı tanrısını teskin etmek için yüzlerce insanı kurban etmesiyle, endişeleriyle, batıl inançlarıyla ve insanın rahatı üzerindeki etkisinden bağımsız olarak olayları değerlendirememe acziyle, ümitsizliği ve korkularıyla eski zamanların bilimini göz önüne getirdiğimizde, bizatihi yalın *gerçekleri* görmeye çalışmak aslında büyük bir gelişmedir. Kendisini aşmaya çalışan insanın, son derece makul ve makbul bir çabasıydı.

Ne var ki, bahsettiğim dönemde bende yeni düşünceler uyandı: Öncelikle, böyle bir çaba imkânsızdı; ikincisi, sözünü ettiğimiz bilim, hakîkî bir bilim değildi; üçüncüsü de, gerçekte sahip olmadığı düşünsel kesinliğinde ısrar eden modern bilim, eskisi kadar kötü bir dar kafalılığa ve dogmatizme yol açıyordu.

Benim düşünceme göre, bu çabada bir hata vardı. Ama bu hatayı nasıl izah edebilirim? Dünyayla ilişkilerimiz, çok kabaca konuşursak, üç gruba ayrılabilir: Duyumsal ve algısal olan ilişkiler, salt düşünsel olan ilişkiler, duygusal ve ahlâkî düzlemde olan ilişkiler.

Tabiattan bir varlığı, örneğin kuşu ele alalım. Kuşa, şekli, rengi, örtüşü ve benzeri özellikleriyle bir duyu-algı nesnesi olarak bakabiliriz. Bazı kişiler, bu bağlamda olağanüstü bir yetenek ve çabukluk kazanabilirler, bir anda ötücü kuşun çıkardığı notaları veya uçuş şeklini tanıyabilirler.

Öte yandan, kuşa düşünsel açıdan da bakabiliriz, onun çevresiyle olan ilişkisini, kanatlarının oluşumunu, bacaklarının uzunluğunu, gagasının yapısını, çevresine ve yiyeceklerle uyum sağlama yeteneğini vb. konuları inceleyebiliriz. Böylece tamamen zihnî olan bir dizi sonuç ve kuşun yaşadığı dünyayla ilişkilerine dair bilgiler elde ederiz. Bu, günümüz biliminin özel alanıdır.

Ayrıca kuşu, bizimle olan duygusal ve ahlâkî ilişkisi kapsamında da ele alabiliriz. Kuşu seyreden biri onun güzelliğine hayran kalabilir, ona karşı sevecenlik veya sempati besleyebilir. Başka biri onu öldürsem mi, yoksa yesem mi diye düşünebilir. Modern bilim, bu son ilişkiler kümesinin ne olabileceğine karşı kayıtsızdır. Birinci ilişkiler kümesiyle de fazla ilgilenmez ama kuşu veya sözkonusu nesne neyse onu sâdece bir açıdan incelemek için ikinci ilişkiler kümesini, salt düşünsel olanı ele alır ve onlardan diğerlerini soyutlar. Fakat bu, gerçekten yapılabilir mi? Cevap, tabî ki, hayır'dır.

Genel kanımı açıklamak ve modern bilimin iddiasının imkânsız olduğunu göstermek için, insan bedenini oluşturan sayısız hücrelerden küçük bir hücreyi ele alalım ve aynı istikamette akıl yürüterek bedenın dışına çıkalım ve diğer hücrelerin ve genelde bedenın yasalarını açıklamaya çalışalım. Bedendeki akıntıların içinde sürüklenen ve bedensel duymalardan etkilenen, organizmanın bazı bölümleriyle gayet yakın ve temas hâlindeyken başka bölümlerinden oldukça uzak olan küçük hücre, herhâlde tarafsız bir karar alıyormuş gibi görünemez. Elinin altındaki sorunun bütün ipuçlarına sahip olmasının yanı sıra, kendi ihtiyaçları ve deneyimleri doğrultusunda bu ipuçlarını yorumlamak zorundadır. İşte insan da, tabiatın veya bir parçasını oluşturduğu toplumun bünyesindeki küçük bir hücredir.

Öte yandan, bana öyle geliyor ki, insan bedenindeki bir hücre bedene dair yeterli bir anlayışa sahip olabilir ve bu, doğrudan akıl yürütmeden ziyade deneyim yoluyla gerçekleşebilir. Bedendeki hücrenin sınırlar ve benzeri unsurlar yoluyla diğer her hücreyle fiîl temas ve sempatik ilişki içinde olabileceği akla yatkındır. O zaman, gereken çözümün materyallerine elbette sahip olacaktır. Bedenin diğer kısımlarındaki her değişim, bu münferit hücrede kaydedilecektir; ve onun küçük beyni (eğer böyle bir beyne sahipse) çok büyük bir çaba sarf etmeden, bütün bedenın yapısını sempatik bir şekilde yansıtacak, aslında onun bir aynası olacaktır. Herhâlde bu, size, hakikî bir bilimin ne olabileceğine dair kanaatime ilişkin bir anahtar sunar.

Fakat bu konuya geçmeden önce, salt düşünsel bilim görüşünün yanılgısını biraz daha ayrıntılı şekilde ele almak istiyorum. Öncelikle, tabiattaki hiçbir varlığın veya sürecin, tam bir izahının yapılamayacağını söylemeliyim.

İkinci husus olarak, tıpkı bizim yaptığımız gibi bu özet kaçınılmaz ve zorunlu olarak, tabiatın o evresine yaklaşırken sahip olduğumuz, temeldeki *duyguya* harmanlanmış olacaktır.

İlk hususu ele alalım. Niçin tam bir izahın yapılamayacağını sorabilirsiniz. Bir saat veya başka bir âlet tam olarak tarif edilebilir ve anlatılabilir; o hâlde neden bir köknar, bir insan gözü veya güneş sistemi daha fazla bilgiyle bütünle tarif edilip açıklanamazın ki?

Bu husus, bizi, makineye dayalı / mekanik bilim görüşüne götürür. Makenin günlük hayatımızda ve sosyal hayatta böylesine önemli bir rol oynadığı bu asırda mekanikçi düşüncelerin bilim ve kâinata ilişkin bütün kavrayışlarımıza damgasını vurması tuhaf olduğu kadar zannımca beklenir bir şeydir. Modern bilim, makineyi bir ideal olarak benimseyip (bazen bunu hayata geçirmekte zorlansa da) her şeyi mekanik eyleme indirger ve tabiatın her bir sürecinin, tıpkı bir makine gibi anlaşılabilirliğini öne sürer. Ne var ki, bu anlayış, bu ideal, büyük bir yanılgıdır. Zira bir an için düşündüğünüzde, tabiatın hiçbir parçasının gerçekten makineye benzemediğini anlarsınız.

Sıradan anlamıyla makine nedir? Belirli işleri yapması için bir araya getirilmiş parçaların bir bütünüdür. Dikiş makinesi dikiş dikme işini yerine getirir, saat zamanı ölçer, bunlar sâdece kendilerine özgü amaçları yerine getirirler. Bütün parçaları, bu işlere tâbidir ve bu anlamda bütünüyle izah edilebilirler; her tekniker onların mekanik hareketlerini aynı şekilde izah eder. Fakat tabiattaki *hiçbir* varlık, sâdece bir işi veya bir dizi işi yerine getirmez. Aksine her varlık, sonsuz sayıda işi yerine getirir.

İnsan gözünü ele alalım. Benim savıma çok ters görüldüğü için bu örneği veriyorum, çünkü insan gözünün en fazla özelleşmiş “organ”lardan biri olduğuna kuşku yok. Bildiğiniz gibi Helmholtz, “eğer bir gözlükçü bana çok arızalı bir âlet gönderirse, ona o âleti kusursuz çalışacak şekilde iade ederim” sözüyle ünlüdür. Helmholtz, büyük bir adamdı ve ne söylediğini bilmediğini ileri sürerek ona haksızlık etmeyeceğim. Işık ışınlarını odaklayan bir makine olarak gözün kesinkes kusurlu olduğunu biliyordu ama onun neden kusurlu olduğunu da kuşkusuz gayet iyi biliyordu, çünkü göz salt bir makine olmanın çok ötesinde bir “şey”di.

Doğrusu göz, opera camı veya teleskop gibi sâdece ışık ışınlarını odaklama işini yapmaz, dış dünyanın görüntüsünü, arkasındaki duyarlı levha olan retinaya düşürerek oluşturmaları bakımından fotoğraf kamerasıyla kıyaslanabilir. Ama bu durumda bile, insânî veya ilâhî bir gözlükçü tarafından yapılmamış olması ve kesin olarak belirli bir amaca hizmet etmemesi bakımından bu “makinelere” hiçbirine benzemez. Aksine, bildiğimiz kadarıyla göz gelişmiş, evrilmiştir. İlk kez görme yetisini kazanmış en alt düzeydeki organizmalardaki cılız başlangıçlarla evrimine başlayan göz, kimi suda kimi havada yaşayan, kimi yakın mesâfeyi kimi uzak mesâfeyi gören, kimi ışık sayesinde kimi başka yollarla gören çok sayıda canlının türlü çeşitli ihtiyaçlarına uygun şekilde, çeşitli yönlerden sürekli gelişip şekillenerek binlerce asırlık bir evrim sürecinin sonunda bugünkü noktasına ulaşmıştır. Dolayısıyla günümüzde göz, çok çeşitli kalıtsal ama henüz gelişmemiş yetilere sahip olmanın yanı sıra aslında karmaşık yapısı içinde sıra dışı tarihinin somut örneği ve kısmî kayıdır.

Bu son noktaya bir örnek olarak, görme’nin ilk önce dokunma’dan türediğini hatırlatmak istiyorum. İlkel bir organizmanın duyarlı yüzeyine vuran ışık ve gölgeler onda dokunma dürtüsü uyandırır. Evrim süreci içinde bu duyuyu, yüzeyin bir noktasında görme diye adlandırdığımız duyuyu şekline bürünerek özelleştirmiştir. Şimdi günümüzde insan gözünün ön kısmı tarafından oluşturulan küçük bir resim arkadaki retinaya düştüğünde, retinanın bütün zeminini bir mozaik gibi kaplayan ve duyarlı noktalarıyla dış dünyadaki nesnelerin görüntülerini *algılayan*, deyim yerindeyse optik sinirin -konilerin ve çubukların- toplaşmış parmak uçlarının oluşturduğu bir ekrana düşer. Yani görme hâlâ dokunmadır, bir mesâfeden duyumsama ve dokunma gücüdür. Nitekim bazen kişi nesnelere bakarken bunu fark eder.

Öte yandan, bütün bu hususların ötesinde, ışık ışınlarını odaklama ve fotoğraflamanın, sayısız canlıların ihtiyaçlarına göre gizil adaptasyonların ve asırlarca sürmüş evrimin somut örneği olmanın ötesinde, insan gözü, çok daha kapsamlı ve fevkalade yetilere sahiptir belki de. İnsan ruhunu ifade eden harika bir organdır. İrisin kasılmaları ve genişlemeleri sayesinde, merceklerin ve göz kürelerinin değişen dışbükeylikleri sayesinde ve daha yüzlerce yollarla komuta, kontrol, güç, acıma, sevgi, sempati ve insanın ruhuna sızan diğer bütün

duyguların-ifadelerini -sonsuz bir seri, harika bir ansiklopedi gibi- her nasılsa aktarabilmektedir. Gözü, bu ifade yetisi olmadan düşünmek zordur.

Gözün başka hangi işlevlere sahip olduğu bu kitabın kapsama alanına girmiyor. Göz son derece özelleşmiş bir organ olsa da ona ışık ışınlarını odaklama makinesi demek gülünç ve feci bir şekilde yetersizdir, tıpkı duyguların ve hayatın merkezi, insânî sevginin yürekliliğin sembolü olan kalb'e "ortak pompa" demek gibi.

Tabiat, uçsuz bucaksızdır ve hiçbir surette insan akli tarafından büsbütün kuşatılamaz. Tabiatın bir parçasını alıp, onu geri kalandan tecrit ederek *san-ki* böylece o sahiden tecrit olmuş gibi onu tanımlamak elbette saçmadır. Daha önce de söylediğim gibi, binlerce mühendis bir makineyi aynı şekilde tarif edebilir çünkü aslında onlar sözkonusu makineye onun işlevi açısından bakarlar ama bin tane insana bir yüzün ne ifade ettiğini sorduğunuzda veya mesleğinde ustalaşmış bin ressamdan aynı yüzün resmini yapmasını istediğinizde hepsi az veya çok farklı şeyler sunar. O hâlde, neden farklı şeyler sunarlar, öyleyse? Bunun basit nedeni şudur: Ne kadar kaba olursa olsun, her yüz, sınırsız veçheye, sınırsız perspektife sahiptir ve her ressam kendi bakış açısından resmetmeyi seçer. Aynı şey, tabiattaki bütün nesneler ve süreçler için de geçerlidir.

"Eğer bunlar doğruysa, o hâlde nasıl oluyor da bilim adamları, kesin çıkarımlara *varabiliyorlar* ve yaptıkları şeylerde birbirleriyle uzlaşabiliyorlar?" diye sorabilirsiniz.

Kuşkusuz bu, izolasyon / tecrit etme yöntemi sayesinde olmaktadır; önlerine gelen sorunların kimi yanlarını seçip, diğer yanlarını göz ardı etme yöntemiyle. Tabiatın bir olgusunun *bütün* ilişkileri herhâlde kavranamayacağı için, geriye kalan tek yol, bazı ilişkileri göz ardı edip diğerlerine yoğunlaşmak olacaktır. Hangi yanların es geçilip hangilerinin de hesaba katılacağı konusunda örtük bir uzlaşma varsa, aynı sonuçları elde etmeleri de tabiidir. Dolayısıyla bu yöntemle meselenin diğer bütün boyutlarını göz ardı edip, gözü optik bir cihaz, kalbi ortak bir pompa, güneş sistemini de Galileo ve Newton'un keşfettiği belli mekanik yasaların zarif bir tablosu olarak tanımlamak mümkündür.

Burada üzerine bir süre eğileceğim güneş sistemi ve astronomi -modern bilimin gelişmişliğinin çarpıcı örneği- açıkçası benim savıma çok ters düşüyor-muş gibi görünen örneklerdir. Newton'ın gezegenlerin yörüngelerini saptamasına yarayan genellemeler, başarılı olmuş genellemelerdir: Gezegenlerin konumları önceden bilinebiliyor. Güneş ve ay tutulmaları, hayret verici bir kesinlikle hesaplanabiliyor. Matematiğe yeni başlayan herkes bilir ki, bu sonuçları veren denklemler ancak "küçük nicelikleri göz ardı etmek" suretiyle çözülebilir. Yani problemler bütünlükleri içinde çözülemezler ancak önemli görünmeyen kimi terimler ve unsurlar hesaba katılmadığında, bir problem çözülebilir. Ve tabii olarak, bu küçük niceliklerin makul bir şekilde göz ardı edilebileceğinin gösterilmesi de, önemli bir nokta olmuştur. Örneğin güneşin çevresindeki gezegenler ve dünyanın çevresindeki ayın yörüngeleri söz konusu olduğunda, her bir eliptik yörüngenin konumundaki ve şeklindeki küçük değişikliklerin onun büyüklüğünü asla kalıcı şekilde artırmayacağı veya azaltmayacağı uzun süre kanıtlanmış bir gerçek olarak benimsendi. Yani gezegenlerle güneş, dünya ile ay arasındaki *ortalama uzaklık* her zaman belirli sınırlar içinde kalacaktı.

Oysa yakın zamanlarda, Profesör George Darwin, ay teorisinde ihmal edilen o küçük nicelikleri ele alıp, bunların ayın dünyadan ortalama uzaklığında elbette çok yavaş da olsa kalıcı ve önemli değişikliklere yol açtığını kanıtladı. Şimdi görünüşe bakılırsa ayın gerçek yörüngesi sınırlı bir elips olmaktan çok yavaş yavaş genişleyen bir spiraldir ve bu spiral bir gün ayı dünyadan çok uzak bir mesafeye taşıyabilir. Eğer bir ay veya güneş tutulması, elips teorisine veya spiral teorisine dayanılarak yirmi yıl önceden hesaplanabiliyorsa, bu hesaplarda, sapma, çok yavaş gerçekleştiği için herhâlde algılanabilir bir farklılık olmayacaktır, ama yüz yıl içinde iki teori bambaşka sonuçlar verecektir.

Dolayısıyla bir bilim olarak astronominin kesinliği, büyük ölçüde, bizim zamanımızın, semâvî / gökyüzüne ait zaman'a kıyasla çok kısa olmasından kaynaklanıyor. Gökyüzündeki değişikliklerin, uygun dönemleri, binlerce, hatta milyonlarca yılla ölçülüyor; fakat problemin *bu* yanını ihmal eden bizler gözlemlerimizi sâdece küçük bir noktaya odaklayıp elde ettiğimiz sonuçtan gayet memnun kalıyoruz.

Anlatmak istediğim hususa diğer bir örnek de sabit yıldızlardır. Çıplak gözle kolayca seçebildiğimiz bu yıldız grupları ve takımları, takımyıldızların şekillerini kaydettiğimiz 2000 veya 3000 yıllık süre zarfında, göreceli konumlarını neredeyse hiç değiştirmediler. Yine de teleskop ve spektroskoplarla yapılan hassas incelemeler, onların hareket ettiklerini ve her zaman hareket hâlinde olduklarını, saniyede millere varan hızlarla hareket ettiklerini kanıtladı. Ne var ki sözkonusu uzay ve zaman çok büyük olduğundan, bu uzun süre zarfında onların birbirlerine karşı konumları büyük bir değişikliğe uğramadı. Eğer zeki bir yabancı, kriket oyununu incelemek için İngiltere'ye gelip de kriket sahasında on beş saniye kalıp -bu süre zarfında oyuncular konumlarını pek değiştirmeyeceklerdi- birkaç noktaya dikkat ettikten sonra, gidip oyunun kuralları hakkında bir kitap yazsaydı o adam hakkında ne düşünürdük? Aynı şekilde birkaç asır yıldızları inceleyip onların hareketlerini bütünüyle anladığını ve "göklerin düzeni" konusunda allâme-i cihan olduğunu sanan zavallı adam hakkında ne düşünürüz?

Dolayısıyla, her tabiat-meselesi, ancak cehalet yöntemiyle kavranabilecek ölçüde muazzam karmaşık bir mesele olarak görünüyor. Örneğin, pratik bir bilimsel sorun olan aşı meselesini ele alalım. Buradaki mesele, en basit ifadeyle, dana veya insan lenfinden yapılan aşının çiçek hastalığını önleyip önlemeyeceği veya hiç değilse hastalığı hafifletip hafifletmeyeceği ve eğer bunu yapabiliyorsa, kötücül yan etkilere yol açmadan yapıp yapamayacağıdır.

İlk bakışta, bu, size çözümü kolay, çok basit bir meseleymiş gibi görünebilir ama biraz derinlikli düşündüğünüzde, meselenin son derece çetrefilli olduğunu anlarsınız. Öncelikle, böyle bir meselede, tekil vakaların, ölçüt olamayacağı apaçık ortadadır. A vakasının aşı olup çiçek hastalığına yakalanmaması hiçbir şeyi kanıtlamaz, çünkü aşı olmaması halinde hastalığa yakalanacağını kanıtlayacak hiçbir şey ortada yoktur. Ayrıca yüzlerce, hatta binlerce insanı aşı etseniz bile yine emin olamazsınız, çünkü bu insanlar belirli bir sınıfa, belirli bir yöreye ait olabilirler ya da belli âdetlere ve hayat şartlarına sahip olabilirler; ki, bunlar, onların görece bağışlıklarını açıklayabilir.

Dolayısıyla, kesin bir çıkarımda bulunmadan önce, bu sebeplerin bertaraf edilmesi gerekir. Üstelik bu, güvenilir sonuçlar beklememize imkân tanıyacak

denli büyük bir kitle değildir. Öte yandan bu uygulamayı çok geniş bir kitle üzerinde gerçekleştirmek mecburen uzun yıllar sürecek ve bu arada insanların âdetlerinde değişiklikler olacak, sağlık hizmetleri gelişecek, diyet türleri değişecek, muhtemelen hastalık (bir salgının tarihinde çok sık görüldüğü üzere) seyrini tamamladıktan sonra birden kaybolmaya başlayacak ve böylece bir di-zi başka sebepler tartışma konusu olacaktır.

Ayrıca bütün bu zorluklara rağmen meselenin mevcut sistemin lehine hâledildiğini varsaysak bile, bu uygulama yüzünden *başka* hastalıkların yayılması ve bu yayılmanın *derecesi* bağlamında yeni zorluklarla karşılaşacağız ve bir sona varamayacağız. Bu sorunlar başka sorunlar kadar karmaşıktır ve büyük ölçüde belirsizlik -hastalığa karşı aşılanmakla hastalığın fiilen ortaya çıkışı arasında geçen süre- içerir. Çeşitli durumlarda eğer çocuklar aşıdan hemen sonra yılanlık hastalığına yakalanırsa o zaman sebebin aşı olduğu kesindir; ama yılanlık hastalığı birkaç yıl sonra ortaya çıkarsa onun operasyonla bağlantısının izini sürmek imkânsızlaşır, böyle bir bağlantı gerçekten var olsa bile.

Mesele böyle olunca, Jennerizm'in ilk zamanların tıp otoritelerinin vardıkları sonuçlardan nasıl o kadar emin olabildikleri bizim için bir sır olarak kalır, o sonuçlara ulaşırken benim dile getirdiğim diğer bütün faktörleri -sağlık hizmetlerinin gelişmesi, çiçek hastalığının birdenbire ortadan kaybolması, diğer hastalıkların yayılması v.b.- fiilen *göz ardı ettiklerini* ve kendilerini sorunun yalnızca bir yanıyla sınırlı tuttuklarını hatırlamadığımız sürece. Fakat şimdi bu zaman aralığından sonra, göz ardı edilmiş gerçekler ve hususlar *kaçınılmaz bir şekilde* dikkatimizi çektiğinde, geç Kraliyet Komisyonu'nun (1896) bulgusuyla açıklanan tavır değişikliği, ne kadar da etkileyici olacaktır.

Bütün bunlardan bilimi küçümsediğim anlaşılsın, zira böyle bir niyetim yok; aksine modern araştırmalara çok şey borçlu olduğumuzu düşünüyorum. Fakat burada vurgulamak istediğim husus, bütün bu sorunların ne kadar karmaşık olduğu ve tek bir sorunu bile hazır bir bilimsel formülle çözenin ne denli imkânsız olduğudur.

Öte yandan, insanların duygularının ve düşüncelerinin, bilimsel çıkarımlarını *nasıl* etkilediğini sorabilirsiniz. Daha önce de kısmen değindiğim gibi, cevabı çok basit bu sorunun: Sorunun hangi yanlarını göz ardı edip, hangi

yanlarını hesaba katacaklarını seçmek suretiyle; yani aslında bakış açılarının saptayarak. Aynı yüzün resmini yapan çeşitli portre ressamı örneğine dönelim. Nasıl ki her ressam, kendi duygularının, eğilimlerinin ve mizacının etkisinde kalarak yüzdeki belli noktaları seçiyorsa, her nesildeki bilim adamları da kendi eğilimleri, kendi mizaçlarının doğrultusunda, yaşadıkları zamanın sorunlarının kimi yanlarını seçip diğer yanlarını göz ardı ederler.

Bütün bir bilim tarihi, bu gerçeğin apaçık ispatıdır aslında. Kopernik ve Galileo zamanındaki dîni inanç tercihlerinin astronomi biliminin gelişmesini nasıl geciktirdiğini hepimiz biliyoruz: İnsanlar, dünyada ilâhî bir kurtuluş dramasının sergilendiğine inandıkları sürece, dünyanın kâinatın merkezi olduğu çıkarımına vardılar ve bu çıkarımlarına ters düşen gerçekleri hesap dışı tuttular. Galileo, yeni yaptığı teleskopuyla Jüpiter'e baktığında ve onun uydularla çevrelendiğini gördüğünde, bu manzarada Kopernik sistemin ve güneşin etrafından dönen gezegenlerin bir görüntüsünü fark etti. Fakat gözlemini ve çıkarımını paylaşmayı başkalarına teklif ettiğinde onlar bunu kabul etmediler. Astronom dostu Kepler'e, yazdığı mektupta şöyle diyordu: "Sevgili dostum, Kepler. Seninle birlikte içten bir kahkaha atmayı ne kadar isterdim. Burada, Padua'da felsefe baş profesörüne benim merceğimden aya ve gezegenlere bakmasını defalarca teklif etmeme rağmen ısrarla kabul etmedi. Bu müthiş ahmaklığa ne kadar gülsek azdır."

Bu ahmaklığa biz de gülüyoruz ama günümüzde de aynı şeyleri yapmaktan da geri durmuyoruz. Ekonomi-politik örneğini ele alalım. Bu bilim dalında bir devrim yaşandı, dünya merkezli evrenden güneş merkezli evrene geçişle kıyaslanabilecek önemde bir devrim. Özellikle ticaretin damgasını vurduğu geçen 100 yılda, önde gelen sosyal bilimciler zamanın ruhunu içlerine sindirmiş bir hâlde, özel mülkiyet edinmeyi insan fıtratının emici dürtüsü olarak değerlendirdiler. Böylece Adam Smith ve John Stuart Mill gibi ekonomistler ekonomik analizlerini öz-çıkarcı ve rekabete dayandırdılar. Günümüzde başka bir dizi ekonomist öne çıkıyor. Zihinleri topluluk hayatının ve işbirliğinin önemli gerçekleriyle meşgul olan bu ekonomistler toplumun müşterek hayatın ve işbirliğinin başlıca yansıması olduğunu keşfettiler ve oldukça yeni bir bilimsel bakış açısı geliştirdiler. Bu dönem boyunca toplumun çok değişmesinden zi-

yade, toplum bilimcilerin değişen bakış açıları, onları, meseleye farklı bir açıdan bakmaya ve farklı gerçeğe küme'sini görmeye sevk etti.

Makinenin pratik hayattaki baskın kullanım biçiminin dünyaya bakış açımızı nasıl etkilediğini daha önce dile getirmiştım. Geçen 100 yıllık mekanik dönemde bizler, toplumu mekanik bir açıdan değerlendirip, onu sâdece nakit para ağıyla birbirine bağlanmış ayrı bireylerden oluşan bir bütün olarak görmekle kalmayıp, bu görüşün kapsamını genişleterek, kâinatı, kütle çekimi veya sıfır karşılıklı etki yoluyla bir arada duran ayrı atomların bir bütünü olarak değerlendirdik. Ne var ki, her iki görüşün de, yanlış olduğu kesindir; çünkü toplumu oluşturan bireyler birbirlerinden ayrı *değildir* ve kâinatın son tahlilde muazzam sayıda ayrı atomdan oluştuğu fikri açıkçası makul olmaktan uzaktır.

Tıp gibi pratik ve modern bir meseleye geldiğimizde, bu bilime yaklaşım tarzımızın sözkonusu bilimin seyrini nereye götüreceğini görmek çok kolaydır. Eğer -kişinin şahsî güvenliğinden endişelenmesi, sağlıksız olduğunu bildiği âdetler içinde hayatını sürdürmesinin verdiği tedirginlikle birleşen- tıp bilimine endişe ve kendi rahatına düşkünlük açısından, (günümüzde büyük ölçüde olduğu gibi) eğer bu rahatsız edici ve çelişik ruh haliyle tıp bilimine yaklaşırsak, sözkonusu bilimin seyrinin de aynı ölçüde rahatsız edici olacağı apaçık ortadadır. Kuşkusuz, yeni ilaçlar bulma gayreti içinde, bize hiç danışmadan rahatsızlığımızın sonuçlarını mazur gösterecek, bir tür kâbus gibi çevremizdeki havanın milyarlarca mikrop taşıdığını keşfederek bu hastalık taşıyıcılar üzerinde dehşetengiz çalışmalar yürütecek, onları yok etmek için ardı arkası gelmeyen aşılama, kesip biçme uygulamalarına çılgınca başvuracaktır.

Öte yandan, eğer bilime oldukça farklı bir açıdan, sözgelişi, sağlık sevgisi ve hayatı hoş, güzel ve temiz kılma arzusuyla yaklaşırsak, eğer tıp adamı insanın aslı gücüne ve varlıklar üzerindeki hükümlerine inanıp, sâdece çok kalabalık olan minik mikropları değil, ayrıca zihni yoluyla bedeninin bütün işlemlerini de kontrol etmek isterse, işte o zaman, tamamen farklı bir gerçekler dizisi gözlerinin önüne gelir ve araştırmasının konusu olur; hıfzısıhha gerçeği, temiz hayat, diyet ve kıyafet kuralları, kontrol yöntemleri, ruhun insanın bedeni üzerindeki etkisinin pratik sonuçları ve bunların ayrıntıları: Diğerleriyle

aynı ölçüde gerçek, aynı ölçüde önemli, aynı ölçüde çok ve belki de karmaşık olan ama bilimin tamamen farklı bir alanını oluşturan gerçekler.

Neticede, bir çanaktaki su gibi, bir beyinden diğerine boşaltılabilen, salt formüllerin oluşturduğu bir bilime kesinkes inanmıyorum. İnsanlık için daha organik olan, duyu, akıl ve ruhu birleştiren, duyuların en keskin eğitimi, beynin en tam kullanımını ve bu ikisinin insanın tabiata karşı en nazik ve cömert tavrına tâbi kılınmasını içeren bir bilime inanıyorum.

Biraz daha pratik meselelere gelirse... Fizik biliminin ve bu bağlamda tabiat tarihinin, tabiatla en yakın gözleme ve fiilî temasa dayanması gerektiğini düşünüyorum. İlkel kabilelerin algılarının, tabiat-sezgilerinin pek çok açıdan uygar insanınkinden çok gelişkin olduğu bilinmektedir. İşte biz bu hususu ihmal ettik. O yüzden, çalışmasını bitiren bir bilim adamı, dış dünyada genelde bir bebek gibi kalakalır: Cambridge’de üç veya dört yıl, astronominin matematiksel yanını çalıştığım zamana dönüp baktığımda utanç duyuyorum. O zamanlar kesinlikle gökyüzündeki bir yıldızı diğerinden ayıramazdım. Ama işte bunlar kullanılagelen öğretim metotlarıdır. Oysa bu metotların tersine çevrilmesi ve olgularla pratik âşinâlığın önce gelmesi ve ardından, konunun zorlukları bilim adamının zihnini meşgul ettiğinde, tümdengelim ve tümevarım yöntemleriyle akıl yürütmesi gerekir.

Tabiat tarihi ve botanik’te, şimdiye kadar, algısal yanla birlikte sezgisel ve duygusal yanları ihmal ettiğimizi düşünüyorum. Sözkonusu bilimlerle uğraşan biri, hayvanlar ve bitkilerle kurulan ilişkilerden sonra, insanın en ince sezgileri ve içgüdülerinin, bizzat kendi içinde âtıl olarak bulunduğunu fark edecektir. Bu sezgiler primitif kavimlerin hayatında bizim hayatımızda oynadığından çok daha önemli bir rol oynamıştı.²⁸ İlkel insanlar nebatlar ve otları beslenme ve eczacılıkta kullanmaya dönük -hayvanlar arasında da çok gelişmiş olan- çarpıcı bir içgüdüye sahiptiler. Ben, bu tür bir bilginin, fırsatını bulduğunda çok gelişeceğini düşünüyorum. O zaman, hayvanların ve bitkilerin bi-

28 *La Grande Famille* başlıklı ufuk açıcı makalesinde, Elisée Reclus, ilkel insanların hayvanlarla olan çok kapsamlı *dostluğunun* ve özgür birlikteliğinin, hayvanların “evcilleştirilmesinden” çok önce var olduğuna işaret eder. Bkz. *Humane Review*, Ocak, 1906.

çimsel sınıflandırılması -günümüzde sözkonusu bilimlerin ana parçasını oluşturan- daha doğrudan ve insânî araştırmalara yardım edecek ve destek sağlayacaktır.

Şimdi de, fizyoloji bilimini ele alalım. Günümüzde bu bilim, büyük ölçüde hayvanı kesme ve canlı hayvan üzerinde deney yapma yöntemleriyle yürütülür. Ama her iki metot da yetersizdir. Hayvanı kesme, onun ölü cesedini incelemek suretiyle bir canlının bedenini araştırmak demek olduğundan ve canlı hayvan üzerinde çalışmak da aynı itirazla karşılanacağından bu metotlar insan ile incelenen hayvan arasındaki üstün ilişkiyi kaçınılmaz olarak çığnemektedir.

Bence başka bir metot daha var: Batı'da pek araştırılmasa da, Doğu'da asırlardan beri bilinen bir metot, şifa metodu diye adlandırılabilir bir metot. Bu metot, uygun hayat âdetleriyle bedeni saf ve sağlıklı kılmayı, iç göze şeffafça görünecek hâle getirmeyi ve sonra bilinci içe yansıtarak, bedenin dış yüzeyi gibi çeşitli iç organların yapısını ve işlevini de algılayabilir hâle getirmeyi içerir. Elbette ki, bu metot, harici çalışma metotlarının yardımına ve işbirliğine ihtiyaç duyan ve hemen sonuca ulaşmayan bir süreci gerektirir. Bu metodun önemli sonuçlar vereceğine inanıyorum. Kuşkusuz, Hindistan'da bu metotta ustalaşmış pek çok Yogi var.

Aynı şekilde, ekonomi-politik hakkında daha önce söylediğimiz şeylerden yola çıkarak, apaçık varacağımız nokta şudur: Bu alanda tatminkâr sonuçlar elde edilebilmesi, çoklukla, ekonomi-politikçinin, bu alana karşı beslediği duyguya ve yüksek derecedeki sosyal içgüdüye ve halkın *fîlî hayatına* âşinâlığının ölçüsüne bağlıdır. Bu faktörlerin gelişmesi, bu bilimin bir kısmını oluşturan mantıksal sıralama ve elde edilen materyalin düzenlenmesi kadar önemlidir.

Her bir bilimdeki yeni yöntemlerin ayrıntılarına girmeye gerek olmadığını düşünüyorum. Bedeni oluşturan hücrelerden bahsederken neler söylediğimi hatırlayınız. Bu süreçte üç safhayı zihninizde canlandırabiliriz. İlk safhada, hücre, diğer hücreleri ve bedeni, kendisini, rahatını ve güvenliğini nasıl etkilediği açısından değerlendirir. Bu eski zamanların bilimine tekabül ediyor olabilir. İkinci safhada, diğer hücreler ve bedenin küçük bir kısmına dair bi-

razcık tecrübesiyle hücre, oldukça bilgili hâle gelir ve genel olarak beden yapısının yasalarını ortaya çıkarır. Bu ise modern bilimin tavrına karşılık gelmektedir. Üçüncü safhada, büyüyen ve gelişen hücre, beden bütünü parçalarıyla her gün daha yakın sempatik ilişki kurarak, diğer hücrelerle gerçek ilişkisini keşfeder, fakat onları kullanmak için değil, bütün içinde kendi rolünü oynamak için. Yavaş yavaş bütün ilmekleri birbirine bağlayarak ve giderek daha fazla merkezî bir konuma yaklaşarak, sonunda o küçük beyinde kaçınılmaz olarak birdenbire bütünü yansıtır ve onun aynası olur. İşte bizim sahiiden rasyonel ve insânî bilim dediğimiz şey de budur.

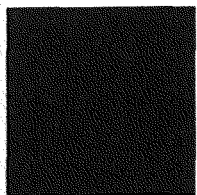
İnsan, diğer canlılarla ve bir parçasını oluşturduğu bütün'le olan sahici ilişkisini bulmak ve *hissetmek* zorundadır ve bu ilişkiyi geliştirmek için de beynini kullanması gerekir. Bildiğimiz gibi, bilim birliği arar. Bu onun idealidir. Sayısız olguyu, tek bir yasa altında ve yine pek çok yasaı, üst bir yasa altında birleştirir; her zaman, nihai tam birleşmeyi arar.

Ancak insanın, bütün ile olan birliğini hissetmediği sürece, bütünü birliğini bulamayacağı açık değil midir? Kanlı savaşlardaki bencillığe, insanların birbirleriyle insanlık dışı rekabetine ve hayvanların üzerinde deneyler yaparak, onları kesip biçmeye dayalı bir bilim, pratikte parçalayarak birliği arayan, uzun vadede kendini açığa vuracak bir saçmalaktır.

Sizi bilmem ama bana apaçık görünen gerçek şu ki, insan kendi birliğine bilfiil ulaşmadığı sürece, dışarıdaki tabiatın birliğini, teoride asla bulamayacaktır. İnsan gerek bedensel gerekse ruhsal bütün güçlerini, arzularını, yetilerini ve ihtiyaçlarını kendi içinde harmonize edip, onları tam bir işbirliğine soktuğunda, kendinin gerçek hiyerarşisini sağladığında, o zaman çevresindeki tabiat bu düzeni yansıtacak, insanla, anlaşılır ve apaçık bir harmoni içinde kendini açığa vuracaktır.

Daha fazlasını söyleyemem. Sizi çetrefilli ve zor bir konunun içine çektim; bunu yaparken konuyu layıkıyla anlattığımı düşünmüyorum. Fakat içinize bir düşüncenin tohumunu serpmiş olduğumu sanıyorum. Uygun zaman bulduğunuzda bu tohumun üzerinde düşünüp ondan değerli şeyler yeşertebilirsiniz.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

yeni ahlâk

İnsan düşüncesinin kavradığı kadarıyla, evrim teorisinin genel hatları, biçimsel sınıflandırmanın eski hatlarını ortaya koymaktır. Artık hayvanları boynuzlarına veya çatallı tırnaklarına göre sınıflandırmıyoruz; çünkü süregelen türemenin ve yakın kan bağının boynuzlara ve çatallı tırnaklara bağlı olmayan ilişkileri ördüğünü keşfettik. Benzer bir sebepten ötürü, evrim teorisine dayanan modern düşünce, ahlâkî doğru ile yanlış arasında keskin ve aceleye gelmiş hatlar çizmeye eğilimlidir: tabiatı gereği iyi ve kötü olan *davranışların* eski biçimsel sınıflandırılması.

Doğu, en azından Hint düşüncesi ve dini, bu hatları, çok daha önceleri ortaya koymuştu. Doğu felsefesi aslında evrim teorisine, süregelen evrime veya bir'den çokluk'un [vahdet'ten kesret'in] türemesine dayanıyordu. Bu nedenle, hiçbir varlık veya canlı *sınıfına*, özünde kötü ve hiçbir davranış *sınıfına* da özünde yanlış gözüyle bakamazdı; çünkü onların hepsi ortak bir kökten neşet etmişti. Esasında kötü olan tek şey, cehaletti (*avidya*). *Avidya*, Bir'den türemiş olduğunu veya onunla akraba olduğunu kavramamış veya öğrenmemiş varlık ya da canlı demektir. *Avidya* durumundaki her davranış, görünürde ne kadar doğru olursa olsun, aslında yanlıştır. Öte yandan, Bir'le birliğini tamamen fark edip hayata geçiren varlıkların *bütün* eylemleri özünde doğrudur.

Doğru ve yanlışla yönelik bu tutumun birçok örneği Upanişadlar'da bulunabilir. *Hacın İlleyişi*'nde olduğu gibi, yolun tercihi, iyi ile kötü *arasında* uzanmaz, her ikisini de aşan ve her ikisinin de üstünde bir bölgede uzanır. "İn-

san düşüncelerinin sükuneti sayesinde iyi ya da kötü olsun *bütün* eylemleri örter.” (Maitrayana-Brahmana-Upanishad, vi. 34, 4.) “Neden iyi olan şeyi yapmadığım şeklindeki düşünceyle canını sıkamaz.” (Taittiriya-Upaniṣad, ii. 9, vb)

Tam da tabiatları gereği, bütün dinler, takipçilerinin talip olmaları gereken, ahlâkın üstünde olan bir alanı işaret etmişlerdir. Nitekim Aziz Pavlus, günah ve yasasının baskısından kurtulup, Tanrı’nın “çocuklar”ının, o harikulâde özgürlüklerine kavuşmalarına vurgu yapmıştır. Bütün çağlarda bütün büyük mistikler -evrim ve Bir’den türemenin çeşmelerine / kaynak’larına yakın olmuş- aynı şeyi görmüş ve söylemişlerdir. Sözelimi Spinoza şöyle der: “İyi ve kötü söz konusu olduğunda, bu ifadeler, ne kendi başına olumlu bir şeyi ifade ederler ne de *bir şeyi başka bir şeyle kıyaslar*ken oluşturduğumuz kavramlardan veya düşünce kiplerinden öteye geçerler. Çünkü bir şey, aynı zamanda hem iyi hem de kötü veya nötr olabilir.” (Spinoza, *Etika*, bölüm iv)

Aslında meselenin esası, tam da bu ufuk açıcı sözde yatıyor. Bir şey, bir davranış, belli bir amaca göre iyi veya kötü diye tanımlanabilir; ama o şey kendi başına iyi veya kötü değildir. Şarap sosyalliği teşvik etmesi bakımından iyi olabilir ama karaciğer için de kötü olabilir. Kutsal Sabbath (*şabat/sebt*) günü bir bakış açısına göre faydalı bir gelenekken, başka bir bakış açısına göre öyle olmayabilir. Özel mülkiyete ihtiyatlı saygı, yerleşik sosyal hayata bir katkı sunabilir; ama Eflatun’un da belirttiği gibi, servet düşkünlüğünü kontrol etmek için çok faydalı olabilir. Tek başına bir şeyden iyi veya kötü diye söz etmek saçmalaktır.

Aynı şey özel mülkiyete duyulan ihtiyatlı saygı ve Sabbath (*şabat/sebt*) günü için de geçerlidir. Bunlar, belli koşullar altında veya belli amaçlar çerçevesinde iyi, diğer koşullar altında veya diğer amaçlar çerçevesinde kötüdür. Fakat elbette bu, -sadece ruhun bir aracı olması gereken- maddî bir varlığı kalıplaştırmak ve ona iyi veya kötü bir nitelik *atfetmek*, zihnin kabaca dışı vurma eğiliminin bir uzantısıdır. Böylece Sabbath (*şabat/sebt*) insan için olmaksızın çıkar ve insan Sabbath (*şabat/sebt*) için olur. Yasa, âdet, riyakârlık ve ki-bir, ortaya çıkıp ahlâk alanını işgal eder. Bitmeyen fetişleri, tabuları, batıl inançları, törenleri, kast maskeleri, tılsımları, örf ve âdetleriyle -karşı gelenleri acımasızca horgörme ve onlara zulmetme de dâhil- bütün ilkel ve uygar milletlerin tarihleri bu sürecin göstergeleridir.

Dünyanın bütün kurtarıcıları ve peygamberler, bunlara karşı çıkmış ve ruhun yanında yer almışlardır. Bütün dinlerin öğretileri sonunda lafzîleşmiştir. Belki de, Nâsır'lı İsa'dan daha büyük bir lafzîlik karşıtı kimse yoktur, ama buna rağmen, hiçbir din onun adıyla anılan din kadar dogmalara ve formlara büründürülmemiştir. İsa-Mesih'in iyi huyluluk ve sevgi öğretileri, -aslında bu sürece ters düşmesi beklenilen- , direnç göstermeme ve yardımsever fedakârlık gibi salt ahlâkî buyruklara indirgenmiştir.

Tolstoy gibi büyük bir adamın bu sürece - (sarrafları tapınaktan dışarı atacak kadar yüce biri olan) İsa-Mesih'in yüce ruhunu kalıplaşmış bir düstura indirgeme sürecine, tıpkı yusufluğu etiketle damgalamak gibi- ayak uydurması garip görünüyor. *Şiddet Kullanmamalısın: Direnmemelisin!* Her şeyi kalıplaşmış bir düstura indirmek, o sözün karşılamadığı, başka bir kılıkta kötülüğü kabul etmek demektir. Sopayı bırakmak, nefsi müdafaa için azarlamaya ve iğnelemeye başvurmak demektir; ki, bu da bazı durumlarda sopadan daha fazla acıya ve hasara, daha derin yaraya yol açar. Eğer her ne surette olursa olsun nefsi müdafaa tövbe edilmesi gereken bir şeyse, o zaman bu, kişinin dünyadaki yerinden tamamen feragat etmesi ve vazgeçmesi demektir sâdece.

Aynı şey, insanlarla geçinmek için bir zamanlar çok önerilen ahmakça fedakârlık için de geçerlidir. Nitekim münhasıran fedakâr olan insanlar genelde feci şekilde silik ve ilgisiz tiplerdir ve samimi şekilde egoist olan kişilere nazaran, çevrelerindeki insanlara pek cazip ve hayat dolu görünmezler. Dolayısıyla bu kişiler, fedakârlık düsturuna uydurarak, aslında yapmaları gereken şeyi, yani dünyayı daha aydınlık bir yer haline getirme işini mahvederler.

Hıristiyanlığın bu köklü zaaflarına karşı, Nietzsche, sağlıklı bir tepkiydi. Nietzsche, "iyi" ve "kötü" gibi terimlerin bir ilişki bağlamında -ne için "iyi" ve ne için "kötü- uygun şekilde yeniden kullanılmasında ısrar etti. Ancak onun aşırı duygusal fedakârlığa ve direnmemeye tepkisi, onu ters yönde bir ifrata, güce tapınmayı bir düstur haline getirmeye sürükledi. *Şiddet kullanmalısın, direnmelisin.* Nietzsche'nin güçsüzlüğe, budalalığa, kaysaklığa ve hilekârlığa karşı tepkisi çok hoş ve keyifliydi ve dediğim gibi sağlıklı bir tepkiydi. Öte yandan onun yücelttiği gücün neye yaradığı veya insanı nereye götürdüğü konusunda net bir fikrim yok. Onun sarı hayvanları ve gülen aslanları güç ira-

desini temsil ediyor olabilir, ama Nietzsche, aslanın yeterli olmadığını kendinde görüp, *üstinsanı* -tartışmasız *onaylayan* ve yaratan, önünde yerleşik kurumların ve kabullerin kendi istekleriyle çözüldüğü çocuksu bir varlık'- keşfetti veya icat etti.²⁹ İşte bu, dehanın darbesiydi ama bu *üstinsanların* birbirleriyle ne tür bir ilişki kuracakları, ortak bir hayat kaynağına sahip olup olmadıkları ve eylemlerinin birbirlerini büsbütün silip yok etmeyeceği gibi hususları muğlâk bıraktı.

Gerçek şu ki, Nietzsche, insanın tabiatla ve diğer insanlarla olan derin köklü birliğinin algılanıp hissedildiği ileri bilinç düzeyinin gerçekleştirilmesine hiçbir zaman sahiden nüfûz edemedi. Kalıplaşmış iyinin ve kötünün ötesinde bir hayat ve hayat görüşü olduğunu açıkça gördü. Fakat her nedense -kısmen meselenin tabîî çetrefilliliğinden, kısmen de Doğu'nun bakış açısına âşinâ olmamasından- ihtiyaç duyduğu çözümü aslâ bulamadı. Ve kabataslağını çıkardığı *üstinsan* müphem, belirsiz ve muğlâk kaldı, dolayısıyla kendinden sonra gelen eleştirmenlerin yorumlarına açık oldu.

Tam bu noktada, sorulması gereken yakıcı soru şudur: *Bizim* neye ihtiyacımız var, peki? Günümüzde bu mesele çetrefilli bir hâldedir. Eski ahlâk yasaları can çekişiyor; On Emir çok nitelikli bir tasdiki buyuruyor. Fiilî bir hayat ve muâşeret kaynağı olarak Hristiyanlık ölmüş durumda. Sosyal kabuller ve Bayan Grundy can sıkıcı bir işgüzarlık olarak kaldı. Peki, bu durumda, ne yapacağız biz? Sırf bir "yasa"ya sahip olmak adına, artık pek inanmadığımız eski yasaları sağlamlaştıracak mıyız? Yoksa onları rafa kaldırıp atacak mıyız?

Şüphesiz ki, insanın nihâî amacının ne olduğuna karar vermiş olsaydık, o amaca uygun olanı, son kertede "iyi", uygun olmayana da "kötü" kabul edecektik. Daha önce de belirttiğim gibi, insanın nihai amacını Brahm ile özdeşleştiren Doğu felsefesi Brahma'dan ayrılmış ben'in yaptığı *bütün* eylemleri (ne kadar ulvî de olsa) kötü, *vidya* ya da bilinçli birlik halinde yapılan bütün eylemleri de, iyi sayar. Fakat burada her ne kadar, sırasıyla *vidya* ve *avidya* şart-

29 Nietzsche, ruhun üç evresinin bulunduğunu savunur: 1) Deve, 2) Aslan, ve 3) Çocuk. *Üstinsan*, sonuncu evrede yer alır.

larına göre varolan, nihai bir iyi ve kötü benimsense de, o şartların tamamı, haricî bir yasaya veya sınıflamaya tâbi değildir.

Gilbert Chesterton, Orage'nin Nietzsche hakkındaki risalesini eleştirirken (*Daily News*, 29 Aralık 1906) bir süre önce, bu konuya da değinmiştir. Chesterton, Nietzsche'nin "iyinin ve kötünün ötesi" hakkında söylediği her şeyin saçma olduğunu; bizim bir "yasa"nın olması gerektiğini ve aslında kötü bile olsa herhangi bir yasanın, yasadışıktan daha iyi olduğunu ifade etmiştir. Onun ne kast ettiği bellidir. Koşum takımı, dingil ve göz siperleri, hendeklerle dolu bozuk bir yolda, elbette ki, çok önemlidir ve kendi gelişmiş yetilerini kullanmak yerine harici rehberlere güvenen ahali her zaman bulunacaktır. Fakat göz siperleriyle bu tür bir kurtuluşu teşvik etmek, yapılması gerekenin tam tersi gibi görünüyor. Böyle bir kurtuluşun sahiden kurtuluş olup olmadığı ve onun yerine ne kadar tercihe şayan olacağı gerçekten de merak konusudur.

Öyleyse ne *yapabiliriz*? Bizler bilinçli şekilde yasaları terk ediyor değiliz; daha ziyade, yasalar bizi bırakıyor. Yeni düşüncelerin, Doğu düşüncesinin, Darwin felsefesinin, bizimkinden farklı soyların inançlarının ve âdetlerinin yavaş yavaş gündeme gelmesi, Bernard Shaw'un On Emir'in beyhudeliği üzerine sözleri ve kısa bir süre içinde, eski yasalara itibar kazandırmak ve halkın gözünde onları saygınlıktırıp yüceltmek mümkün görünmüyor. Gilbert Chesterton ile bunu bir süreliğine başarsak bile, bu, sâdece geçici bir süreliğine başarılmış bir şey olacaktır.

Asıl mesele şudur: Duyarlı insanlar olarak ayağa kalkıp, "*kuralsız*" yapabileceğimizi göstermenin zamanı geldi mi, gelmedi mi? Sonunda göz siperlerini bir kenara atabileceğimize inanıyor muyuz, inanmıyor muyuz? Mesele nin püf noktası şu burada: Bütün kuralların temelinde yatmakla beraber onlardan üstün olan somut ve merkezî bir hayatı gerçekleştirebilir miyiz? Doğrusu eğer bunu başaramıyorsak, hâlimiz içler acısı demektir; çünkü bir taraftan ahlâk lafzına artık inanmıyoruz; ama öte taraftan da, onun ruhunu bulamıyoruz.

Tam da bu noktada, günümüzün ilerici kesimlerinin az veya çok anlayıp ifade ettikleri yeni ahlâk gündeme geliyor. Aslında modern sosyalizm, Doğu

felsefesine bir şekilde benzer bir konumda yer alıyor. Şöyle ki; ahlâk, özünde bir yasalar manzumesi değil, ortak hayatın gerçekleşmesidir³⁰ ve bu, insanlığa yabancı ve ters olan bir şey değil, aksine onun özünde olan fitrî bir şeydir. O öylesine tabîî bir şeydir ki, Batı uygarlığının öğretileri ve kurumları onu inkâr edip gizleyememiştir. Bu ortaklaşa hayat güdüsünü özgür kılmak, katı ve kısıtlayıcı kurallardan arındırmak ve ona -elbette kişisel ve hassas sevgi ve sempati unsurlarıyla bezenmiş ve çeşitlenmiş- kendi formuna veya formlarına bürünme imkânı tanımak, her türden sosyal ve ahlâkî sorunun çözümü için bugün dünyanın önündeki umuttur.

Bu görüş üzerinde ne kadar kafa yorarsak o kadar doğruluğu açığa çıkar. Organik birlik, ortak fayda, insanlık güdüsü ve genel yardımseverlik duyguları bizim bireysel ve sosyal hayatımızın dokusu içinde her yönden etkindir, tıpkı sürü halinde yaşayan hayvanların hayatında olduğu gibi. Binlerce yolla; -her ne kadar, birbirimizin gözünde, sokaktan geçen yabancılar olsak da-, ortak atalarımızın kanının damarlarımızda dolaşması ve kalıtım yoluyla; zihinlerimizdeki yapının ve olaylar dizisinin benzer olması ve psikoloji yoluyla; sosyal ilişkiler yoluyla; her birimizin diğerlerinin ekonomik zenginliğine ihtiyacının olması yoluyla, kişisel sevgi ve gönül bağları yoluyla ve kişiliğin çok daha derinine inerek, evrensel varlık ummanını algılayan mistik ve dî-nî duyarlılık yoluyla, işte bunlarla birlikte diğer pek çok yolla ortak hayat kendisini bize bir gerçek olarak dayatır, belki de hayatın en temel gerçeği olarak.

Bu yalın temel gerçeği ve ondan doğan şeyleri, her çocuğa yalnızca bir teori olarak değil, aynı zamanda, pratik bir âdet ve davranış düsturu olarak öğretmek gerçekte zor değil kolaydır. Varlığına bu duygunun işlediği çocuklar ruhen ve fiilen bu duyguyu alışkanlık edinerek büyürler ve ta baştan ahlâkın özünü içleştirirler, defterlerdeki özdeyişlerin sunacağından çok daha etkin bir ahlâk edinirler. Doğruluğa saygı, anne babayı ve büyükleri düşünmek, kendi ihtiyaçlarını ve mevkisini düşündüğü gibi başkalarının makul malına, mülkü-

30 Elbette ki, bu, Nietzsche'nin sık sık alaycı bir şekilde öne sürdüğü *sıradan* hayatın gerçekleşmesinden çok farklıdır.

ne, mevkisine ve payesine saygı duymak gibi huylar, fitrî ve insiyakî olur. Bu, salt bir hipotez değildir. Nitekim yakın zamandaki Japonya örneğinde gördüğümüz gibi, topluluk şuuruyla yetişmiş her genç kuşak ülkesi için canını feda etmeyi bir şeref saymaktadır [...]»³¹

Bu zeminin üzerinde kişisel sevgi ve sempati kendine özgü bir üstyapı olarak yükselecek; nakit para akışına dayanan günümüz toplumundan çok daha güzel, güçlü ve kaynaşık bir toplum tesis edilecektir. Nitekim Pericles zamanındaki Atina toplumu, atı ilk kez gemleyip dizginleyen Lapithae zamanında ki toplumdan üstündü.

Eşit, yaygın ve bir bakıma ayrışmamış bir toplu hayat, benimsenmesi gereken büyük bir olgu olduğu gibi, bu hayata şeklini ve yapısını veren kişisel sevgi ve sempati de aynı ölçüde inkâr edilemez, aynı ölçüde kutsal ve öncekiyle bir arada değerlendirilmesi gereken bir gerçektir.

“Aynı ölçüde kutsal” dedim, çünkü en küçük sempati eğilimlerinden güçlü arzu dürtülerine kadar çeşitli evrelere sahip kişisel sevgiyi (elbette ki, kimi sebeplerden ötürü) oldukça kuşku götürür karakterde bir şey, en iyi ihtimalle teşvik edilmeyen hoş bir zayıflık olarak görme eğilimi vardır. Tolstoy, bir öyküsünde, kıtlık zamanındaki küçük bir ev ahalisinin durumunu anlatır. Bu ailenin kendilerine yetecek kadar ekmeği yoktur ve yabancı bir çocuk kapıya dayanıp yemek ister. Tolstoy, annenin, çocuğundan ekmeğini alıp yabancıyı beslemesini veya en azından ekmeği iki çocuk arasında eşit şekilde bölüştürmesi gerektiğini söyler. Ama böyle bir sonuç bana pek makul gelmiyor.

Böyle bir bağlamda, “-meli/malı” (gereklilik kipi) ne anlama gelirse gelsin, bunun, insan hayatının kaidesi olmayacağını, asla olamayacağını gayet iyi biliyoruz. Herhâlde asla “-meli/malı” olmamalı derken biz de eşit ölçüde haklıyız. Nitekim, elbette ki, öncelikler, tercihler olacaktır. Sevgilerimiz, yakınlıklarımız, eğilimlerimiz, arzularımız ve eğilimlerimiz bize boş yere verilmedi.

31 Pek çok Japon, Rus Savaşı'na katılmaya izin verilmediği için intihar etti. Ayrıca Lafcadio Hearn'ın, Japon gençliğinin insiyaki vakarını ve kibarlığını nasıl anlattığına da bakınız: *Life and Letters*, cilt i, s.12, 113.

Her bireyin, her ağacın, her hayvanın bir *şeklinin*, kendine özgü bir şeklinin olması boşuna değildir. Eğer böyle olmasaydı, dünya sınırsız ölçüde, akla hayale gelmeyecek şekilde cansız ve sönük olurdu. Bir anneden kendi çocuklarını yabancı çocuklarla bir tutmasını beklemek, bir adamdan engin bir kalabalık içinde özel ve ayrıcalıklı dostlar edinmemesini, herkesi aynı ölçüde sevmesini beklemek, bu insanlardan, hem ruhen, hem de ahlâken denizanası olmalarını istemek, kendilerine özgü değişik bir şekle veya tatmine sahip olmalarını talep etmek demektir.

Bütün varlıkların ortak ve eşit bir hayatı yaşadıkları bir alanın olduğuna dair bir yasa olan eşitlik yasası, esaslı ve vazgeçilmezdir. Diğer yasa, yani bireysel tercih de, aynı ölçüde vazgeçilmezdir. Eğer her şeyi, ortak çıkar sâikine indirgemeye çalışırsak, harika bir ahlâka sahip oluruz ama bu ahlâk şekilden ve nitelikten yoksun, katı, cansız ve ruhsuz bir ahlâk olur. Bundan vazgeçip de, toplumu, ahlâk yasaları olmaksızın bireysel sevgi, eğilim ve inisiyatif temelinde kurmaya kalkışırsak, o zaman da tutarlılıktan veya omurgadan yoksun, uçucu ve istikrarsız bir şey elde ederiz.

O hâlde benim görüşüme göre, geleceğin toplumu için beslediğimiz umut, şu iki büyük ilkenin birleştirilmesinde yatıyor: 1) Genel ahlâkın temel unsurunu sağlayan ortak hayatın benimsenmesi ve 2) Daha üst gruplaşmalar ve daha ince yapılar kurmak için bireysel sevginin ve ifadenin benimsenmesi - şimdiye kadar olduğundan çok daha büyük ölçüde benimsenmesi.

Böylece 1. ilke, şimdiye kadar sahip olduğumuzdan daha sağlam bir ahlâkî temel sağlayacak, bu da, şimdiye kadar denenmemiş veya güvenilmemiş eylem özgürlüğüne ve alan genişliğine imkân tanıyacaktır. Dayanışma ve sevgi ilkelerinin toplumda güçlendirilmesi, hiç şüphesiz ki, bireyselliğin -her varlığın kendi *şeklini* koruma ve geliştirme, böylece hayatın zenginliğine ve zevkine katılma hakkı ve arzusunun- güçlenmesini de beraberinde getirecektir. Bu da, direnme hakkını içerir ve direnmeme düsturunu bir kez daha rafa kaldırır.

Bu mülâhazalara kabaca değinmemin nedeni, toplumun temel bir unsuru olarak ahlâkî ele alırken, tek unsurun ahlâk olmadığını, başka unsurlarla donatılıp, tamamlanmadığı sürece ahlâkın nispeten anlamsız ve faydasız olacağını gözden uzak tutmamaktır.

O hâlde, yeni ahlâk metodu, kalıplaşmış düsturları en aza indirecek, misaller vermek dışında onları nadiren kullanacak ve çocukları -ve dolaylı olarak bütün yurttaşları- hayat dolu, sağlıklı şartlarda yetiştirecektir. Böylece çevrelerindeki insanlara tabî bir şekilde coşkuyla yansıttıkları sevgileriyle toplumun bütünü içinde organik rollerini en güçlü biçimde gerçekleştireceklerdir. Bu, salt zihinsel bir teori değil, daha ziyade onların kendi varlıklarının kalıcı bilinci ve temel gerçeğidir.

Her türlü öğretinin temeli bu olmalı. Başkalarına zarar vermenin veya başkalarını kandırmanın kendine zarar vermek olduğunu, başkalarına yardım etmenin ise kendine yardım etmek ve kendini hoşnut kılmak olduğunu her ne surette olursa olsun çocuklara öğretmek gerek. Soy ve sınıfı ne olursa olsun bütün insanları mal veya herhangi bir şey gibi değil de, nev-i şahsına münhasır varlıklar olarak görmek gerektiğini, yetiştirme çağındaki çocuklara öğretmeliyiz.

Hayvanlara da aynı şekilde yaklaşımları gerektiğini, hayvanların yaratılışın büyük merdivenini tırmanan varlıklar olduğunu ve insanlarla ortak ruha ve “menfaat”e sahip olduklarını çocuklara öğretmeliyiz. Ayrıca bu büyük “Bünye”nin vazgeçilmez değerli üyeleri olarak *kendilerine* saygı duymaları gerektiğini onlara öğretmeliyiz. Böylece gerçek bir ahlâk, günümüz ahlâkından daha fazla içe işleyen, başkalarını daha fazla düşünen, daha uyum sağlayıcı, daha hakikî, deyim yerindeyse sağduyunun ahlâkı tesis edilecektir.

Nitekim fizyolojik bir açıdan konuyu ele alıp dosdoğru konuşacak olursak, ahlâkın basitçe *hayat bolluğu* olduğunu söyleyebiliriz. Yani bir insan hayli zengin ve canlı bir tabiata sahipse, anlayışlılığı ve faaliyetleri sıradan günlerindeki sınırı taşımış ve kişisel faydanın ötesine geçmişse, o kimse, ahlâk alanına girmiş demektir.

O zamana kadar kişisel organizmayla sınırlı kalmış her varlıktaki yaratıcı hayat, ya hayvanlarınkı gibi ahlâk dışıdır veya basitçe olgunlaşmamış insanlarınkı gibi bencilcedir. Fakat varlık, bu sınırı aşınca mutlaka sosyalleşir ve komşusunun fikrine ve desteğine yönelir. Daha önce bütün davranışlarını kişisel benlik temelinde yerine getirirken şimdi artık yardımseverlik çabalarını çevresindekilere yönelir. Aslında sağlıklı şekilleriyle fedakârlık capcanlılığın

taşmasıdır. Sözünu ettiğimiz ahlâk, yasaları olmayan ve kısıtlayıcı düsturlardan arınmış bir ahlâktır.³²

Sâdece bir prensibe ve ruhsal bir tavra dayanan bu tür bir ahlâkın, bir tehlike olduğu söylenirse, kalıplaşmış düsturlara dayanan bir ahlâkın, çok daha tehlikeli olup olmayacağını bir an için durup düşünelim. Eğer yasası olmayan bir ahlâk tehlikeliyse, bir yasaya *bağlanıp kalmak* ondan çok daha tehlikelidir. Nitekim, dönüp tarihe baktığımızda, “siyah-beyaz” ahlâkın, “bu yanlış şu doğru” ahlâkının, bazen dünyadaki en feci şey olduğunu görürüz. Bu tür bir ahlâk, akla gelebilecek en şeytani ameller ve zulümler için bir bahane olmuştur hep. *Sabbath (şabat/sebt) günü* için bir düstur, büyü için bir düstur, evlilik için bir düstur (gerçek insânî ilişkiyi düşünmeden), hırsızlık için bir düstur (hırsızın asıl ihtiyacını düşünmeden) ve insafsızca işkenceler, yakmalar ve asmalar.

Bu “doğru-yanlış” ahlâkının en korkunç yanı sâdece zikrettiğimiz dehşetengiz cezalara yol açması değil, aynı zamanda, hem kurbanı hem de zorbayı “belli bir şey ya doğru veya yanlıştır” ve “kişinin yapması gereken şey, *kendisini* kurtarmaktır” şeklindeki budalaca fikirlerle -gerçek ahlâka düpedüz ters düşen bu iki fikirle- lekelemesidir.

Bir genç, yalan bir söz söyler -belki de kokudan veya dikkatsizlikten-. Bir düstura karşı gelmiştir ve hemen dövülür. Doğru söz söylemek -ne kadar adi veya sinsice de olsa- ve riyakârlıkla yetinmek zorundadır; ama doğrunun ve yalanın sözcüklere değil, sözcüklerin yarattığı veya yıktığı karşılıklı güvene ve itimada dayandığını asla anlamayacaktır.

İngilizlerin münhasıran vazifeye olan düşkünlükleri için de aynı itirazda bulunabiliriz: “Zambaklar yaban otlarından daha feci şekilde koku yayar.” Kendinden feragat edercesine şevkle yerine getirilen vazife anlayışı ne kadar muhteşemse, sırf kendini düşünerek yapılan vazife de o derece yıkıcıdır. “Ben *kendi* vazifemi yaptım, için rahat!” “Sen ne yaparsan yap, ben *kendi* vazifemi

32 Gerçekte bu ahlâk İsa-Mesih’in öğretisinde büyük ölçüde yer alsa da, garip bir şekilde kiliseler tarafından hiçbir zaman ciddî ölçüde benimsenmemiştir. Hayvanları, nev-i şahsına münhasır varlıklar olarak görmek meselesine gelince, Roma Katolik Kilisesi, bunu kabul etmez.

yerine getireceğim.” Hangi düstur, bu düsturdan daha fazla toplumu parçalayabilir ve onu sırf kendini düşünen fertler çöplüğüne dönüştürebilir?

Yargıç, çaresizliğin getirdiği bir cinnetle bebeğini suda boğan zavallı bir kadına, “ölene kadar seni boynundan asmak *benim* vazifem” der. Yargıcın bu sözüyle kast ettiği şey, uygulamaya yemin ettiği yasanın gaddarlığının ve hüküm giyen kadın üzerindeki öldürücü sonucunun gayet farkında olmasına rağmen, yasayı ihlal etme hatasından *kendini* korumak için bu hükmü ilan etmeye hazır ve istekli olduğudur. Engizisyon yargıcı, zındığa “Seni yakmak *benim* vazifem” der. Bu sözle kast ettiği şey şudur: “Korkarım, seni yakmazsam, öteki dünyada ben yararlanım.”

Bu tür bir ahlâka ne kadar çabuk son verilirse, o kadar iyi olur; çünkü bu ahlâk, kamu yararı kisvesi altında ya bu dünyada veya öteki dünyada sırf kendi yararını, kendi çıkarını düşünmeye dayanır ve insânî dayanışmayı geliştirmek yerine onu yıkmayı hesaplar.

Bütün modern toplumlarda geçerli olan bu ahlâk, sevgi pınarlarını zehirleyip, evdeki hizmetkârlarına maaşlarını düzenli şekilde öder. Kendisinden gayet memnundur ve sonuçta hizmetkârlarından da *vazifelerini* yapmalarını bekler, ama onların gerçek ihtiyaçları ve iyilikleri konusuna gelince sessiz kalır. Onları, kâr için angarya işler yapacak basit makineler gibi görür ve ne zaman bu muameleye karşı gelseler, kaşlarını umarsızca çatar. Adeta onları bir yasaya karşı gelmiş ve bu yüzden o yasaya göre cezalandırılması gereken suçlu kişiler olarak değerlendirir; tıpkı önüne yemini ve arpacığını verdiği için yemeye hak kazandığın domuz gibi.

Riyakâr, ben-merkezci, kendi çıkarını düşünen, sonuna kadar materyalist ve genel görünüşü itibarıyla aslında anlamsız olan, hâlihazırdaki ahlâk, gerçekten de halk için ciddî bir tehlikedir.

*Çalmayacaksın: Nafîle bir marifet
Eğer dolandırıcılık çok kazançlı ise.*

Yasalara, yazılı hükümlere *bağlı kal*; her zaman sözde doğruyu söyle (bundan kim zarar görürse görsün); evlilik ve cinsel ilişkinin kabul gören tarzına

uy (kalbin kan ağlayıp mahvolrsa da). Mülkiyete saygı duy vb. Böylece toplumun bir siperi olarak görölmekten hoşnutluk duyabilirsin ama doğrusu toplumu ta çekirdeğine kadar ifsat ediyor ve altını oyuyorsun. Derinlere kök salmış hastalığı mazur görürken, bakışını sâdece yüzeyde olana yöneltiyorsun.

Kuşkusuz yeni ahlâk -içeriden bakmak, başkalarının ihtiyaçlarını neredeyse içgüdüsel bir şekilde kendi ihtiyaçların gibi hissetmek, hiçbir şeye bizatihi iyi veya kötü gözle bakmamak, kendin dâhil bütün varlıklara nev-i şahsına münhasır varlıklar gözüyle bakıp, onları kendi kişisel gelişiminin ve tatmininin araçları olarak görmemek- daha tabîî iken, yerleşik bir model veya kural koymadığı için, bir bakıma, daha zordur. Fakat kuşkusuz, bu ahlâkı benimsemenin zamanı gelmiştir artık. Geleceğin daha özgür ve daha çoğulcu toplumunun temelini oluşturacak ahlâk budur. Ve eski düzenin yozlaşmasından tek kaçış yolu da budur yine.

Müşahhas örnekler vermek gerekirse... Sözlerde ve davranışta doğruluk, hepimizin kabul edeceği üzere çok önemli, çok temel bir şeydir. Daha önce bahsettiğim ortak anlayışın temelidir. Kişinin kendini ifadesinin ve başkalarını tanımasının da temelidir. Ortak hayat bilincini derinden içleştirmiş biri mutlaka doğruluğa büyük saygı besler. Ayrıca ister kendinin, isterse başkalarının olsun hayata, mülkiyete, itibara ve temayüllere büyük önem verir. Bir düstur olarak şunları söylemez: *Aslâ* bir başkasını aldatmayacağım (bu bir yalandır); İnsan ya da hayvan olsun başkalarının hayatına *aslâ* kast etmeyeceğim. Çünkü tam da hayatın içinden doğan veya kendinin mecbur kaldığı kimi durumlarda, bu eylemleri yapmak zorunda kalabilir; ama her halükârda, sıradan hayatı boyunca bu düsturların temelinde yatan ilkeyi hayata geçirecektir, belki de sözkonusu düsturların gerektirdiğinden daha adamakıllı şekilde.

Aynı şey cinsel ahlâk için de geçerlidir. Açıkçası halkın, arzu uyandıran bu tip şeylerden endişe duyduğunu gerekçe göstererek Leydi-Godiva şovlarına ve canlı heykellere karşı çıkanlar var. Kuşkusuz bunlar, arzu uyandırıyor olabilirler. Fakat “niçin insan hayatının itici gücü olan arzunun uyanmasından insanlar endişeleniyor?” diye sorulabilir. Açıkçası bunun nedeni, insanların, bu arzuları yönlendirmesi veya onlara yardımcı ve faydalı bir yön kazandırması gereken diğer güçlerin çok zayıf olduğunu düşünmeleridir.

Bizim çağdaş toplumumuzdaki yönlendirici ve köstekleyici güçler zayıftır; çünkü çabucak altları oyulabilen birkaç yerleşik düsturdan ibarettirler. Bizler pastan çürümüş bir buhar motorundan enerji elde etmeye çalışıyoruz. Tedavi, arzulara son vermek veya çaresizce onlardan endişelenmek değil, arzuların işlevlerini yerine getirebileceği, yeni, makul ve sağlıklı bir ahlâk motoru ve sağduyu bulmaktır. Gelecekte yapmamız gereken de işte budur.

Bu ahlâk, bu organik, canlı, ortak fizyolojik hayat ahlâkı -her bir ferdin diğer fertlerin ihtiyaçlarına hemen cevap verdiği, tıpkı fiziksel bedendeki sağlık gibi- geleceğin toplumlarının temeli olmalıdır. Yanlış veya değersiz olduklarını düşündüğümüz için ta çocukluğumuzdan beri içimizde âtıl kalmış, gizlenmiş ve göz ardı edilmiş binlerce içgüdünün, isteğin ve yetinin serbest bırakılması demektir bu. Zira bu içgüdülerin, isteklerin ve yetilerin bütünü -birbirlerini dengelemek, karşıt ve tamamlayıcı unsurlar arasında denge kurmak suretiyle bütün içindeki yerlerini bulma işlemiyle- tanınmayı ve tanınarak sağlıklı hâle gelmeyi beklemişlerdir.

Bu yeni *benimseme, tanıma ve kapsamlı kurtuluş ahlâkı*na dayanan birey, çevresinde kendini güçlü bir şekilde ifade edebilecek ve ayrıca -ne yazık ki şimdi yaralı ve yarı ölü gibi görünen- *kişisel sevginin* daha üstün, daha zengin ve daha hoş hayatına kavuşacaktır. Bunun tesis edilmesi, kişisel eğilimleri ve sevgiyi özgür hâle getirecek, şimdiki ahlâk düsturlarını paramparça edeceği için şimdiye kadar özgürlüğü kösteklenmiş güçleri serbest bırakacak bir toplum gelmesi demektir. Başlıca itici gücü, (refah üreten güçlerin muazzam gelişmesi sayesinde ona gerek kalmayacak) ekmek kavgası değil de, kalbin hoşnut edilmesi olan bir toplumun gelişi demektir bu.

Böylelikle, önceden görülmeyen zorluklara ve acılara hazır olunmakla birlikte, hayat, türlü güzelliklerle donanacaktır. Günümüzün dünyasının sırtına binen hırs ve paraya tamahkârlık gibi bayağı güdüler, geçmişin korkulu kâbusu olarak geride kalacak ve gözlerimizin önünde tan ağaracaktır.

EK

UYGARLIK-ÖNCESİ TOPLUMLARIN BAZI ÖZELLİKLERİ VE ÂDETLERİ HAKKINDA NOTLAR

Yazarın bu kitap boyunca uygar insanlara yönelik eleştirileri, bazen aşırı ve haksız bulunduğu için bu *Ek* bölümüne, uygarlık-öncesi insanların âdetleri ve nitelikleri hakkında güvenilir otoritelerden birkaç alıntı yapmayı uygun bulduk. Bunu yaparken amacımız, uygarlık-öncesi insanların, her zaman uygar insanlardan üstün olduklarını kanıtlamak değil, bayağı modern uygarlığın ihmal ettiği veya küçümseyici bir tavırla görmezden geldiği, eski insanların hayranlık verici kimi erdemlerini günışığına çıkarmaktır.

Pek hayranlık duyamayacağımız, pis, cahil ve saçma bâtil inançlara sahip pek çok ilkel kabilenin olduğunu kimse inkâr edemez. Öte yandan, bunun tam tersi yönde pek çok örnek de mevcuttur. Bu örnekler, dikkate alınması, hatta taklit edilmesi gereken, bazı çarpıcı insânî niteliklerin ve sosyal kapasitenin hayata nasıl geçirildiğini bizlere gösteriyor. Eğer uygarlığımız, şimdikiinden daha iyi bir merhaleye gelecekte, bu örnekler bize yardım edebilir; çünkü söz konusu örnekler sâdece dikkatimizi insânî yetilere yöneltmekle kalmıyor; aynı zamanda, geçmişte hayata geçirilmiş bu ideallerin, günümüzde de pekâlâ gerçekleştirilebileceğini bizlere gösteriyor.

Hâsılı bu bölüm, söz konusu örneklerden yapılan bir derlemedir.

Edward Carpenter

İnsanlığın Bütün Erdemleri Batı Uygarlığının Tekelinde Değildir

“İnsanlığın bütün erdemleri medeniyetin tekelinde değildir; hatta bu erdemlerden medeniyetin payına çokça düşmemiştir bile. Bu erdemler, birçok barbar millet arasında daha bol bulunup daha güçlü şekilde gelişirler. Yabanî Arab’ın misafirperverliği, Kuzey Amerika yerlisinin cesareti, Polinezya milletlerinden bazılarının sadık dostluğu, Avrupa’nın gelişmiş toplumlarındaki benzer özellikleri kat kat aşar.”

“Doğruluk, adalet ve insan tabiatının daha üstün ahlâk kuralları, eğer kanunlar var olamıyorsa, Typeelerin sosyal durumlarını nasıl açıklayacağız? Hayatlarındaki her ilişkide öyle temiz ve dürüstlerdi ki, onların karakterleriyle ilgili en yanlış fikirlerle vadiye girdikten kısa bir süre sonra, kendi kendime şaşkınlıkla sormadan edemedim: ‘Haklarında korkunç hikâyeler duyduğum acımasız vahşîler, kana susamış yamyamlar bunlar mıydı? Bu insanlar, birbirlerine karşı, fazilet ve merhamet üzerine makaleler hatmeden, ilk defa yüce ve asil İsa-Mesih’in dudaklarından dökülen o güzel duayı her gece okuyan birçok insandan daha iyi davranıyorlar ve çok daha insancılar.’ Vadide birkaç hafta geçirdikten sonra, insan tabiatına önceden olduğundan daha fazla hürmet duyduğumu itiraf etmeliyim. Ama heyhat! O günden beri, bir savaş gemisinin mürettebatından biriyim ve beş yüz adamın alttan ata kaynayan ahlâksızlığı önceki teorilerimin hepsini neredeyse tersyüz etti.” (Herman Melville, *Typee*, s. 239)

“Bu zavallı adalıların bazıları etraflarına baktıklarında, felaketlerinin önemli bir kısmının, bazı çay partilerindeki heyecanlı hislerden kaynaklandığını bilmezler. Bu hislerle hareket eden iyiliksever görünümlü, beyaz boyunbağlı beyefendiler yardım toplarken, gözlüklü yaşlı bayanlar, uçuk kırmızı boynu açık elbiseler içindeki küçükhanımlar, amacı Polinezyalıları manevî bakımdan ıslah etmek olsa da, sonucu, şimdiye kadar istisnasız olarak yerlilerin fiziksel bakımdan mahvolmasını başarmak olmuş bir fonun oluşturulmasına ufak katkılarda bulunurlar.”

“Tamam vahşiler medenileşsinler ama bundan kötülük değil, fayda görünler; putperestlik yok edilsin, putperest değil. Anglosakson ahali, Kuzey

Amerika kıtasının pek çok yerinde putperestlikle birlikte Kızılderililerin büyük bölümünün de kökünü kazıdı. Medeniyet yeryüzünde yavaş yavaş putperestliğin kalıntılarıyla birlikte, talihsiz putperestlerin günahkâr bedenlerini de süpürüyor.”

“Polinezya adalarında putlar devrilip, tapınaklar yıkılıp, putperestler kâğıt üzerinde Hıristiyanlara dönüştürülür dönüştürülmez, hastalık, kötülük ve zamansız ölüm baş göstermeye başladı. Ondan sonra da, nüfusu azalan ülkenin sınırları içine doymak bilmez medenî insan güruhu akın ederek tantanalı bir şekilde Doğruluğun ilerleyişini ilan ederler. Şık villalar, düzenli bahçeler, biçilmiş çimenler, kuleler, kubbeler yükselirken zavallı vahşî çok geçmeden atalarının yurdunda, hem de tam doğduğu kulübenin olduğu yerde, kendini sığıntı olarak bulur.” (s. 231.)

“Vadide kaldığım süre içinde, ne bir tartışmaya, ne de anlaşmazlık diyebileceğimiz bir şeye şahit oldum. Yerlilerin hepsi, üyeleri birbirlerine güçlü bir sevgiyle bağlı bir aile gibiydi. Bu durum, bana, daha çok akrabalara duyulan bir sevgi gibi gelmiyordu, zira daha genel bir sevgiyle kaynaşmış gibiydi. Ayrıca herkesin herkese kardeş gibi davrandığı bir yerde, gerçekte kimlerin arasında kan bağı olduğunu söylemek güçtür.”

“Sakin bu görüntüyü abarttığımı düşünmeyin, abartmıyorum. Bu kabilenin yabancılara karşı düşmanlığının ve dağın ardındaki komşulara kan bağı gütmelerinin, benim söylediklerimle çelişen gerçekler olduğunu da iddia etmeyin, zira bu görünürdeki çelişkiler kolayca giderilebilir. Zulüm ve haksızlık üzerine bir sürü hikâye duydukları için ve gözleriyle şahit oldukları hadiselerden ötürü, bu insanlar beyaz adamdan nefret etmeyi öğrenmişlerdir. Yalnızca memleketlerinin Porter tarafından zalimce işgali bile, onlar için yeterli bir kıskırtma olmuştur; ve ben, Typee’li savaşçıyı elinde tuttuğu mızrağın ucuyla vadisine çıkan yolları korumaya, sırtını yeşil yuvasına vererek saldırgan Avrupalıyı uzakta tutmak için kumsalda dikilmeye zorlayan ruh hâlini çok iyi anlıyorum.” (s. 241)

“Uygarlığın” Etkileri

“Polinezyalı her zaman iffetsiz değil miydi?” diye sorulur. Kuşkusuz öyledi; ama Avrupa’dan epey iffetli ziyaretçilerin gelişinden itibaren daha da iffetsizleşti. Sözelimi Hawaiiililerin Cook’u nasıl anlattıklarına bakın. Söylediklerinin tamamen doğru olduğuna kuşku yok. Marquesas’daki bir Rus savaşçısının içten, neredeyse masum bir tasviri olan Krusenstern’in hikâyesine bakın. Hawaii’deki misyonerlerin rezil tarihini düşünün. Balina avcılığı yapan filoların Marquesas’da deniz gezintisi için kadınları kapıp götürmelerine ne demeli? En faydalı *tabularla* alay edip onları yıkmak maceraperestlerin âdeti olduğu gibi misyonerlerin de işiydi.” (R. L. Stevenson, *In The South Seas*, Chatto and Windus, 1908: 43)

1799’da Owyhee’de Kaptan Cook

“Seyyahlar ve yerliler arasındaki münasebet süresince, yerlilerin sakin ve zararsız davranışları tehlike ihtimalini ortadan kaldırdı; böylece İngilizler onlara her zaman ve koşulda güvendiler. Bizimkilerin onlarda gördükleri nezaket ve inceliğin sayısız örneği vardı. Özellikle bir papaz grubu şimdiye kadar eşi benzeri görülmemiş cömertlik ve yardımseverlik örneği sergiledi; zira bizim seyyahlarımızın sofralarını hep domuzlar ve sebzelerle donatıyorlardı, üstelik hiç karşılık beklemeden, hatta karşılığı en dolaylı yoldan bile ima etmeden. Wateeo adasına gelince (s.309) “yerliler çok kalabalıktı ve genç erkeklerin çoğu model gibi biçimliydiler.” (George Newnes, *Life and Voyages*, 1904: 379)

Tahiti’nin Yerlileri

“Genelde uygarlığın alt basamaklarında gördüğümüz insanlar arasında ifetin yaygın olması bakımından Tahiti ders verici bir örnektir. Eski bir kâşif olan J.R. Forster (*Dünyanın çevresinde yapılmış bir seyahat üzerine gözlemler*) iklimin hoşluğundan ve zevk-ü sefaya davet eden kadınların güzelliğinden bahseder. Ayrıca bu insanların erdemlerine şahitliği içeren çeşitli vakaları anlat-

maktan da geri durmaz. Narin ama atletik bir bedene sahip olduklarını söyler. Dahası savaşlarda son derece yiğit ve cesurca dövüşürlermiş. Her şeyden önce konukseverlermiş. Adını zikrettiğimiz kâşifin anlattığına göre, evli kadınlarına büyük saygı duyuyorlar ve genelde kadınlar, gerek zekâ gerekse sosyal konum bakımından erkeklere neredeyse eşitmiş. Kadınları câzibeli bir şekilde tasvir eder ve sözlerini şöyle bağlar: ‘Kısacası karakterleri, tabiatın ellerinden çıkmış ve hiç değişmeden bu zamana gelmiş bir millet kadar sevimlidir.’”

Ellis, şöyle devam eder: “Tahiti’yi defalarca ziyaret etmiş Cook, bu ‘yardımsever, insancıl’ halkın arasındayken iffete duydukları saygıyı fark etti ve nişanlı kızların evlilikten önce sıkı şekilde korunmalarının yanı sıra evlilikten önce cinsel ilişkiden sakınmış erkeklerin öldüklerinde hemen kutsanmışlar katına çıkacaklarına inanıldığını da gözlemledi.” (Havelock Ellis, *Sex in Relation to Society*, 1920: 148)

Radack-Caroline Adalarından Biri

“Yeryüzündeki diğer her halktan daha fazla kendini bize sevdiren bir halkla karşılaştık. Radack halkının zayıflığı onlara karşı duyduğumuz güvensizliği ortadan kaldırdı; her şeye gücü yeten biz yabancılara karşı iyi davranmaları ve kibarlıkları onlara karşı güven duymamızı sağladı. Açıkça dost olduk. Onlarda, sâde, içten tavır ve davranışlar, cazibe, tabîî zerafet ve hoş bir mütevazılık gördüm. Güç ve erkeğe özgü özgürlük hususlarında elbette Owyhee’liler çok üstündür. Bu ada halkından olmamasına rağmen dostum Kadu bize katıldı; şimdiye kadar tanıdığım ve sevdiğim en hoş kişilerden biriydi o. Daha sonra Radack ve Caroline Adalarında benim rehberim oldu.” (Chamisso, *Reise um die Welt*, s. 183, Leipzig)

Eski İnsanların Çevrelerine Uyum Sağlaması: Dinka’lar / Orta Afrika

“Dinka yöresindeki herkes uzun bir mızrak veya ucu sivri bir balık mızrağı ile ağır mor odundan yapılmış bir değnek taşır. Nüfuzlu erkekler kollarının

üst kısmına fildişinden kocaman bilezik takarlar; çıplaklık revaçtadır ve başlarına taktıkları tüy şıklık göstergesi. Hepsinin güzel vücudu var, omuzları geniş, belleri ince, kalçaları hoş ve bacakları biçimli. Bazılarının cüsseleri dev gibi. En ilginç olan husus da, bataklıkta yaşayan bu Orta Afrikalıların su kuşlarına benzemesi. Balıkçılar gibi yürüyorlar, ayaklarını çok yükseğe kaldırıp epey öne atıyorlar; ayakları zâten kocaman. Devasa boyları, yaşadıkları sazlıklı yerde büyük bir avantaj. Bir Orta Afrikalının beğendiği duruş, bir su kuşunun duruşuna benzer; tek ayağı üzerinde durup diğer ayağını dizden kırar... Pigmelerin tam zıddıdır. Nitekim yaşadıkları yer de, cücelerin 'ev'i olan derin ormanın tam zıddıdır... Bizim kamp yerimiz, 1500 tane sığırın yanı sıra koyunun ve keçinin bulunduğu büyük bir köyün yakınındaydı. Şef, bana gayet etli bir buzağı verdi, böylece iki günlük yiyecek sorununu halletmiş oldum. Günbatımında köye yaklaşırken, yüzlerce ateşten çıkan dumanın sisli havasında uzun sıralar halinde eve dönen sığırlarla insan kabilelerinin görüntüsü gerçekten gözalcıydı. (Grogan, *Cape to Cairo*, Hurst & Blackett, 1900: 278)

Pigmeler

"Pigmelerin ne yerleşik köyleri vardır, ne de bir şey ekerler. Ormanda yabanî bir hayat yaşarlar, bal bulma ve fil avlama gâyesiyle sürekli dolaşırlar. Bir şey öldürmeyi başardıklarında, üzerine otları atıp örterler ve et yenilene veya kurutulana kadar orada kalırlar. Gerekli tahıl için diğer yerlilere bağımlıdır-lar, ya çalarlar ya da fil eti veya balla tahılı takas yaparlar. Aynı şekilde, bıçakları, ok uçlarını ve mızrak uçlarını diğer kabilelerden satın alırlar ama yaylarını ve mızraklarını kendileri yaparlar. Bu âletleri çok ustaca yaptıkları için çevrelerindeki insanlar onlara müthiş saygı duyarlar."

"Bir saat sonra ormanda yaşlı bir pigmeyle karşılaştım ve onu konuşturmayı becerdim. Özgüven dolu, şahane küçük bir dosttu. Bana özlü bilgiler verip, beyaz adamların birçok eşyayla birlikte iki gün önce civardan geçip göl kıyısına indiklerini ve orada kamp kurduklarını söyledi. Bu insanların mükemmel bir işaret ve sinyal dili olmalı. İzole ve göçebe yaşamalarına rağmen her yerde olup bitenleri her zaman dosdoğru biliyorlar. Yanardağlarda bulunan tipik

bir pigmeydi bu: Bodur, kavruk tenli, onurlu, tabî ve rahat. Sakalları göğsünden aşağıya sarkık. Kalçaları ve göğsü tel tel kıllarla kaplı. Elinde, otlar birbirine eklenmiş iki değnek ile onların arasına gerilmiş, ormanda yetişen bir sazın telinden yapılmış tipik bir pigme yayı taşıyordu. Pigmeler, tabiata uyum sağlamanın harika örnekleridir. Güç ve bilincin birleşimi, onlara domuz gibi şaşırtıcı hızda koşma imkânı sağlar, bu sayede gelişen bedenleriyle fil avlamanın yorgunluğuna katlanabilirler.” (*Cape to Cairo*, s. 144 ve 161)

Ruanda'daki Kivu Gölü Yakınındaki Yerliler

“Ruanda’da toplum, iki kast’a ayrılmıştır: Watusi ve Wahutu. Watusi, Tanganyika’ya kadar uzanan büyük Galla işgal dalgasının neslinden gelir. Hâlâ pastoral güdülerini korurlar ve sığır beslemenin dışında başka bir iş yapmazlar. Hayvanlarına karşı sevgileri öylesine büyüktür ki, arkadaşlık etmenin ötesinde onların hizmetkârı olurlar ve efendilerinin çıkarı için sevgili sığırlarının bakım işlerini yaparlar. Soylarıyla doğuştan gurur duydukları ve diğer halklardan, hatta beyaz adamdan bile şikâyet ettikleri düşünülürse, bu durum oldukça çarpıcı görünür. Watusi kast’ının temas kurduğu halklardaki, üstün medeniyet belirtilerinin çoğu, bu Gala etkisine dayandırılabilir.”

“Tepeler taraçalıdır; bu sayede ekilebilir alanlar artar ve sel gibi yağın yağmurların verimli yamaçların toprağını götürmesi engellenir. Çoğu durumda sulama yeterince geniş ölçekte yapılır ve bataklıklar hendeklerle kurutulur. Yalakların yanında su içen sığırlar için su depoları yapılır. Genelde tarlalar sütleğen ve diken çitleriyle çitlenir. Ve benzer çitler, hayvanların sürüden ayrılıp ekili tarlaları talan etmesini engellemek için ana sığır patikalarının dar kısımlarına da dikilir.”

“Ayrıca ekili ürünlerin çeşitliliği de dikkat çekicidir: Kuru pirinç, mısır, kırmızı ve beyaz darı, çeşitli türlerde fasulye, bezelye, muz ve yenilebilir yılan-yastığı. İyi ürün veren bazı fasulyeler sırtlara dolanır. Balkabağı ve tatlı patatesler de yaygındır. Watusi kastı, büyük sürüler halinde sığırlara, keçilere ve koyunlara sahiptir. Harika otlamadan dolayı sütün kalitesi mükemmeldir ve büyük oranda yağ elde edilir. Hayvanlarına çok ustaca bakarlar ve sığırların

anlayabildiği çeşitli nidalarla onları çağırırlar. Süt sağma zamanı gelince, hayvanlarını rahatsız eden sinekleri kovmak için duman tüten ateşler yakarlar. Uzun boyludurlar, zarif ve soğukkanlı bir duruşları vardır, vücut hatları narin ve biçimlidir. Çoğu yerde gördüğüm, beyaz bir gerdanlığa doğru sarkan, ağarmış yüzler Londra'daki bir çizim odasında bir hayli dikkat çekebilirdi. Bu tipler çok yaygındır.”

“Wahutu kastı ise onların tam tersidir. Ülkenin yerlileridirler ve karakterleri hiç bozulmamış bir özgünlük taşır. Odun kesenler ve su çekenler, çetin işler yaparlar ve gereken işleri hiç sorgulamadan köle gibi yerine getirirler. Watusi kastına sayısal oranları en azından bire yüzdür, yine de onlara saygı duyarlar. Efendilerine karşı bariz bir nefret duysalar da, onlarla sürtüşmezler.” (*Cape to Cairo*, s. 118)

Andaman Adalarının Yerlileri

Bengal Körfezi'nin Andaman Adaları sâkinleri, Güney Afrika'daki Bushmen ve Kuzey enlemlerinin Eskimo kabileleri hakkındaki, sıradaki alıntılar özellikle ilginçtir; çünkü bu alıntılar, herhâlde çok eski dönemlerdeki Taş Çağı insanlarından doğrudan miras kalmış bir kültürü günümüzde yaşatan halklarla ilgilidir. Böylece Taş Çağı kültürünün, gerek maddî birikim, gerekse sosyal ve psikolojik gelişim ölçüsü açısından ne ifade ettiğine dair dolaylı yoldan bir fikir edinebiliyoruz.

“Andaman Adaları'nda, belki de yeryüzünde kalan en eski soy olan ve ilkel insan tipine çok benzeyen, saf *Negrito* [Orta ve Güney Afrika ile bazı Pasifik adalarında bulunan cüce yapılı zenci kabilelerinin] kanından gelen insanlar yaşıyor. Andamanlılardan daha saf bir soy bulmak imkânsızdır; çünkü Taş Çağı'nda adalara yerleşmelerinden itibaren dış dünyadan yalıtılmış hâlde kaldılar... Ortalama boydan çok kısadırlar; fakat her ne kadar onlara cüce ve pigme dense de, bu kelimeler *ucubelik* anlamında anlaşılmalıdır. Çirkinlikleriyle, zehirli oklarıyla ve yamyamlıklarıyla ünlü olduklarına yönelik yaygın iftiranın yanlış olduğu daha yeni ortaya çıktı. Erkeklerin ve kadınların biçimli bedenleri, çok simetrik ve zariftir. Adaleli olmasa da, gelişkin bedene

sahiplerdir. Erkekler, geniş göğüsleri ve kare omuzlarıyla çevik ve gürbüzdüler. (E. H. Man, *The Aborigines of the Andaman Islands*, s. 14, Trübner, 1883; ve ayrıca, *In the Andamans and Nicobars*, C. Boden Kloss, Murray, 1903: 184)

“Onların arasında şimdiye kadar ne aptala, ne manyağa, ne de deliye rastlanmıştır ve bunun sebebi, marazî insanların öldürülmesi veya çevresindeki ler tarafından kısıtlanması değildir. Zira en büyük ilgi ve özen, her zaman hastalara, yaşlılara ve muhtaçlara gösterilir.”

Man, ayrıca şu noktaya değinir: “Kabileyle ilgilenen herkesin pişmanlıkta vardığı sonuç şu ki, yabancı toplumla kurulan temas genelde onların ahlâkını kötü yönde etkiledi. El değmemiş ilkel ortamlarında sergiledikleri içtenlik, dürüstlük ve öz-güven yabancılarla temas kurduklarında, büyük ölçüde kayboldu ve yalancılık, asalaklık ve tembellik gibi kötü alışkanlıklar edindiler.” (*Journ. Anthropol. Inst* XII, 92)

Bushmen

“1872’de Orange Gölü kıyısında, ilk kez bir Bushmen ile karşılaştığımda, çok genç bir adamdım, onlara karşı hafif tiksinti duyuyordum ve günlüğüme onların vahşilerden birkaç adım ileride olduğunu yazmıştım. Bu aslında çok budalaca ve câhilce bir fikirdi. Daha sonra Bushmenler, maddî gelişim ve bilgi açısından, günümüzde bile aynı geri kalmışlığın içinde yaşasalar da, tarih-öncesi dönemde en yüksek kültüre sahip Avrupa soylarının paleolitik ataları oldukları ve temelde uygar insan ile ilkel insanın tabiatı arasında çok az fark olduğu için, en kültürlü soyun bir ferdinin genelde yozlaşmış ilkeller diye tarif edilen insanların arasında bir süreliğine gayet mutlu ve hoşnut yaşaması elbette mümkündür ve onlarla arasındaki binlerce yıllık mesâfe ‘uygarlık’ kelimesiyle ifade edilmektedir.”

“Bushmenlerle, uzunca bir süre avlandım ve 1884’de birkaç ay sürekli bu insanların arasında yaşadım. Birçok gece onların kamp yerinde uyudum, üstelik beni gözetleyen hiçbir görevli *Kaffir* yoktu ve tamamen onların sözünün geçtiği bu kamp yerinde kendimi çok güvende hissettim. Çoğu Sechwana di-

lini konuştuğu için onlarla sohbet edebildim ve onların, çok zeki, iyi huylu, dost canlısı, yaşadıkları yerdeki bütün vahşî hayvanların davranışlarını adamakıllı bilen insanlar olduklarını fark ettim... Çocuklara ve kadınlara kötü muamelede bulunduklarına hiç şahit olmadım. Ayrıca gerek erkeklerin gerekse kadınların çocuklara sevgiyle yaklaştıklarını gördüm.”

Başka bir yerde Selous hizmetkârı John’dan -yakın akraba olan Korana klanının bir üyesi- şöyle bahseder: “Güzel biçimli bedeni, sararmış solgun teni ve küçük narin elleri ve ayakları olan biri.” (F. C. Selous, *African Nature-Notes*, 1908: 344 ve 347)

“Mağaralarının ve taşın barınaklarının duvarlarına resmettikleri, hayvanları temsil eden resimler böylesine ilkel bir toplumun sanatında çok çarpıcı olan gerçekçiliği ve özgür davranış biçimini yansıtır. Tipik Güney Afrika hayvanlarının çoğunu resmedişteki beceri, sâdece eşsiz sanatsal ustalığı değil, ayrıca hayvanların özelliklerine ve davranışlarına âşinâliğin yakından bir gözlemine sunar... Resimler yalnızca gerçekçiliğiyle değil, aynı zamanda, özellikle hayvanlar sözkonusu olduğunda, ilkel toplumların çizimlerinin çoğunun ayırt edici özelliği olan tasvir ve *profildeki* özgürlüğü dışı vurur. Anlatması zor yaklaşımlar kuşkuyla düşmeden resmedilmiştir ve hatta *perspektifin* ilk adımları yer yer göze çarpmaktadır.” (Helen Tongue’un *Bushman Paintings Copied* başlıklı kitabına Henry Balfour’un yazdığı “Önsöz”den).

Cape Town’da Grey Kütüphanesi’ndeki ünlü Dr.Bleek’in kızı S. Bleek aynı kitapta şöyle der:

“Koloninin her yerinde Bushmen’lerin yalancı ve hırsız olduğu söylenir ama bizimle kalanlarının hepsi doğru sözlü ve dürüst kişilerdi. Bahçede kaybolmuş bir cep çakısını ya da sözgelisi ağaçlardan meyve çaldıklarına bile hiç şahit olmadık. Düşmanlık besledikleri çiftçilerden koyun çalmış olabilirler ama bir arkadaşı veya komşuyu aslâ soymazlar. Temizliğe önem verirler ve davranışlarına özen gösterirler. Kadirşinas, intikamcı ve özgür ruhlu harika savaşçılardır, ölümü esarete tercih ederler... Esirler, bazen hizmetkâr yapılır ama onlara genelde iyi davranılmaz ve yerleşik bir hayata kolaylıkla adapte olamazlar. Kibar efendiler bile, onların özgürlük özlemini kolay kolay zaptedemezler.”

“Burada birdenbire Taş Çağı’ndan kalma bir toplumla karşılaştık: Aniden insanın gelişim sürecinin binlerce yıl gerisine gittik; iki odunu birbirine sürtmekten başka türlü ateş yakmasını hâlâ bilmeyen bir toplumla, biz modern araç gereçlerle yiyeceklerimizi anında pişirirken, taş tabaka üzerinde kaygan yağ ateşiyle yiyeceklerini güçbelâ sâdece ılık sıcaklıkta pişirebilen bir toplumla karşılaştık. Biz en gelişmiş son moda ateşli silahlarımızla buraya gelmişken, onların elinde ren geyiği boynuzundan oklar, mızraklar ve kargılar vardı... Öte yandan, eğer bu insanların silahlarına, araçlarına ve ev âletlerine bakıp da onların düşük zekâlı olduklarını ileri sürerseniz yanılırsınız. Zira onların çok ilkel görünen âletleri, mevcut ihtiyaçlarına ve koşullara bir hayli uyum sağladıklarını göstermektedir. Asırlar boyu süren deneyim ve beceri sınavları, onları bu hâle getirmiş olabilir.” (Amundsen, *North West Passage*, cilt i, Constable, 1908: 294)

Ugpi: Bir Eskimo

“Ugpi veya bizim deyişimizle Uglen (‘Baykuş’), görünüşüyle hemen dikkatimizi çekti. Avrupalıların estetik anlayışına göre geniş yüzü ve yayvan ağzı güzelliğini bozmasaydı, omuzlarından dökülen uzun siyah saçları, koyu gözleri ve açık sözlü dürüst yüz ifadesiyle yakışıklı sayılabilirdi. Bazen ciddî, bazen dalgın görünürdü. Yüzünden doğruluk ve dürüstlük akıyordu. Ona her konuda güvenebileceğimden bir an bile tereddüt etmedim. Bizimle kaldığı sırada çıktığımız kuş ve ren geyiği avında, çok zeki bir avcı olduğunu gösterdi. Yaklaşık otuz yaşındaydı ve on yedi yaşında çok küçük bir kız olan Kabloka ile evliydi.” (Amundsen, cilt i, s. 190).

Eskimo ve Uygarlık

“Gjoa yolculuğu sırasında toplam on farlı Eskimo kabilesiyle karşılaştık... ve uygarlıktan büsbütün uzakta yaşayan Eskimo’nun kesinlikle en mutlu, en sağlıklı, en onurlu ve en hoşnut insan olduğuna canı gönülden inandım. Dolayısıyla Eskimolarla temas kuran uygar milletlerin mecburî görevi, onları bo-

zucu etkilere karşı güvenceye almaları, yasalar ve sıkı düzenlemelerle onları sözde uygarlığın pek çok tehlikesine ve kötülüğüne karşı korumalarıdır. Bu yapılmadığı sürece onlar kaçınılmaz olarak heba olacaklardır... Dostlarımız Nechilli Eskimoları için en samimi dileğim, uygarlıkla *aslâ* temas kurmamalarıdır.” (Amundsen, cilt ii, s. 48)

Aleoutelerin Yüksek Kabile Ahlâkı

Eskimoların üstün kabile ahlâkları kitaplarda sık sık dile getirilir. Yine de Aleoutelerin -Eskimolara çok benzeyen- örf ve âdetleri hakkında değineceğimiz hususlar, genel olarak vahşilerin ahlâk anlayışını daha iyi aydınlatacaktır. Çok etkileyici bir adam olan, Rus misyoner Veniaminoff, Aleouteler arasında on yıl kaldıktan sonra onları anlattı. Anlattıklarını çoğunlukla onun ifadeleriyle size aktarıyorum:

“Dayanıklılık onların başat özelliğidir. Muazzam bir dayanıklılığa sahipler. Her sabah donmuş nehirde yıkanmakla kalmazlar, kumsalda çıplak durup, buz gibi rüzgârda soluk alıp verirler. Dayanıklılıkları yoğun çalışırlarken bile akıl almayacak ölçüdedir. Aleoute, öncelikle çocuklarına bakar; kendi boğazından kesip sahip olduğu her şeyi onlara verir. Hırsızlığa yatkın değillerdir. İlk Rus göçmenler bile onların bu özelliğinden bahsetmişlerdir. Asla çalmadıklarını söylemiyorum; her Aleoute bir şey çaldığını itiraf eder, ama genelde ama çalınan şey her zaman ıvır zıvırdır. Çocuksu bir şey. Anne babaların çocuklarına bağlılığı her ne kadar sözle veya okşamayla hiç ifade edilmese de etkileyicidir. Aleoute, söz vermekte zorlanır ama bir kez söz verdi mi ne olursa olsun sözünde durur. Bir Aleoute, Veniaminoff’a kurutulmuş bir balık hediye etti ama geri dönüşün telaşı içinde balık sahilde unutuldu. Bunun üzerine Aleoute balığı eve götürdü. Sonraki sefer Ocak ayında balığı misyonere gönderecekti; Kasım ve Aralık aylarında Aleoutelerin yaşadığı yerde büyük bir yiyecek kıtlığı baş gösterdi ama aç insanların hiçbiri balığa dokunmadılar ve Ocak’ta balık adrese gönderildi. (Rus Misyoner Veniaminoff’un Gözlemleri. Kaynak: Peter Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma*, s. 99 ve 100)

Eskimoların Ev Hayatı

Stefensson, Mackenzie Nehri'nin kenarında, şef Owaynak'ın evinde on üç ay yaşadı ve konu hakkında yeterince bilgi sahibidir. Gözlemleri şöyledir:

"Kesin cinsiyet eşitliği ve tam bir ayrılma özgürlüğüyle uyumsuz kişilerin, sürekli yaşaması neredeyse imkânsızdır. Fakat eğer eşler birbirlerini bir ya da iki yıl evli kalmaya yetecek ölçüde denk bulurlarsa, boşanma son derece zorlaşır ve orta yaşlılarda boşanma bizdekinden daha azdır. Yirmi beş ve üstü yaşındakiler genelde birbirlerine ve aileye çok düşkündürler. Yuva kurduklarında bizdekinden daha fazla sevgi ve karşılıklı anlayış sergilerler. Bir Eskimo evinde, eşlerin birbirlerine yakışksız bir söz söylediklerini hiç duymadım, ayrıca bir çocuğun cezalandırıldığına ve bir yaşlıya kötü davranıldığına da şahit olmadım. Ev işleri muntazam bir şekilde yürütülür. Çocukların iyi davranışları her gezginin dikkatini çeker."

"Eskimoların ev hayatının bu büyüleyici özellikleri, büyük ölçüde, onların dengeli mizacından ve sosyal ilişkilere uygun karakterlerinden kaynaklanır. Ayrıca kayda değer sosyal düzenlerinin de bunda payı vardır. Nitekim bizim en iyi insanlarımızın ulaşmak için çabaladıkları koşullarda, idealistlerimizin ancak düşlerinde görebileceği koşullarda yaşarlar." (Villiam Stefannson, *Harper Monthly*, Ekim, 1908)

Eskimoların Dini İnançları

"Dini inanışları, onları tabiatüstü güçlere tapınmaya sevk etmez, bunun yerine -eğer bir itikad biçiminde formüle edilecekse- insana düşman olmayan güçlerle ilişkilerini kontrol eden bir dizi emir ve kuralları içerir."

"Bilge ve özgür düşünceli bir Eskimo olan büyücü Otag, bana ölümden söz etti: 'Bana ölümü soruyorsun ama onun hakkında hiçbir şey bilmiyorum. Ben sâdece hayatı tanıyorum. Sana yalnızca neye inandığımı söyleyebilirim: Ölüm ya hayatın sonudur ya da başka bir hayat tarzına geçiştir. Her iki durumda da korkulacak bir şey yok. Yine de ben ölmek istemiyorum çünkü yaşamının iyi bir şey olduğunu düşünüyorum.' Ölüme bu soğukkanlı bakış Eskimolar arasın-

da yaygındır. Pek çok pagan Eskimo'nun zerrece korkmadan ölümü karşıladığına şahit oldum.” (Rasmussen, *People of the Polar North*, 1908: 125 ve 127)

Servetin Birikmesini Engellemek için Periyodik Bölüşme

“(Eskimolar) kabilenin birliğini bozacak kişisel servet birikiminden kaynaklanan sorunları çözmek için özgün bir yönteme sahipler. Bir adam zengin olduğunda klanını büyük bir şölene davet eder ve ziyafetten sonra bütün servetini onlara dağıtır. Yukon nehrinin kıyısında Dall, on silahını, on kürklü kıyafetini, iki yüz boncuk zincirini, çok sayıda battaniyesini, on kurt kürkünü, iki yüz kunduz kürkünü ve beş yüz samur kürkünü bu yolla dağıtan bir Aleoute gördü. Bundan sonra davetliler şölen kıyafetlerini çıkarıp yırtık pırtık kürkleri giydiler ve tanıdıklarına birkaç kelimelik edip, şimdi içlerindeki herkesten daha yoksul olmalarına rağmen dostluklarını yeniden kazandıklarını söylediler. (Bkz., Dall, *Alaska and its Resources*, Cambridge, U.S., 1870) Bunun gibi servet paylaşımları, Eskimolarda yerleşik bir âdettir ve yıl içinde belli bir sezonda, her tür ürün elde edilip sergilendikten sonra gerçekleştirilir. Benim (Kropotkin) düşünceme göre, bu paylaşımlar, kişisel servetin ilk kez ortaya çıkışıyla aynı zamana denk gelen, çok eski bir geleneği gözler önüne seriyor; birkaç zengininservetini dağıtmasıyla birlikte, klanın üyeleri arasında eşitliği yeniden tesis etmenin bir yolu olsa gerek bu paylaşımlar. Tarihin çeşitli dönemlerinde ve çok farklı soylarda gerçekleşen, toprağın periyodik olarak paylaşılması ve bütün borçların periyodik olarak silinmesi, bu eski geleneğin yaşadığını gösteriyor olmalı.” (Peter Kropotkin, *Karşılıklı Yardımlaşma*, Heinemann, 1908: 97)

Samoyed'ler

“Samoyed'ler arasında aile sevgisi çok gelişmiştir. Başka hiçbir toplumda bu kadar güçlü aile sevgisi bulmak imkânsızdır. Diğer ayırt edici özelliklerinden biri de, aile düzenidir. Günlük işler ve görevler, belli bir yöntem ve iş paylaşımı sayesinde yürütülür. Bir aile münakaşasına hiç rastlamadım... Sa-

moyed'ler, ok hünerli denizciler, sabırlı ve başarılı avcılar, balıkçılar ve hayranlık uyandırıcı işçilerdir. Hiç kimse bir Samoyed'den daha hızlı kayık onaramaz. İngiliz marangozların ateşe attıkları, en kalın odunlardan yay, kızak, ok, kaşık, içme kabı, kurşun kılıfı ve günlük işlerde kullanılan daha pek çok araç gereç yaparlar." (A. Trevor-Battye, *Icebound on the Kolguev*, Constable, 1895: 384)

Kolguev'in Güzeli

"Eğer bu tipten hoşlanıyorsanız üvey kardeşi Ustynia gerçekten güzel bir kızdı... Gözleri ıslı ıslı ve dudaklarında hoş bir gülümseme belirliyordu. Güldüğünde -bu insanlar daima gülerler- akla hayale gelebilecek en mükemmel dişlerini ortaya çıkarırdı. Aslında bu insanların bütünü, yaşlı Uano da dâhil, muhteşem dişlere sahipti; inci gibi dizilmiş biçimli dişler. Ustynia parmaklarına beyaz sarı karışımı, metalden ağır yüzükler takmıştı ve elleri, tıpkı bütün Samoyed'lilerin elleri gibi kusursuz ölçüde biçimli ve olağanüstü yumuşaktı. Bütün bunlara dize kadar uzanan, genç ren geyiği derisinden yapılmış, üzerinde beyaz ve kahverengi çizgiler olan bir elbiseyi, kızıl kumaştan yapılmış bir eteği, dizin üstüne kadar uzanan, yumuşak işlenmiş bir deriyle örtülmüş bacakları ve ayakları da eklerseniz, Ustynia'yı, Kolguev'in güzelini elde edersiniz." (*Icebound on the Kolguev*, s. 130)

Toda'lar

Bu insanlar, Güney Hindistan'daki Nilgiri Tepelerinin yüksek ve çevreden izole olmuş bir platosunda yaşarlar. Bizim özellikle dikkatimizi çektiler çünkü 1812'ye kadar "Avrupalılar bu insanları bilmiyorlardı" ve Batı uygarlığıyla temas kurmadan kendi örf ve âdetlerini geliştirmişlerdi. "Tamamen kırsal insanlar, neredeyse tek yaptıkları, mandalarına bakmak ve mandayla bağlantılı olarak gelişmiş karmaşık bir ritüeli yerine getirmek." (s. 6). "Tamamen organize edilmiş ve belirlenmiş, bir çok kocalılık sistemine sahipler. Eğer bir kadın bir adamla evlenirse, aynı zamanda o adamın erkek kardeşleriyle de ev-

lenmiş sayılır. Bir delikanlı bir kızla evlendiğinde, delikanlının o zamanki erkek kardeşlerinin yanı sıra sonradan doğacak erkek kardeşleri de kız üstünde aynı haklara sahip olurlar.” (s. 515).

“Erkekler çok güçlü ve çeviktirler. Çeviklik, cenaze törenlerinde öfkeden kudurarak kaçan mandaları yakalamak zorunda kaldıklarında en çok belli olur. Yorulmak nedir bilmezler ve genelde uzun uzun yürürler.. Bir Toda, tepenin bir tarafından başka bir tarafına giderken neredeyse düz bir çizgiyi takip eder, yerçekimini hiç umursamaz ve çok fazla çaba sarf etmeden en sarp tepelere tırmanabilirler. Onlarla teşriki mesaim sırasında, son derece zeki olduklarını fark ettim. Sözüünü açtığım her mevzuyu kolaylıkla kavrayabiliyorlardı ve genelde karmaşık sorulara çarpıcı cevaplar veriyorlardı... Toda’larla geçirdiğim birkaç aydan sonra edindiğim izlenim, onların eğitimli bir Avrupalı kadar zeki oldukları yönündedir. Ayırt edici tavırları, kendilerini çevrelerindeki soylardan kesinkes üstün görmeleridir. Ağırbaşlı ve vakur olmaları bir yana, herkese karşı neşeli ve iyi huyludurlar.” (W.H. Rivers, *The Todas*, 1906: 18-23).

Pelew Adaları

“Buraların sâkinleri koyu bakır renginde, sağlam yapılı, uzun boylu ve heybetli yürüyüşleriyle dikkat çeken insanlardır. İlginç bir dövmeleleri vardır, ayak bileklerinden dizlerinin birkaç inç üstüne kadar koyu renkli resimleri işlerler, böylece bacakları bedenlerinin diğer yerlerinden daha koyu görünür. Temizliğe özen gösterirler, sık sık banyo yaparlar ve hindistancevizi yağıyla bedenlerini ovarlar, böylece derilerine yumuşak ve parlak bir görünüm verirler... Erkekler kıyafet giymez, kabile reisi bile hiç kıyafet giymez. Dövmenin kıyafet işlevi gördüğü sanılmaktadır... Öte yandan, kıyafetin olmasına rağmen cinslerin birbirlerine karşı davranışları gayet ölçülüdür. Örneğin erkekler ve kadınlar aynı yerde yıkanmazlar, bir kişi, karşıt cinsten biri yıkanma yerinden ayrılmadığı sürece o yere girmez.” (J. G. Wood, *America*, s. 447)

Amazon Bölgesinin Yerlileri

Alfred Russell Wallace, *Travels on the Amazon* (1853) başlıklı kitabında, bu bölgenin yerlilerinden övgüyle bahseder: “Şekli şemâilleri şahanedir. İnsan sûretinin bu canlı örneklerine bakmanın verdiği keyfi en güzel heykellere bakmak bile veremez.”

“Onların bütün tavır ve davranışları yarı uygar kabilelerden farklıydı. Başına buyruk orman sâkinlerinin özgür adımlarıyla yürüyorlardı... Ormanın vahşî hayvanları gibi kendi ayakları üzerinde durabilen özgün tiplerdi... Kendi hayatlarını kendilerine özgü şekilde yaşıyorlardı. Amerika keşfedilmeden önce sayısız nesiller dünyaya getirdiler. Amazon ormanlarının gerçek sâkinleri, tıpkı ormanın kendisi gibi eşsiz ve unutulmazdırlar.” (Cilt ii, s. 288)

“Huitoto’lar, gayet biçimli bedenlere sahip insanlardır. Kısa boylu olsalar da, sağlam ve güçlüler. Geniş ve iri göğüslere sahipler, ama eklemeleri, özellikle de belden aşağıdakiler, az gelişmiştir... Amazon’un ‘beyazları’ ve melezlerinde çok yaygın olan çirkin görünüş ve çıkık karın, bu yerliler arasında çok nadir görülür... Bazı kusurlarına rağmen gerçekten güzel olan kadınlara rastlamak zor değildir. Elleri harikadır, hareketleri son derece zarif ve özgürdür.” (W. E. Hardenburg, *The Putumaya or Devil’s Paradise*, 1912: 152)

“Huitoto’lar, birbirlerine evlilikle bağlanırlar ve eşler arasında anlaşmazlık çok nadiren çıkar. Kadınlar, tabiatları icâbı iffetlidirler ve kauçuk toplayıcıların peydah olmasından sonra bu ‘ilkel’ erdemlerini kaybetmeye başladılar. Karşılaştığım insanlar, genelde, beyaz insanlarla henüz temas kurmamışlar.” (s. 154)

(Roger Casement ve başkalarının sergiledikleri gaddarlıklar, ticarî dolandırıcılar, kauçuk toplayan çocuklara, kadınlara ve erkeklere feci eziyetler çekirmişlerdir. E.C.)

Dyak’ların Güzel Endamları

“19 Ekim sabahı yolculuk için muntazam şekilde teçhiz edilmiş hisara, önceden planlandığı gibi Ladja ile birlikte sekiz Dyak daha geldi. Ladja genç, ya-

kışıklı, diğer arkadaşları gibi uzun boylu, narin ve biçimli bir erkekti. Şekli şemali çok düzgündü, burnu dümdüz ama elmacık kemikleri fazla çıkık, çenesi ise hayli sivriydi. Parlak bir tene sahipti.” (Beccar, *In the Forests of Borneo*, Constable, 1904: 325)

“Floransa’daki Arno tayfamız suların sığ olduğu yerlerde sırkla sandalı yürütür, tıpkı Dyak’lar gibi sırkklarını kullanırlar. Ne var ki, yolculuklarının uzunluğu hafif topları kullanan Dyak’larinkiyle kıyaslanamaz. Bizimkisi, benim altı genç hizmetkârımın eşsiz hüneriyle suyun yüzeyinde tam anlamıyla süzülüyordu. Bana kalırsa, bundan daha kolay ve hoş bir yolculuk olamaz ve kesinlikle hiçbir iş, insanlığın sahiden muhteşem örnekleri olan bu çıplak, genç Dyak’ların zarif hareketlerini ve kusursuz uyumlarını bu kadar güzel sergileyemez.” (s. 329).

“Özgür Dyak’larla birlikte uzun yolculuklar yapmaktan memnun kaldığım itiraf etmeliyim. Onları, tam anlamıyla onurlu, kibar ve mütevazı buldum; aslında, bu açıdan onları şimdiye kadar tanıdığım her toplumdan üstün görüyorum. Her şeyimi oracıkta bırakıp saatlerce ortadan kaybolabiliyordum. Buna rağmen hiçbir şeyim çalınmıyordu. Bazen gördükleri bir nesneyi onlara vermem için yalvarırlar ama ona ihtiyacım olduğunu söylediğim de hemen vazgeçerlerdi. Asla ısrarcı ve yorucu değillerdi. Buna itiraz olarak, cesetlerin başının kesilmesinin ve kafataslarının muhafaza edilmesinin kibarlık işareti olmadığı söylenebilir; ama bu talihsiz âdet aslında cehalet ürünü çirkin bir batıl inançtan kaynaklanıyor. İddiamda ısrarlıyım ve ilave bir kanıt olarak, evcimen ve tamamen ataerkil hayat tarzlarını, örf ve âdetlerini, çocuklara karşı duydukları sevgiyi ve çocukların onlara gösterdikleri saygıyı öne sürebilirim.” (Ida Pfeiffer, *Meine zweite Weltreise*, cilt i, Viyana, 1856: 116)

Bir Rodiya Delikanlısı

Ernst Haeckel, *Visit to Ceylon* başlıklı kitabında, Gale yakınında Belligam’da garson bir Rodiya delikanlısının kendisine gösterdiği sadakatten bahseder. Tatil evinin bekçisi, Haeckel’in ünlü filozofa benzerliğinden ötürü Socrates adını taktığı yaşlı bir adamdı. Haeckel’in gözlemleri şöyle: “Pastoral eve

vardığım ilk andan itibaren, klasik antik dönemin bildik özellikleri dikkatimi çekti. Nitekim Socrates tatil evinin ortadaki açık salonunun merdivenlerinden beni çıkarırken, kollarını dua eder gibi havaya kaldırmış, güzel çıplak kahverengi bir figür gördüm. Bu, ünlü ‘Tapınan Genç’ heykelinden başka bir şey olamazdı. Bu haşmetli bronz heykel birden canlanıp, kollarını dizlerine indirerek, siyah gözlerini yalvaran bir ifadeyle bana diktiğinde nasıl şaşırdığımı bilemezsiniz. Başını ayaklarıma kadar eğdi, öyle ki, uzun siyah saçları yerleri süpürüyordu. Socrates, bu delikanlının, erken yaşta anne babasını kaybetmiş, Rodiya’lar alt sınıfına mensup bir parya olduğunu söyledi. Onun münhasıran benim hizmetimde olduğunu da bildirdi ve yaşlı adama yeni hizmetkârlarımı nasıl çağıracağımı sorduğumda, isminin Gamamede olduğunu söyledi. Elbette aklıma hemen Ganymede geldi, çünkü Jove’nin favorisi bile bunun kadar güzel bir bedene, orantılı ve biçimli eklemlere sahip olamazdı.”

“Seylan Cenneti’ne dair anılarımın ön planında yer alan pek çok güzel kişi arasında Ganymede en sevdiklerimden biri olarak kaldı. Görevlerini özenle, dürüst bir şekilde yerine getirmenin yanı sıra beni derinden etkileyen bir sadakat ve bağlılık sergiledi bana. Rodiya sınıfından dışlanmış sefil ve yoksul bu delikanlı, her zaman çevresindekilerin en büyük şikâyet konusu olmuş ve her tür gaddarlığa ve kötü muameleye maruz kalmış. Kendisine karşı kibar davranma isteğinde olan benimle karşılaşmak, onu açıkçası son derece şaşırttı... Bitmek tükenmek bilmeyen bir çaba ve beceriyle müzeme çok güzel ve değerli katkılarda bulundu. Cinghalese gençlerinin keskin gözleri, zarif elleri ve esnek çevikliğiyle çırpınan bir kelebeği veya süzülen bir balığı aynı çabuklukla yakalıyordu; ve onun çevikliği gerçekten büyüleyiciydi. Dışarıda avlanırken bir kedi gibi ağaçlara tırmanır ve benim öldürdüğüm ‘ödül’ü yakalamak için en sıkı ağaçların arasından çabucak geçerdı.”

Güney Afrika’da “Yerli Kahinler”

“Uzun yıllar önce Durban ile Umzimkulu arasında yolculuk ediyordum. Durban’da yüklerimi nakliye senediyle karşılaştırdım ve her şeyin yolunda olduğunu anladım ama varacağım yere ulaştığımda parasını ödemem gereken

bir sandığın eksik olduğunu fark ettim. Çiftliğime döndüğümde bu durumu kardeşime söyledim. Kardeşim sırf eğlenmek için bir kâhini ziyaret edip ondan olacakları öğrenmemizi teklif etti. Kabul ettim ve birlikte kâhini ziyaret ettik.”

“Kâhin birden bize yolculuğumuzun amacını söyledi, oysa sıradan kanallarla bunu bilmesine imkân yoktu. Ardından bir rüyadaymışız gibi konuşmaya başladı. ‘İç i sandıklarla dolu Umgwababa Tepesi’ne tırmanan bir yük arabası görüyorum. Sıkı yağmur var ve yol kaygan. Yolun yarısında yağmur vadiyi yıkadı; yük arabamız yalpalayama başladı ve küçük sandığı yerinden oynattı, sandık yere düştü. Ekibi tepeye tırmanmaya ikna etmeye çalışan sürücü sandığı fark etmedi. Yük arabası görüş alanından çıktı ve bir Kaffir’in tepeye tırmandığını görüyorum. Sandığın olduğu yere ulaştığında onu incelemek için birkaç dakika bekledi, sonra zirveye doğru tırmandı. Zirveye vardığında birkaç dakika durup eliyle gözlerinin üstünde siper yaparak ötelere baktı. Sonra sandığın olduğu yere döndü, onu kaldırdı, yolun öte tarafına geçti, uzun otların arasından geçip büyük bir ağacın yanına vardı. Ağacın altında bir demet yaban bodur muz var. Sandığı muzların ortasına koyuyor ve onu bir miktar kuru otl a gizledikten sonra yoluna devam ediyor. Sandık ise hâlâ orada.”

“Rüyanın inandırıcılığı bütünüyle kuşkulu olsa da “iki delikanlıyı” rüyada görülen yere gönderdim ve delikanlılar kayıp sandıkla birlikte döndüler, tam da kâhinin gördüğünü söylediği yerde onu bulmuşlardı.” (C. H. Bull, *The Spiritualism of the Zulu*).

Zulular

“Güney Afrika’nın bütün hazin hikâyesi içinde çok az şey Zulu meselesinden daha üzüntü vericidir. Zulular’ın geldiği günlerde ne kilide ne de anahtar a ihtiyaç vardı. Zulular’ı tanıyan herkes -kendisine kölece hizmet ettirmeyi başaramadığı için onlara öfke duyan beyaz adam bile- onların doğru, dürüst ve inançlı olduklarını bilir. Bu siyah insanlar, beyaz kadınlara ve çocuklara asla zarar vermezler ve onlara hakaret etmezler. Avrupalılar’ın veya Asyalılar’ın

himayesindeki para ve mal-mülke oranla Zulular'ın himayesi altındaki para ve mal mülk, kıyaslanamayacak kadar daha çok güvendedir." (General Sir W. Butler, *Noboth's Vineyard*, s. 263)

"Günümüzde özüne dönen, sözde uygarlaşmış yüzlerce Afrikalı var. Avrupa'nın sosyal ve ekonomik düzeninin temelinde yatan ilkeleri anladılar ve bu ilkelerin, gerek şimdiki, gerekse gelecekteki toplumun bütün fertlerinin normal ihtiyaçlarını yeterince karşılamada -doğumdan ölüme kadar- kendi ilkeleleriyle bir olmadığını görüp o ilkeleri reddettiler. Yolculuklar ve okuma yoluyla Avrupa sisteminin yoksunluğunu ve viran olmuş yerleri öğrendiler. Büyük servet artık onlarda hayranlık uyandırmıyor ve bir zamanlar ideal sistem sandıkları sistemde yaşayan kalabalık kitlelerin -ne kendilerine ne de başkalarına bir faydası dokunan- durumunu gizleyemiyor. Afrika'daki ortak mülkiyet ve işbirliği sisteminde, toplumun her ferdinin bir evi, yeterince yiyeceği, kıyafeti ve diğer hayatî tedarikleri olur. Kendinden sonra çocukları da aynı haklara sahiptir. Bu sistemde darülaceze yoktur, ona gerek de yoktur zâten." (Blyden, *African Life and Customs*, s. 37).

Aşırı Kısıtlamacı Yönetim

"Bu soytarı, cahil, kana susamış, hırsız toplum (Papualılar, Cavalılar, Çinliler v.b.) hiçbir devlet, polis, mahkeme ve avukat olmaksızın burada yaşıyorlar; yine de birbirlerinin boğazını kesmiyorlar, gece gündüz birbirlerini soymuyorlar, böyle bir durumda onlardan beklenmesi gereken anarşiye sürüklenmiyorlar. Bu, çok sıra dışı bir durum. İnsanın aklına Avrupa'daki devletin ağır yükü ve aşırı kısıtlanarak yönetildiğimiz düşüncesi geliyor. Sözgelimi biz İngiltere halkının birbirimizin boğazını kesmeyelim diye, kendimize yapılmasını istemediğimiz şeyleri, komşularımıza yapmayalım diye her yıl parlamentodan çıkarılan ve yürürlüğe sokulan onca yasayı düşünün. O yasaların ne anlamı geldiğini bizlere söylemekle ömür geçiren binlerce avukatı ve hukukçuyu düşünün. Bu durumda insan, İngiltere'de çok fazla yasa olduğu fikrine kapılıyor." (Wallace, *Malay Archipelago*, s. 336; 1894 baskısı)

Devletsiz Toplum

“1784 ile 1789 yılları arasında Fransa’daki Amerikan elçiliği yapmış Jefferson, sanki Rousseau’dan ödünç alınmış birçok düşünceyi kâğıda dökmüştür: ‘Devletsiz yaşayan toplumların (Kızılderililer gibi) Avrupa devletlerine tâbi yaşayan toplumlardan daha fazla mutlu yaşadıklarına inanıyorum. Devletsiz toplumlarda, kamuoyu, yasa sayılır ve başka yerlerdeki yasalar kadar bağlayıcıdır. Avrupa toplumlarında ise sözüm ona devletin idâresi altında toplum iki sınıfa bölünür: Kurtlar ve kuzular. Hiç abartmıyorum, Avrupa’nın gerçek manzarası budur.’” (Tucker, *Life of Jefferson*, cilt i, s. 255)

Devletsiz Güvenlik

“Mağribîlerin çok doğru bir sözü vardır: Güvenlik ve emniyet ancak devletin olmadığı -yani kabile yönetiminin olduğu- yerlerde bulunabilir.” (W. B. Harris, *Tafilet*, Blackwood, 1895: 353)

“Uygarlık” Yoluyla Yozlaşma

“Otuz iki yıl önce, Natal’da bir bölgede bir süre yaşadım. Orada kalabalık hâlde yaşayan yerliler, ilkel âdetlerini sürdürmekle birlikte, belli ahlâk görüşleri olan dürüst, mert ve zeki insanlardı. Aradan otuz yıl geçtikten sonra, İngiltere’ye yola çıkmadan hemen önce, sözkonusu bölgeyi tekrar ziyaret ettim ve insanlardaki değişimi görünce şaşakaldım. Bilinçli fiziksel güç ve simetriden doğmuş eski saygınlığın yerini, yozlaşmaya hizmet eden, adı süsler veya çirkin paçavralara bürünmüş sefil yoksulluk almış. Sâdece eşyaları süslemekte kullanılsa da, tabiatın ham ürünlerinden tasarlanan eski sanatın ayırt edici özelliği sâdelikti; farklı inanç kollarına dağılmış dinin cılız cübbelerinin altında sarhoşluk, sahtekârlık ve ahlâksızlık gizleniyordu. Her yerde kırları çirkinleştirmiş, demirden ya da saz ve kireçten yapılma küçük kiliseler vardı. Tamamlanmış değişim üzüntü vericiydi. Yerliler yozlaştıklarının farkındaydı ve eski günlerin geride kalmasından pişmanlık duyuyorlardı.” (C. H. Bull, *The Spiritualism of the Zulu*)

Kölelik

“Vahşî halklar arasındaki köleler uygar toplumlardaki kölelerden çok daha mutludur; aslında yönetici halkın uygarlaşmasıyla birlikte her şey kötüle-şiyor. Bu ilk bakışta garip ve inanılmaz görünse de bazı gerçekler bu olguyu şüpheyi yer vermeyecek şekilde kanıtlıyor. Aslına bakarsanız açıklaması zor değil. Asıl sebep, *sâdece maddi kültürün* yükselişiyle birlikte zaman ve emek gücü giderek daha fazla değeri kazanıyor ve bunun sonucunda daima daha şiddetli ve insafsızca sömürülüyor. Öte yanda ilkel toplumlarda bu tür şeylere nispeten daha az değer verilir.” (Waitz, *Anthropologie der Naturvolker*, cilt ii, Leipzig, 1860: 281)

Batı Uygarlığının Sahtekârlığı

“Bütün bu Batılı milletlerin arasında, çalışan sefil öfkeli insanlar ile devlet ve zenginler arasında giderek büyüyen bir çekişme var; orduyu oluşturan, kandırılmış insanlar üzerindeki baskıyla kontrol altına alınan bir çekişme; benzer bir çekişme de sürekli silahlanan çeşitli ülkeler arasında yaşanıyor; her an büyük felaketlere yol açmaya hazır bir çekişme. Öte yandan, bu gidişat ne kadar ne kadar korkutucu olursa olsun Batı milletlerinin asıl felaketini oluşturmuyor. Onların asıl köklü felaketi, yeterli yiyeceğe sahip olmayan bu milletlerin bütün geçim kaynaklarını şiddet ve kurnazlıkla diğer milletlerden - Çin, Hindistan ve Rusya gibi hâlâ rasyonel tarımsal hayatı sürdüren- tedarik etmeye dayanmasıdır.”

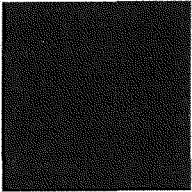
“Anayasalar, koruyucu gümrük vergileri, hazır ordular, bütün bunlar Batı milletlerini şimdiki duruma getirdi: Tarımı terk etmiş ve ona yabancılaşmış, şehirlerde ve fabrikalarda, çoğu gereksiz mallar üreten, ordularıyla birlikte her türden şiddete ve yağmacılığa alışmış milletler bunlar. İlk bakışta onların durumu ne kadar parlak görünürse görünsün aslında çaresizdirler ve tarım milletlerini aldatma, yağmalama ve talan etmeye dayalı hayatlarının bütün yapısını değiştirmezlerse kaçınılmaz olarak mahvolup gideceklerdir.” (Leo Tolstoy, “Çinli Bir Beyefendiye Mektup”, *Saturday Review*, 1 Aralık 1890).

“Bu Güney Denizi Adaları’nda yüz yıl önce 160.000 Marquesan vardı. Bugün onların toplam sayıları 2,100’e varmaz.” O’Brien Hristiyanlığın bu “ilkeller” üzerindeki kötü etkilerini anlatıyor. Bu ırkların sözde batıl inançlarının büyük bir hayatî güç taşıdığını söylüyor. Dansları, dövmeleri, dînî âyinleri ve şarkıları hayatlarına tat katıyor. Fakat “Bugün Hawaii’den Tahiti’ye kadar bütün Polinezyalılar, âdetlerinde ve meşgalelerinde ifadesini bulan eğlence güdüsünü zapt edemedikleri için ölüyorlar.” Ve onlar şimdilerde “hayattan yorgun düşmüş neşesiz makinelerden başka bir şey değiller.” (O’ Brien, *White Shadows in the South Seas*, New York, 1919)

Uygarlığınızın Başarısızlığı

Wallace, ziyaret ettiği ilkel toplulukların sosyal şartlarıyla bizimkini şöyle kıyaslar:

“Tabiatımızdaki sempatik duyguları ve ahlâkî yetileri terbiye edip geliştirmeyi; hukûkî, ticarî ve sosyal düzenimizde onlara büyük pay vermeyi ihmal edişimizden kaynaklanan uygarlığımızın başarısızlığını kabul edene kadar, genel toplum açısından, iyi sınıftan ilkeller üzerinde hiçbir reel veya önemli üstünlüğe sahip olamayacağız. İlkel insan üzerine yaptığım gözlemlerden aldığım ders budur.” (A. R. Wallace, *Malay Archipelago*, 1894: 456; ilk baskı 1869).

indeks

- adalet: 182
Afrika: 100, 186, 188, 190, 199-201
~da ortak mülkiyet ve işbirliği: 201
~da yerli kâhinler: 199-200
ahlâk: 3-6, 43-44, 87, Dördüncü ve Sekizinci Bölüm, *passim*.; Ek: *passim*.
eleştirisi: Dördüncü Bölüm, *passim*.
evrensel irade birliği olarak ~: 97
geleneksel kabîle ~i: Ek: *passim*.
~î hakikat: 87
~î yargılar: 102
kuralları: 182
soyut ~: 5
tabiat yasaları ve ~: 5
temeli ve tabiat: 107
ve bilim: 5-6
ve günah: 43-44
ve uygarlık: 3-6
yabancılarla temas ve ~ değişikliği: 183-184, 188
yasası: 104-105, 115-117, 119
yeni ~: 5, Sekizinci Bölüm, *passim*.
ahlâksızlık: 108-109
aile: 48, 194
~nin çözülmesi: 48
sanat ve ~: 48
sevgisi ve Samoyedler: 194
aldatma: 112
Aleouteler: 192
~in yüksek kabîle ahlâkı: 192
altın çağ: 17
gelenekleri: 17
ve çöküş efsaneleri: 17
ve doğuş edebiyatı: 17
alt-insan: 77
Amazonlar: 197
Amerika: 182, 183
ve putperestlik: 183
yerlilerinin cesareti: 182
Amundsen: 191
anarşi: 41-42, 201
çağı: 41-42
kabîle toplulukları ve ~: 201
~k devlet: 41-42

- anayasalar: 203
 ve Batı uygarlığı: 203
Ancient Society: 12, 14
 Andaman Adaları: 188
 Anglosaksonlar: 182-183
 antik Yunan: 28, 40-41, 100, 101
 akli: 101
 ~da evlilik: 100
 ~da mimarî: 41
 ~da tabiat düzeni: 40-41
 ~da tapınak: 41
 uygarlığı: 28
 ve "erkek arkadaşlığı": 101
 ve sevgi ideali: 101
 Araplar: 182
 ~ın misafirperverliği: 182
 aristokrasi: 41-42
 çağı: 41-42
 ~ devlet: 41-42
 asil vahşî: 13-16
 astronomi: 44-45, 55-57, 60-62, 64
 din olarak ~: 45
 ~nın kutsanması olarak paganizm: 44-45
 ve kesinlik: 62
 ateist: 102
 hakikî günahkâr olarak ~: 102
 atom/lar: 4, 60, 68, 71-72, 77
 ~ın hareketi: 77
 taraftarları ve putlar için âyin: 72
 teorisi: 60, 68, 71
 Augustine (Aziz): 123
 Avrupa: 100, 182, 189-190, 201, 202
 ~nın gerçek manzarası: 202
 ~nın kökeni: 189
 ~nın sosyal ve ekonomik düzeyi: 201
 ve devletin ağır yükü: 201
 ve cinsel ilişki fikri: 100
 ayın yörüngesi: 55-57
 âyin: 72
 putlar için atomcuların ~i: 72
 Bacon, Rapor: 97
 barbarlık: 4-17
 olarak modern bilim: 4-10
 olarak modern toplum: 9-13
 olarak uygarlık: 3-6, 9-17
 bâtıl inanç: 53
 ve bilim: 53
 Batı uygarlığı: 3-6, Birinci Bölüm, *passim.*, 182-183, 203-204
 barbarlık olarak ~: 3-6, 9-17
 hastalık olarak ~: 3-5, 9-11
 ~nın açmazları: 4-5
 ~nın başarısızlığı: 204
 ~nın çözücü etkisi: 48-49
 ~nın iflâsı: 4-5
 ~nın sahtekârlığı: 203
 ~nın tabiat düşmanlığı: 39-40
 ~nın tedâvisi: Birinci Bölüm, *passim.*
 ve anayasalar: 203
 ve benlik kaybı: 25-31
 ve bütünlüğün yitirilmesi: 25-31
 ve çatışma: 10-11
 ve doğuş edebiyatı: 17
 ve gümrük vergileri: 203
 ve hazır ordular: 203
 ve insanlığın erdemleri: 182-183
 ve modern bilim: 4-5
 ve mülkiyet: 31-34
 ve sınıf savaşı: 10-11
 beden: 25-26, 37, 38, 39, 44
 dünyevî ~: 37
 hastalıkları: 39
 rûhânî ~: 37, 44
 Socrates ve ~: 44
 ve iklim: 38

- ve manevî sevgi: 44
 ve ruh ayrılığı: 25-26
 ve ruh sağlığı: 25
- benlik: 25-32, 44, 118
 bütünlük fikrinin yitirilmesi ve ~
 kayı: 25-31
 kozmik ~: 33, 44
 mülkiyet ve ~in yitirilmesi: 31-32
 sosyal ~: 118
- beyaz adam: 200
 ve siyah insanlar: 201
- bilim: 4-6, 36, 44-45, İkinci, Üçüncü ve
 Yedinci Bölüm, *passim*.
 beşerî ~ ve tabiatın anlaşılması:
 64
 eleştirisi: 4-5, 54-57, 66-78, 86-
 91
 felsefesi: 53-57, 66-78, 81-91, Ye-
 dinci Bölüm, *passim*.
 geleceğin ~i ve tahmin: Üçüncü
 Bölüm, *passim*.
 hakikî ~: 86-91
 hümanist ~: Yedinci Bölüm, *pas-
 sim*.
 ilahî bilim: 86-91
 ~in açmazları: 4-5, 53-58, 66-78
 ~in iflası: 4-5, 53-58, 66-78
 ~in insanı gözardı etmesi: 76-78
 ~in insanı tabiatın koparması:
 73-78
 ~in kutsanması olarak paganizm:
 36, 44-45, 53-58, 66-78
 ~in tapınakları: 36
 mekanik ~ adamı: 86
 modern ~in başarısızlığı: 53-58,
 66-78
 modern ~in düşü: 77
 rasyonel ~: Yedinci Bölüm, *passim*.
 ve ahlâk: 5-6, 76
- ve bâtıl inanç: 53
 ve dînî tartışma: 53
 ve genelleme: 62-64, 67, 76
 ve kaburga kemiği hikâyesi: 53
 ve kesinlik: 58-59, 76
 ve özel mülkiyet: 98
 ve soyutlama: 67
- bilimsel/lik: İkinci Bölüm, *passim*., 124
 deney: 67-68
 doktrin olarak evrim: 124
 geçerlilik: İkinci Bölüm, *passim*.
 gözlemin sübjektifliği ve sınırlılı-
 ğı: 55, 62-64
 indirgemecilik ve gözlem: 55, 62-
 64, 66-70
 putu: 71-78
 teoriler: 60, 65, 78
 yöntem: 53-58, 66-78
 yöntem ve pozitivizm: 53-58, 66-
 78
 yöntemin eleştirisi: 53-57, 66-78
 yöntemin sınırlılıkları: 53-57,
 66-78
- bilinç: 26-28, 123-130, 133-137
 ve düşünce: 133-137
 ve insan: 123-130
- birey: 111, 113, 117, 118-119
 insanlık temeli olarak ~: 111
 ve sosyal benlik: 118
 ve toplum: 113, 117
- Boyle'un gazların basıncı yasası: 57-58,
 60, 75
- Brahé, Tycho: 65
- Budizm: 45
- burjuvazi: 103
- Bushman: 189-190
 ve dürüstlük: 189-190
 ve insan ilişkileri: 189-190
 ve temizlik: 189-190

- bütün/cül/lük: 44, 123-130
 fikri ve insan: 123-130
 insan: 44, 123-130
 Socrates ve ~ insan: 44
 bütünlük fikri: 3-5, 23-36, 47-48, 86-91, 123-130
 insanın kendisini tanıması olarak ~: 86
 medeniyetlerde ~: 4-5, 47-48
 ~nin aşınması: 3-5, 9-11,
 ~nin yitirilmesi ve benlik kaybı: 25-31
 ~nin yitirilmesi ve siyasî sonuçları: 25-36
 ~nin yitirilmesi ve tıp: 23-25
 manevî hayatın beşiği olarak ~: 47-48
 Cape Town: 190
 Cavahılar: 201
 cesaret: 182
 yerlilerin ~i: 182
 cinsellik: 44-45, 100, 114, 185
 Avrupa ve ~ fikri: 100
 din olarak ~: 45
 ~in kutsanması olarak paganizm: 44-45
 Tahiti yerlileri ve ~: 185
 Comte, Auguste: 77-78
 ~çu pozitivizm ve alt-insan: 77-78
 Cook (Kaptan): 14, 184-185
 çağ: 17, 34-36, 188, 191
 altın ~ gelenekleri: 17
 anarşi ~i: 41-42
 aristokrasi ~i: 41-42
 demokrasi ~i: 34-36
 monarşi ~i: 34, 41-42
 Taş ~i: 188, 191
 ticaret ~i: 34-35
 çatışma: 10-11
 Batı uygarlığı ve ~: 10-11
 çıkar: 35
 varoluşun amacı olarak ~: 35
 Çinliler: 201
 çöküş: 17
 efsaneleri: 17
 Darwin, Charles: 60, 90-91, 117, Beşinci Bölüm, *passim*.
 evrim teorisi: 90-91, 117, Beşinci Bölüm, *passim*.
 evrim teorisinin yetersizliği: 60
 Darwin, George: 65
 davranış/lar: 105-111
 ve insan fıtratı: 105-111
 Davut (kral / peygamber): 13
 demokra/si/tik: 34-36, 41-42, 103, 114, 119
 çağ: 34-36
 devlet: 41-42
 gerçek ~: 35-36, 119
 nizam: 103
 sahte ~: 35-36
 ve devlet: 34-36
 deney: 67-68
 bilimsel ~: 67-68
 deneyim: 110
 toplum ~i: 110
 devlet: 34-36, 97, 202
 ahlâkî hayat olarak ~: 97
 anarşik ~: 41-42
 aristokratik ~: 41-42
 biçimleri: 34-36
 demokratik ~: 34-36
 ~in ağır yükü ve Avrupa: 201
 monarşik ~: 34, 41-42
 ~siz güvenlik: 202
 ~siz toplum: 202
 ve demokrasi: 34-36

- ve mülkiyet: 34-36
 dış sebep: 125
 dil: 118
 sağlıklı ~: 118
 din: 28-29, 45
 ~in temel unsuru: 28-29
 olarak astronomi: 45
 olarak cinsellik: 45
 ve manevî hayat: 47
 dînî inanç: 193
 ve Eskimolar: 193
 dînî tartışma: 53, 63-64
 ve bilim: 53, 63-64
 Dinkalar: 185-186
 doğru/luk: 82, 167, 182
 düşünsel ~: 82
 ve yanlış: 167
 Doğu felsefesi: 167
 dolandırıcılık: 104
 ve saygınlık: 104
 duygu: 84
 ve düşünce: 84
 düalizm: 39-40, 124
 geçmiş ve gelecek ~i: 124
 madde ve ruh ~i: 124
 maddî dünya-manevî dünya ~i: 39-40
 sebeb ve sonuç ~i: 124
 dünyevî: 37
 beden: 37
 dürüstlük: 112, 190
 ve Bushmenler: 190
 düşünce: 81-85, 133-137
 ve bilim-81-85
 ve bilinç: 133-137
 ve duygu: 84
 düşünsel: 82, 87
 doğru: 82
 inceleme: 87
 sonuç: 82
 Dyaklar: 197-198
 edebiyat: 17
 milletlerin doğuş ~ı: 17
 milletlerin doğuş ~ı ve Homer: 17
 ve altın çağ gelenekleri: 17
 ve çöküş efsaneleri: 17
 Eflatun: 34, 100, 101, 107, 168
 ve oligarşi: 34
 Einstein: 69
 ekonomi-politik: 76
 Emerson: 106
 ve erdemin erdemsizliği: 106
 Engels: 12
 erdem: 106, 182-183
 ~in erdemsizliği: 106
 insanlığın ~leri ve Batı uygarlığı: 182-183
 “erkek arkadaşlığı”: 101
 Yunan çağı ve ~: 101
 Eskimolar: 188, 191-194
 ve dînî inanç: 193
 ve ev hayatı: 193
 ve ölüm anlayışı: 193
 ve uygarlık: 191-192
 eşitlik: 111, 116, 117
 evlilik: 100, 114, 185
 antik Roma’da ~: 100
 antik Yunan’da ~: 100
 Tahiti yerlileri ve ~: 185
 tekeşli ~: 114
 evrim teorisi: 60, 90-91, 117, Beşinci Bölüm, *passim*.
 bilimsel bir doktrin olarak ~: 124
 Darwinci ~: Beşinci Bölüm, *passim*, 128
 ~nin yetersizliği: 60
 eylem: 5, 126-127
 bilmenin yolu olarak ~: 5

- ~in ön-şartı olarak istek: 127
- fahişelik: 114
- ve tapınak: 114
- felsefî zihin: 69
- feodal yapı: 103
- fetişizm: 43
- olarak paganizm: 43
- fıtrat: 105-111
- insan ~ı ve ahlâk: 105-111
- insan ~ı ve davranış: 105-111
- Galileo: 156, 160
- geçmiş ve gelecek zıtlığı: 124
- gelenek: Altıncı Bölüm, *passim*.
- geleneksel toplum: 13-17, 140-148, Ek: *passim*.
- ile modern toplum karşılaştırması: 9-13, 140-148, Ek: *passim*.
- gezegenler: 55-57, 64
- Goethe: 90
- göz ardı etme metodu: 60, 67, 71, 73, 76, 78
- güdü/ler: 114
- insanî ~: 114
- günah: 11, 14-16, 20, 43-44
- duygusu: 11, 14-16
- ve ahlâk: 43-44
- ve hastalık ilişkisi: 20
- günahkâr: 102
- hakikî ~ olarak ateist: 102
- güneş sistemi: 55-57, 64
- Tanrı olarak ~: 64
- güven/lik: 200-202
- devletsiz ~: 202
- kabile yönetimi ve ~: 202
- toplumsal ~ ve Zulular: 200-201
- hakikat: 86-91
- ahlâkî ~: 86
- nihâî ~: 86
- psikolojik ~: 86
- ve bilim: 86-91
- ve ilâhî bilim: 86-91
- hakikî: 86-91, 102
- bilim: 86-91
- günahkâr olarak ateist: 102
- hâkim sınıf: 103
- ve itibar: 103
- hastalık: 3-5, 9-11, 20, 39
- beden ~ları: 39
- ~lı bir varlık olarak modern insan: 4-5, 10
- olarak Batı uygarlığı: 3-5, 9-11
- olarak modern bilim: 4-5
- olarak modern hayat: 9-14
- ve günah ilişkisi: 20
- zihinde ~: 9-10
- hayvan/lar: 128, 187
- âlemi: 128
- sevgisi: 187
- hazır ordular: 203
- ve Batı uygarlığı: 203
- Hegel: 97
- hırsızlık: 99, 113
- olarak özel mülkiyet: 99
- ve Spartalılar: 113
- Hindistan: 100, 195
- Hint düşüncesi ve dini: 167
- Hristiyanlık: 45, 99, 18
- ilk ~ dönemi: 99
- Polinezyalılar ve ~: 183
- Homer: 17
- ve milletlerin doğuş edebiyatı: 17
- Huitoto'lar: 197
- hümanist bilim: Yedinci Bölüm, *passim*.
- ışığın dalga teorisi: 60, 68, 70
- iç sebep: 125
- ideal: 98, 101
- toplum ~i ve özel mülkiyet: 98
- Yunan çağı ve sevgi ~i: 101

- iffet: 184
 Polinezyalılar ve ~: 184
 iklim: 38
 ve beden: 38
 ilâhî/lik: 19-20, 34, 37
 bilim: 86-91
 bilim ve hakikat: 86-91
 insan ve zihin sağlığı: 19-20
 insandaki ~ güç: 37
 ruh olarak krallık: 34
 İncil: 53
 insan: 9-17, 20, 23, 30-49, 56, 59, 73-78, 85-86, 89, 92, 93, 108, 111, 114, 116-117, 118, 189
 alt ~ olarak ~: 77
 bilim ~: 85
 bilimin ~ı gözardı etmesi: 76-78
 bilimin ~ı tabiattan koparması: 73-78
 bütüncül ~: 44
 ~daki ilâhî güç: 37
 ~daki merkezî güç: 20, 23
 fıtratı: 108
 geleneksel ~: 13-17, Ek: *passim*.
 hastalıklı ~ olarak modern ~: 9-13
 her şeyin ölçütü olarak ~: 92-94
 ~ın evrimi: 117
 ~ın kendisini tanıması olarak bütünlük fikri: 86
 ~ın krallığı: 30-31
 ~ın mekanikle açıklanması: 77
 ~ın menzili: 93
 ~ın tabiat düşmanlığı: 39-40
 ~ın varoluş serüveni: 36-49
 ~î güdü: 114
 ilâhî ~ ve zihin sağlığı: 19-20
 ilkel ~: 189
 kozmetik ~: 44
 sağlığı: 37-38
 sağlıklı ~: 118
 Socrates ve bütüncül ~: 44
 uygar ~: 189
 ve tabiat ilişkisi: 39-40, 73
 ve Tanrı: 19-20, 89
 ve toplum: 111, 116-117
 zihni: 56, 59
 zihni ve matematik: 55-57
 İsa-Mesih: 42, 169, 182
 İskender: 98
 İslâm: 45
 İsrailoğulları: 115
 ve On Emir: 115
 işbirliği: 201
 Afrika'daki ortak mülkiyet ve ~: 201
 itibar: 103
 hâkim sınıf ve ~: 103
 mülkiyet ve ~: 103
 iyi ve kötü: 168
 kabîle: 32, Ek: *passim*.
 ahlâkı: Ek: *passim*.
 toplumu: 32, Ek: *passim*.
 yönetimi ve güvenlik: 202
 kaburga kemiği hikâyesi: 53
 kadın-erkek eşitliği: 185
 Tahiti yerlileri ve ~: 185
 Kaffir: 14, 16, 189
 kâhinler: 200
 kast sistemi: 187-188
 Kepler: 65, 160
 kesinlik: 58-59, 62, 76
 astronomi ve ~: 62
 ve bilim: 58-59, 76
 Kızılderililer: 13, 14, 16, 85, 183, 202
 Iroquois ~i: 14
 ve Anglosaksonlar: 182-183
 kilise: 202

- komşuluk: 116
 Kopernik: 160
 kozmik : 33, 44
 benlik: 33, 44
 insan: 44
 kölelik: 203
 uygar toplumlarda ~: 203
 vahşî halklar arasında ~: 203
 kötü alışkanlıklar: 189
 yabancılarla temas ve ~: 189
 kral/lık: 30-31, 34
 ilâhî ruh olarak ~: 34
 insanın ~ı: 30-31
 toplum ruhu olarak ~: 34
 küçük daire teorisi: 65
 kültür: 32, 203
 maddî ~: 203
 yazılı ~ ve medeniyet: 32
 kütle çekimi yasası: 56, 58-59, 60, 64, 65, 69, 70
 Lamarck: Beşinci Bölüm, *passim*.
 madde ve ruh zıtlığı: 124
 maddî: 39-40, 88, 189, 203
 gelişim: 189
 göz: 88
 kültür: 203
 ve manevî dünya düalizmi: 39-40
 manevî: 39-40, 44, 47-48
 hayat ve bütünlük fikri: 47-48
 hayat ve din: 47
 sevgi ve beden: 44
 ve maddî dünya düalizmi: 39-40
 matematik: 55-57
 ve insan zihni: 55-57
 Maxwell: 61, 73
 medeniyet: 3-6, Birinci Bölüm, *passim*., 183
 evreleri: 3, 5,
 fikri: 3, 5
 ~lerde bütünlük fikri: 4-5, 47-48
 ~lerin tarihte oynadığı roller: 47-48
 Mısır ~i: 13
 tanımı: 3, 5
 tarih ve ~in rolü: 47-48
 ve ahlâk ilişkisi: 3-5
 ve insanın varoluş serüveni: 36-49
 ve putperestlik: 183
 ve yazılı kültür: 32
 Yahudi ~i: 13
 Yunan ~i: 13
 mekanik: 77, 86
 bilim adamı: 86
 insanın ~le açıklanması: 77
 Melville, Herman: 182
 Mısır medeniyeti: 13
 Mill, John Stuart: 64, 94, 160
 mimarî: 41
 antik Yunan'da ~: 41
 misafirperverlik: 182
 Arap ~i: 182
 misyonerler: 184
 ~in rezil tarihi: 184
 modern Batı uygarlığı: 4-5
 ve bilim: 4-5
 modern bilim: 4-5, İkinci ve Üçüncü Bölüm, *passim*.
 hastalık olarak ~: 4-5
 ~in açmazları: 4-5
 ~in başarısızlığı: 53-58, 66-78
 ~in düşü: 77
 ~in iflası: 4-5, 53-58, 66-78
 modern hayat: 9-14
 hastalıklı toplum olarak ~: 9-14
 ile geleneksel hayatın mukayese-si: 9-17
 modern insan: 4-10

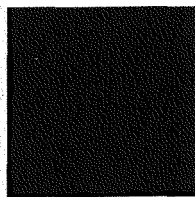
- hastalıklı bir varlık olarak ~: 4-5,
 10
 modern toplum: 4-10, 99, 101
 göçebe hayatı ve ~: 99
 ve geleneksel toplumlar: 13-17
 ve tekeşlilik: 101
 ve yerliler: 13-17
 monarşi: 34, 41-42
 çağı: 34, 41-42
 Montaigne: 123
 Morgan, Lewis: 12, 14
 muhalefet bilinci: 117
 mülkiyet: 31-36, 41-42, 98, 103-104, 201
 Afrika'da ortak ~ ve işbirliği: 201
 bilim ve özel ~: 98
 ~e karşı işlenen suç: 103
 hırsızlık olarak özel ~: 99
 ~in yıkıcı sonuçları: 31-36
 toplum ideali ve özel ~: 98
 ve benliğin yitirilmesi: 31-32
 ve devlet: 34-36
 ve itibar: 103
 ve özel sermaye: 41-42
 ve uygarlık: 31-36
 ve yönetici sınıf: 104
 Newton: 60, 69-70, 156
 Nietzsche: 169-171
 ve Hristiyanlık: 169
 ve iyi-kötü: 169
 ve üstinsan: 170
 niyet: 106, 110
 iyi ~: 110
 kötü ~: 110
 ve ahlâk: 106
 On Emir: 115
 ve İsrailoğulları: 115
 Otaheite yerlileri: 14
 Öklid: 82, 69, 137
 aksiyomları: 137
 oligarşi: 34
 Eflatun ve ~: 34
 ölüm: 193
 Eskimolar ve ~: 193
 özel sermaye: 41-42
 ve mülkiyet: 41-42
 paganizm / putperestlik: 43-45, 71-78
 astronominin kutsanması olarak
 ~: 44-45
 bilimin kutsanması olarak ~: 36,
 44-45, 71-78
 cinselliğin kutsanması olarak ~:
 44-45
 fetişizm olarak ~: 43
 hayatın kutsanması olarak ~: 45
 papaz: 184
 Papualılar: 201
 Paris: 100
 Pasifik Adaları: 188
 Pavlus (Aziz): 117, 168
 paylaşım: 194
 servetin birikimi ve periyodik ~:
 194
 Pelew Adaları: 196
 ve temizlik: 196
 Pigmeler: 186-187
 Polinezyalılar: 182-184
 ve iffet: 184
 ve Hristiyanlık: 183
 ve putperestlik: 183
 ve sadakat: 182
 Polo, Marco: 82
 pozitivism: 53-58, 66-78
 bilimsel yöntem ve ~: 53-58, 66-
 78
 ve Comte'çu sınıflandırma: 77-
 78
 put/ lar: 71-78
 atomcuların ~ için âyinleri: 72

- bilim ~-u: 71-78
 putperestlik: 182-183
 Anglosaksonlar ve ~: 182-183
 ve uygarlık: 183
 Radack-Caroline Adaları: 185
 Rahipler: 102
 rasyonel bilim: Yedinci Bölüm, *passim*.
 rekabet: 49, 89
 ~çi toplum modeli: 49
 ilişkisi: 89
 Rodiya: 198-199
 Roma: 100
 ~da evlilik: 100
 Rousseau: 83, 202
 Ruanda: 187
 ve hayvan sevgisi: 187
 ruh: 25-26, 28, 39, 124
 ayrılığı: 25-26
 beden ve ~ sağlığı: 25
 ~î sıkıntı: 39
 ilâhî ~ olarak kral: 34
 sağlığı: 39
 toplum ~u olarak kral: 34
 ve madde zıtlığı: 124
 rûhânî: 37, 44
 beden: 37, 44
 Rus savaşı: 184
 Sabbath Günü: bkz.: Şabat Günü
 sadakat: 182
 Polinezyalılar ve ~: 182
 sağlık: 17-26, 37-38, 118
 beden ve ruh ~ı: 25-26
 insan ~ı: 37-38
 ~lı dil: 118
 ~lı insan: 118
 ve uygarlık: 17-25
 Samoyedler: 194-195
 ve aile sevgisi: 194
 sanat: 48
 ve aile: 48
 saygınlık: 99, 104, 202
 dolandırıcılık ve ~: 104
 ve suçluluk: 99
 ve yozlaşma: 202
 sebep: 125
 dış ~: 125
 iç ~: 125
 ve sonuç zıtlığı: 124
 Sebt Günü: bkz.: Şabat Günü
 Sechwana dili: 198-199
 servet: 194
 birikimi ve periyodik paylaşım: 194
 sevgi: 44, 101, 187, 194
 aile ~si: 194
 hayvan ~si: 187
 manevî ~: 44
 Yunan çağı ve ~ ideali: 101
 Seylan Cenneti: 199
 Sesar: 99
 sınıf: 5, 10-11, 102, 103-104
 hâkimiyeti: 5
 hâkim ~ ve itibar: 103
 savaşı: 10-11
 yönetici ~ ve mülkiyet: 104
 sistem: 187-188, 201
 Afrika'da ortak mülkiyet ve işbirliği ~i: 201
 Avrupa ~inin yoksunluğu: 201
 ideal ~: 201
 kast ~i: 187-188
 siyah insanlar: 201
 ve beyaz adamlar: 201
 siyasî: 25-36
 bütünlük fikrinin yitirilmesi ve ~sonuçlar: 25-36
 Smith, Adam: 160
 Socrates: 44, 100, 112, 198, 199

- ve beden: 44
 ve bütüncül insan: 44
 sonuç: 82, 124
 düşünsel ~: 82
 ve sebep zıtlığı: 124
 sosyal benlik: 118
 ve birey: 118
 soyulma: Beşinci Bölüm, *passim*.
 soyut : 5
 ahlâk: 5
 soyutlama: 67
 bilim ve ~: 67
 Spartalılar: 113
 ve hırsızlık: 113
 Spinoza: 168
 suçlu/luk/lar: Dördüncü Bölüm, *passim*.
 mülkiyete karşı işlenen ~: 103
 savunusu: Dördüncü Bölüm, *passim*.
 toplumun vazgeçilmez parçası
 olarak ~: 115
 ve göçebe hayatı: 99
 ve saygınlık: 99
 ve yerleşimcilik: 99
 Süleyman (kral / peygamber): 13, 98
 System of Logic: 64, 94
 Şabat Günü: 168, 176
 şövalye: 103
 tabiat: 5, 36-37, 39-40, 64, 73-78 107
 ~a dönüş: 39-40
 antik Yunan'da ~: 40-41
 Batı uygarlığının ~ düşmanlığı:
 39-40
 bilimin insanı ~tan koparması:
 73-78
 ~ın anlaşılması ve beşerî bilim: 64
 ~ın birliği: 64
 insan ve ~ ilişkisi: 39-40, 73-78
 ve ahlâk temeli: 107
 ve Tanrı: 36-37
 yasaları: 5
 yasaları ve ahlâk: 5
 tabular: 184
 Tahiti: 184-185
 ve ahlâk: 184-185
 ve cinsellik: 184-185
 ve evlilik: 184-185
 tahmin: Üçüncü Bölüm, *passim*.
 geleceğin bilimi ve ~: Üçüncü
 Bölüm, *passim*.
 Tanrı: 30, 36-37, 64, 89
 güneş olarak ~ inancı: 64
 ve insan: 19-20, 89
 ve tabiat: 30, 36-37
 tapınak: 36, 41, 114
 antik Yunan'da ~: 41
 bilim ~ları: 36
 ve fahişelik: 114
 tarım: 203
 ve sanayi: 203
 tarih: 47-48, 184
 misyonerlerin rezil ~i: 184
 ve medeniyetlerin rolü: 47-48
 Taş Çağı: 188, 191
 tecrübe: 5, 110
 bilmenin en iyi yolu olarak ~: 5
 toplum ~si: 110
 tekeşlilik: 101
 modern zaman ve ~: 101
 temizlik: 190, 196
 Bushmenler ve ~: 190
 Pelew Adaları ve ~: 196
 teori: 60, 65, 68, 70-71, 78, 90-91, 93,
 Beşinci Bölüm, *passim*.
 atom ~si: 60, 68, 71
 bilimsel ~: 60, 65, 78
 Darwin ~si: 60, Beşinci Bölüm,
 passim.

- evrim ~si: 90-91, Beşinci Bölüm, *passim*.
ışığın dalga ~si: 68, 70
küçük daire ~si: 65
teslis: 64
Theory of Heat: 61, 73
Thoreau: 36
tıp: 23-25
bütünlük fikrinin yitirilmesi ve ~: 23-25
ticaret: 34-35, 114
çağı: 34-35
modern ~: 114
timocracy: 34
Todalar: 195-196
Tolstoy, Leo: 107, 169, 173, 203
toplum: 5, 32, 49, 98, 110, 111, 113, 115, 116, Ek, *passim*.
deneyimi: 110
devletsiz ~: 202
düzeni: 5
ideali ve özel mülkiyet: 98
kabile ~u: 32, Ek, *passim*.
rekabetçi ~ modeli: 49
ruhu olarak kral: 34
~sal güven ve Zulular: 200-201
~un vazgeçilmez unsuru olarak suçlular: 115
uygar ~ ve kölelik: 203
vahşî ~ ve kölelik: 203
ve birey: 113
ve sınıf hâkimiyeti: 5
ve insan: 111, 116
Typeeliler: 182-183
Upaşıadlar: 167, 168
uygarlık: 3-6, Birinci Bölüm, *passim*., 109, 114, 115, Ek, *passim*.
antik Yunan ~ı: 28
barbarlık olarak ~: 3-6, 9-17
Batı ~ı: 3-6, Birinci Bölüm, *passim*.
Batı ~ının sahtekârlığı: 203
endüstriyel ~: 109
evreleri: 3, 5,
hastalık olarak ~: 3-5, 9-11
~ın başarısızlığı: 204
~ın çözücü etkisi: 48-49
~ın etkileri: 182-184
ilkellik ve ~ karşılaştırması: Ek, *passim*.
öncesi toplum ve âdetleri: Ek, *passim*.
tanımı: 3, 5
ve ahlâk ilişkisi: 3-6
ve bireysellik: 36
ve bütünlük fikri: 3-5
ve Eskimolar: 191-192
ve eziyet: 197
ve insanın varoluş serüveni: 36-49
ve mülkiyet: 31-36
ve yozlaşma: 202
uygar toplum: 182, 203
ve geleneksel toplum karşılaştırması: 9-17, 182, Ek, *passim*.
ve kölelik: 203
üstinsan: 170
Nietzsche ve ~: 170
vahşilik: 182
ve medenilik: 182
“vahşî” toplum: 10, 203
ve kölelik: 203
varoluş: 35-49
serüveni: 36-49
~un amacı olarak çıkar: 35
Voltaire: 83
Wahutu’lar: 187-188
Wallace, Alfred Russell: 16, 197, 204
Watusi: 187-188

- yabancı/lar: 183-184, 188
 ile temas ve ahlâk değişikliği:
 183-184, 188
- yabancılaşma: 119
- Yahudi medeniyeti: 13
- yanlış ve doğru: 167
- yaratılış: 94
- yargılar: 102
 ahlâkî ~: 102
- yasa/lar: 5, 54, 65-66, 104-105, 115-117,
 119, 201
 ahlâk ~sı: 104-105, 115-117, 119
 olgu ve ~: 54, 65-66
 tabiat ~ı: 5
 ve İngiltere: 201
- yazı: 11-13
 ~lı hukuk: 12
 ~lı kültür: 11-13
 ve antik Yunan: 12-13
 ve Mısır medeniyeti: 12-13
 ve Roma uygarlığı: 12-13
- yerçekimi: 60, 68-70
- yerleşik hayat: 99
 ve suçluluk: 99
- yerli/ler: 14, 182-185, 187-188, 197, 200,
 202
 Amazon ~i: 199
- Andaman Adalarının ~i: 188
- kâhinler: 200
- Kuzey Amerika ~nin cesareti: 182
- Otaheite ~i: 14
- Ruanda ~i: 187
- Tahiti ~i: 184-185
- yozaşma: 183-184, 188, 202
 ve saygınlık: 202
 ve uygarlık: 183-184, 202
 yerliler ve ~: 183, 202
- yönetim: 201-202
 kabîle ~i: 202
 kısıtlayıcı ~: 201
 ve güvenlik: 201
- yönetici sınıf: 104
 ve mülkiyet: 104
- Yunan uygarlığı: 13, ayrıca bkz.: Antik
 Yunan
- Zeus: 93
- zihin: 19-20, 56, 59, 69
 felsefi ~: 69
 insan ~i: 56, 59
 sağlığı ve ilâhî insan: 19-20
 sağlığının temel şartı: 20
- Zulular: 200-201
 ve toplumsal güven: 200-201
- zulüm ve haksızlık: 183

yoldakiler...

I- ANA METİNLER

İslâm Düşüncesi / **Muhammed İkbâl**

İslâm Düşüncesinin Yeniden-İnşası / **Muhammed İkbâl**

Tarih ve Devlet Felsefesi / **Hegel**

Batı Düşüncesinin Bunalımı / **Husserl**

Düşünmek Nedir? / **Martin Heidegger**

Batı Uygarlığının Alacakaranlığı / **Jacques Maritain**

II- ARA/CI METİNLER

Endülüs Medeniyeti / **M. Florin**

İslâm Medeniyeti / **Gustave Le Bon**

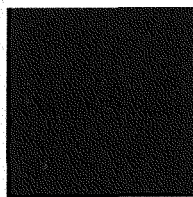
Batı Düşüncesi Tarihi / 2 Cilt / **Richard Tarnas**

Tarih Boyunca Medeniyetlerde Eğitim Düşüncesi / **Edward D. Myers**

III- REFERANS METİNLER

Siyasi Düşünce Ansiklopedisi (3 cilt)

Alev Erkilet, Yusuf Kaplan, David Miller (der.)

k llyat'ımız...

I. ANA METİNLER KÜLLİYATI

Düşünce Tarihi / Klasik İslâm Düşüncesi Külliyyatı

Düşünce Tarihi / Klasik İslâm Düşüncesi Külliyyatı

Ta'rifât / Cürcânî

El-Fihrist / İbn Nedim

Düşünce Tarihi / Klasik İslâm Düşüncesi / Gazâlî Külliyyatı

El-Hudûd

El-Makasid

Düşünce Tarihi / Klasik İslâm Düşüncesi / Fârâbî Külliyyatı

El-Elfâz

El-Hurûf

Düşünce Tarihi / Klasik İslâm Düşüncesi / Endülüş Düşüncesi Külliyyatı

Düşünce Tarihi / Klasik İslâm Düşüncesi / Selçuklu Düşüncesi Külliyyatı

Düşünce Tarihi / Klasik İslâm Düşüncesi / Osmanlı Düşüncesi Külliyyatı

Düşünce Tarihi / Klasik Batı Düşüncesi Külliyyatı

Düşünce Tarihi / Klasik Batı Düşüncesi Külliyyatı

Pre-Sokratikler Külliyyatı

Aristo Külliyyatı

Eflatun Külliyyatı

Aziz Augustine Külliyyatı

Thomas Aquinas Külliyyatı

Descartes Külliyyatı

Spinoza Külliyyatı

Kant Külliyyatı

Schopenhauer Külliyyatı

Hegel Külliyyatı

Düşünce Tarihi / Klasik Çin Düşüncesi Külliyyatı

Düşünce Tarihi / Klasik Çin Düşüncesi Külliyyatı

Konfüçyüs Külliyyatı

Tao Külliyyatı

Düşünce Tarihi / Klasik Hint Düşüncesi Külliyyatı

Budizm ve Hinduizm Külliyyatı

Düşünce / Çağdaş İslâm Düşüncesi Külliyyatı

Düşünce / Çağdaş İslâm Düşüncesi / İkbal Külliyyatı

İslâm Düşüncesi

İslâm Düşüncesinin Yeniden-İnşası

Muhammed İkbal

Düşünce / Çağdaş İslâm Düşüncesi / Bin Nebi Külliyyatı

Kur'an Fenomeni / Mâlik bin Nebî

Düşünce / Çağdaş İslâm Düşüncesi / Attas Külliyyatı

İslâm Düşüncesine Giriş / Seyyid Nakib el-Attas

Düşünce / Çağdaş İslâm Düşüncesi / Hanefti Külliyyatı

İslâm'ın Medeniyet Projesi / Hasan Hanefti

Düşünce / Çağdaş İslâm Düşüncesi / Câbirî Külliyyatı

Kur'ân Araştırmaları (3 Cilt) / Muhammed Âbid el-Câbirî

Düşünce / Çağdaş Batı Düşüncesi Külliyyatı

Düşünce / Çağdaş Batı Düşüncesi Külliyyatı

Batı Uygarlığının Alacakaranlığı / Jacques Maritain

Düşünce / Çağdaş Batı Düşüncesi / Nietzsche Külliyyatı

Putların Alacakaranlığında

Deccal / Sahte İsa

Kudret İradesi

Böyle Buyurdu Zerdüşt

Friedrich Nietzsche

Düşünce / Çağdaş Batı Düşüncesi / Heidegger Külliyyatı

Düşünmek Nedir? / Martin Heidegger

II. ARA/CI METİNLER KÜLLİYATI

Düşünce / “Yeni Düşünür Tipi” Külliyyatı

Düşünce / “Yeni Düşünür Tipi” / Görgün Külliyyatı

Anlam ve Yorum / Tahsin Görgün

İlâhî Sözün Gücü / Tahsin Görgün

Düşünce / “Yeni Düşünür Tipi” / Şentürk Külliyyatı

Medeniyet Sosyolojisi

Bilgi Sosyolojileri

Yeni Din Sosyolojileri

Recep Şentürk

Düşünce / Çağdaş Batı Düşüncesi Külliyyatı

Düşünce / Çağdaş Batı Düşüncesi / Whitehead Külliyyatı

Düşüncelerin Serüvenleri

Süreç ve Gerçeklik

Bilim ve Modern Dünya

Bilim, Felsefe ve Eğitim

Alfred North Whitehead

Düşünce / Çağdaş Batı Düşüncesi / Mumford Külliyyatı

Gelecek Yorumları / Lewis Mumford

Düşünce Tarihi Külliyyatı

Medeniyetler ve Düşünce Tarihi (3 Cilt) / Peter Watson

Düşünce Tarihi / Batı Düşüncesi Tarihi Külliyyatı

Batı Düşüncesi Tarihi / 2 Cilt / Richard Tarnas

Medeniyet Tasavvuru Külliyyatı

Medeniyet Tasavvuru Külliyyatı

Endülüs Medeniyeti / M. Florin

Medeniyet Nedir? / Ananda Coomaraswamy

Medeniyet Felsefesi / Jan Hellenus Ferguson

Medeniyet Tasavvuru (4 cilt) / Yusuf Kaplan

1-Medeniyet Tipolojileri: Üç Taz-ı Medeniyet

2-Tekno-paganizm: Öküze Bakan Tren

3-Yeni Bir Medeniyet Tasavvuru: Kitap, Mîzan, Hadid

4-Öncü Varoluş Kuşağı: Âlim, Ârif, Hakîm /

Medeniyet Tasavvuru / Karşılaştırmalı Medeniyetler Tarihi

Medeniyetlerin Yükselişleri ve Çöküşleri / Christopher Dawson

Medeniyet Tasavvuru / İslâm Medeniyeti

İslâm Medeniyeti / Gustave Le Bon

Medeniyet Tasavvuru / Eğitim Tarihi

Tarih Boyunca Medeniyetlerde Eğitim Düşüncesi / Edward D. Myers

Medeniyet Tasavvuru / Şehircilik

Şehirler ve Medeniyetler / Christopher Hibbert

Şehirlerin Tarihi, Tarihlerin Şehri / Oscar Handlin & John Burchard (der.)

Tarih Külliyyatı

Tarih / Avrupa Tarihi Külliyyatı

Avrupa Tarihinin Oluşumu / William McNeill

Tarih / Tarih yazımı Külliyyatı

Tarih yazımının Tarihi / Harry Elmer Barnes

Tarihin Yazılması / Michel de Certeau

Tarihe ve Tarih yazımına Yeni Yaklaşımlar / Edmund Burke (der.)

Tarihçiler ve Yaşayan Geçmiş / Allan J. Lichtman & Valerie French

Tarih / Tarih Felsefesi Külliyyatı

Tarih Düşüncesi (3 cilt) / Yusuf Kaplan (der.)

1-Tarihin (ve Tarih yazımının) Tarihi

2-Tarih ve Sanat

3-Tarihin Sorunları ve Sorunların Tarihi

Yeni Bilim / Giambattista Vico

Çağdaş Toplum ve Tarih Felsefeleri / Pitirim Sorokin

Batı Uygarlığının Krizi / Edward Carpenter

Tarih / Tarih Felsefesi / Spengler Külliyyatı

Batı'nın Çöküşü (2 Cilt) / Oswald Spengler

Tarih / Bilim Tarihi Külliyyatı

Modern Bilim Tarihi / Thomas Goldstein

Kültürel Araştırmalar Külliyyatı

Kültürel Araştırmalar Külliyyatı

Kültür Kavramı / Ruth Benedict

Üç Dünya Çağı'nda Kültür / Michael Denning

Hümanizm: Batı Kültürünün Enkarnasyonu / John Carroll

Eleştiri Kültürü, Kültür Eleştirisi / Giles Gunn

Kültürel Araştırmalar / Mekân Felsefesi

Mekân Fesefesi / Neil Leach (der.)

Kültürel Araştırmalar / Kültür Felsefesi

Kültür Felsefesi / Yusuf Kaplan (der.)

Kültürel Araştırmalar / Antropoloji

Kültürlerin Yorumları / Clifford Geertz

Kültür / Adam Cuper

Aklın Antropolojisi / Paul Robinov

Sanat Külliyyatı

Sanat / Sanat Felsefesi Külliyyatı

Sanatın İlkeleri / R. G. Collingwood

Film / Film Teorileri Külliyyatı

Sinemada Aşkın Dil / Paul Schraider

Postmodern Sinema ve Kaos / Rıdvan Şentürk

Film Felsefesi: Felsefe Öldü, Yaşasın Sinema! / Yusuf Kaplan

Sinemanın Dünyası, Dünyanın Sineması / Yusuf Kaplan (der.)

İletişim Külliyyatı

İletişim / İletişim Teorileri Külliyyatı

Medya Teorisi / Fred Inglis

Enformasyon Devrimi Efsanesi (Genişletilmiş Baskı)

Yusuf Kaplan (der.)

İletişim / İletişim Felsefesi

Postmodern Çağda İletişim Felsefesi / Richard Coyne

Medya Eleştirisi ve Felsefesi / Theodore Rozsak

İletişim Felsefesi: Medya Epistemolojisi ve Ontolojisi / Yusuf Kaplan

İletişim / Televizyon Teorisi

Televizyona Karşı Dört Argüman / Jerry Mander

Sosyal Teori Külliyyatı

Sosyal Teori Külliyyatı

Modernlik ve Dinin Protestanlaşması / Ernst Troeltsch

Seküler Aklın Ötesi / John Milbank

Sosyoloji: Biyografik Bir Yöntem / Peter Berger

İlişkilerin Kopması ve Sosyolojinin Doğuşu / Bruce Mazlish

İlerleme Fikri: Kökeni ve Gelişimi / J. B. Bury

Kitlelerin İsyanı / Ortega y Gasset

Sosyal Teori / Lasch Külliyyatı

Narsisizm Kültürü: Kaybolan Umutlar Çağında Amerikan Hayat Tarzı

Ailenin Çöküşü: Kalpsiz Bir Dünyada Cennet

Christopher Lasch

Sosyal Teori / Shils Külliyyatı

Toplumun Oluşumu / Edward Shils

Sosyal Teori / Nisbet Külliyyatı

Sosyal Değişim ve Tarih: Batılı Gelişme Teorisinin Görünümleri

Sosyal Filozoflar

İlerleme Fikrinin Tarihi

Sosyolojik Düşünce Geleneği

Robert Nisbet

Siyaset Teorisi Külliyyatı

Siyaset Teorisi Külliyyatı

Büyük Siyasî Fikirler (2 cilt) / Michael Curtis

Fransa'daki Devrim Üzerine Düşünceler / Edmund Burke

III. RERERANS METİNLER KÜLLİYATI

Düşünce Tarihi

Düşünce Tarihi Ansiklopedisi (12 Cilt) / Editör: Yusuf Kaplan

Medeniyet Tasavvuru / İslâm Medeniyeti

İslâm Medeniyeti (20 Cilt) / Editör: Yusuf Kaplan

Dinler Tarihi

Dünya Dinleri Ansiklopedisi (2 Cilt) / John Renard

Siyasî Düşünce

Siyasî Düşünce Ansiklopedisi (3 cilt)

Alev Erkilet, Yusuf Kaplan, David Miller (der.)